13077

Fonnyák Béla

1679 SZ

A'

BÖLCSELKEDÉS.

ELSŐ DARAB.

Hazájának szolgálni, annyi mint adósságát lefizetni.

Kisfaludy Sándor.

PESTEN, 1829

PETRÓZAI TRATTNER J. M. ÉS KÁROLYI ISTVÁN

KÖNYVNYOMTATÓ INTÉZETÉBEN.

A' Bölcsesség az elménck, és szívnek azon érett megállapodottsága, mellynél fogva, a' sors' kedvezését elbizottság, csapodásit csüggedés nélkül fogadjuk, a' dolgok' becsét, az emberek' érdemét, azon mellékes salakoktól, idegen tulajdonságoktól, mellyeket a' pórság itélete, a' babona, ostobaság, 's kis lelkűség raggatnak reájok, mindenkor külön választni, 's tisztán szemlélni tudjuk, 's éltünket e' tudományhoz értjük, és merjük szabni.

Fáy András.

EGYETEMI KÖNYVTÁR DEBRECEN

HAZÁJÁNAK

'S

A' HAZA' NAGY FIAINAK

PYRKER JÁNOS

EGRI ÉRSEKNEK,

BÁRÓ SZEPESY IGNÁTZ

PÉCSI,

ÉS

HÁM JÁNOS

SZATHMÁRI

PÜSPÖKÖKNEK,

A'

MAGYAR TUDOMÁNYOK'

ÉS

TUDÓSOK'

KEGYES

GYÁMOLÓINAK

ÖRÖKÖS

SZERETET, TISZTELET, ÉS HÁLÁADÁS

ZÁLOGÚL

AJÁNLJA

IMRE JÁNOS.

Az Olvasóhoz.

Mivel ezen Munkát a' Haza szeretete szülte, Nyelvünk ügye érlelte, sok példák 's buzdítások nevelték, 's mivel én azok közé számlálom magamat, kik előmenvén a' Tudományokban írnak, és írva előmennek; a' szokott hoszszas, nagyot ígérő, magát mentegető, vagy becsmérő kegyelmet koldúló Előbeszéd helyett csak azt mondom Apátzai Tsere Jánossal, „Olly íróra, ne fend fogadat, ki haszonra erányoz: vagy magad írj jobbat Zoile! vagy ne morogj.“ Te pedig az illyes, noha csekély, fáradságot is becsűlni tudó Hazámfia

„Élly! fris légy! 's ha mi jobb van nálad, rejtve ne tartsad; hogy ha pedig nintsen, velem eggyütt élly az enyémmel“ kér hazádfia

a'

Szerző.

Bevezetés.

Az Ember nem csak *Testtel* bír, hanem valami mással is, melly benne érez, gondolkodik, kíván, akar, 's melly a' Testet mint *segítő eszközét* használja; ezen valamit *Léleknek* nevezzük.

A' Lélek magát nem csak a' Testtől, mellyben lakozik, hanem mind ezt, mind magát a' külső dolgoktól is meg szokta külömböztetni; a' midőn ezt teszi, *észmérkedik* (menti admensurat objectum), a' *Lelki észméret* tehát helyesen mondatik azon állapotnak, mellyben a' Lélek magát minden egyéb dolgoktól, 's ezeket egymástól megkülömbözteti.

Mivel pedig minden megkülömböztetésre három szükséges, úgy mint a' megkülömböztető, a' megkülömböztetett, 's a' mi által a' megkülömböztetés lehetséges, és az első a' *Személy*, a' második a' *Tárgy*, a' harmadik a' *Képzelés*; minden Lelki észméretben ezen háromnak kell szükségképen meg lenni. P. o. atyámot megkülömböztetem mind magamtól, mind más em-

berektől; Én, az az bennem a' Lélek, a' Személy, az Atyám a' Tárgy, vagy Képzelet, 's ezen foglalatosságom a' Képzelés, vagy Képítés, vagy Előállítás.

A' mit tehát magunknak elő nem állíthatunk, az az a' miről észméretünk nints, az reánk nézve semmi, következésképen az Előállítás, vagy Képítés, vagy Képzelés gyökere minden egyéb lelki foglalatosságainknak. Mivel pedig Előállításaink számtalanok, és ezek bizonyos *Tehetség*, és *Erő* nélkül, valamint akármelly más foglalatosságok vagy munkák, lehetetlenek; hogy az Ember Lelkének *képítő*, *képzelő*, vagy *előállító Tehetsége*, és *Ereje* légyen, kétséget nem szenved: ezt mi *Észnek* (mens), 's *Értelemnek* (intellectus) is mondjuk tágas jelentésben. Ennek a' lelki fő Erőnknek mint köz gyökérnek, a' mint alább fogjuk látni, számos ágai, az az külömbféle foglalatosságaira nézve, sokféle nevei vannak, munkálkodásai tehát, és nevei több félék, maga pedig, valamint a' Lélek, mindenkor egy.

Az Ész a' Tárgyakat mind magától, mind egymástól külömbségeik által szokta elválasztani, ezen külömbségek *Jegyeknek* (notae), vagy *Bélyegeknek* (characteres) neveztetnek. P. o. képzelem magamnak a' rózsát, ennek Jegyei a' szín, szag, virág 's a' t. mivel ezek által külömböz a' többi virágoktól.

A' Jegyek sokfélék: a) *külsők*, *képestségesek* (relativae) *képestségek* (relationes), mellyek csak akkor illenek a' Tárgyra, ha ez másokkal öszvehasonlítatik, p. o. a' nagyság: vagy *belsők*, *függetlenek*, és *általjánosak* (absolutae), mellyek magányosan tekintvén is a' Tárgyat, megtaláltatnak abban, p. o. a' tudósság az emberben. b) A' belső Jegyek lehetnek vagy *szükségesek*, *állandók*, *állatékosak* (essentiales), mellyek a' Tárgyban mindenkor megmaradnak, p. o. az emberben az eszesség, vagy *szükségtelenek*, *mulandók*, *változók*, mellyek a' Tárgy belső lehetségéhez 's mivoltához (essentia) nem tartoznak, hanem azt csak módosítják, 's ezért *Módosításoknak* hivattatnak (modificationes). P. o. az emberben a' szépség c). Az szükséges Jegyek, vagy *eredetiek* (originariae), *alkotók* (constitutivae), mellyek eggyütt a' Tárgynak mivoltát, 's állatékját teszik, p. o. az emberben az állatiság, és eszesség: vagy az ezekből szükségképen *származók* (derivativae, consecutivae), mellyek *Tulajdonítatoknak* vagy *Mivoltosságoknak* (attributa) neveztetnek, p. o. az emberben az érző és ítélő erő. d) Mind ezek mind amazok vagy *közösek* (communes) vagy *tulajdonok*, *tulajdonságok*, *sajátok*, *sajátságok* (proprietates), a' mennyire csak egy Tárgyhoz kirekesztőleg, vagy többekhez is eggyütt tartozandók, p. o. az eszesség e' földön az em-

bernek tulajdona, az érzékiség pedig közös jegye a' barommal.

Ennyifélék lévén a' Jegyek, a' Tárgyak is, mellyek általok külömböztetnek, sokfélék lehetnek. T. i. 1) a' melly Tárgy tulajdonokkal bír, *egészen meghatározott*, *egygyes*, vagy *rideg Tárgy* (Individuum), p. o. Pláto: a' mellynek ellenben csak közös jegyei vannak, az *nem egészen meghatározott*, *közös*, *közönséges*, p. o. ember, állat 's a' t. 2) A' közönséges Tárgy vagy *Nem*, vagy *Faj*; amaz olly Tárgy, mellynek jegyei több közönséges Tárgyakhoz tartozók: emez pedig több egygyes Tárgyak közös jegyeit foglalja magában, azért *Alnemnek* is mondatik, p. o. így szólunk az állatok nemeikről, 's külömbféle fajaikról, a' madarakról, lovakról. c) Minden Tárgy vagy *elvont*, vagy *eggyesített* (concretum vel abstractum); amaz a' jegy Tárgya nélkül, p. o. Bölcsesség; ez a' tárgy jegyével együtt képzelve, p. o. bölcs ember.

A' képzelt Tárgy *Szere* (Materia), a' mód, melly szerént képzeltetik, *Alakja*, *Alkatja*, vagy *Képzete* a' Tárgynak (Forma).

Általlyában két nemű Tárgyakat képzelhetünk, t. i. jelen és távúl lévőket, az első esetben csupán *érzünk*, *szemlélődünk* (intuemur, sentimus), a' másodikban *képzelődünk* (imaginamur).

Érzeni tehát annyit tesz, mint a' jelenlévő, 's testünkbe egyenesen beható Tárgyakat képzelni, és ha ezeket a' lélek maga elejébe juttatja, *megérzeni* mondatik, vagy *észrevenni*. Ezen tehetsége a' Léleknek *érző* (vis sentiendi) *megérző* (vis percipiendi), *szemlélő* (vis intuendi), *tehetségnek*, vagy *érzékiségnek* (sensualitas, sensus) mondatik: az általa szerzett képzeletek pedig, *érzékieknek* (sensuales), *szemlélőknek* (intuitivae), *közvetetleneknek* (immediatae), *érzéseknek* (sensiones), *megérzéseknek* (perceptiones), *szemléléseknek* (intuitus, intuitiones) neveztetnek. Mivel pedig az érezhető Tárgyak vagy lelkünkben magában (p. o. az ő külömbféle állapotjai, erei, munkálkodásai), vagy azonkivűl vannak, az érző erő *belső* (internus s.) vagy *külső* (externus) lehet. Ellenben

Ha már ez előtt ugyan érzett, de most tőlünk távúl lévő tárgyat képzelünk, *képzelődünk* (imaginamur), a' *képzelődő erő* (vis imaginandi, seu phantasia in sensu lato) munkálkodik, és az illyen képzeléseink *képzelődéseknek* (imaginationes) hívatnak: és ha híven, az az úgy mint az előtt éreztük, képzelünk valamit, a' *megújító*, *visszszaképzelő erő* (phantasia reproductiva) vagy a' *tágas jelentésű Emlékezet* (memoria mechanica), ha pedig az ez előtt érzett tárgyakat külömbféleképen változtatva, módosítva, elválasztva, vagy öszveszerkez-

tetve képzeljük, a' *szoros jelentésű képzelődő erő* (phantasia in sensu stricto), a' *termesztő* (phantasia productiva), 's *költő erő* (vis fingendi) munkálkodik bennünk, és ekkor a' képzeletek *Költeményeknek* (figmenta), *Tündérképeknek* (phantasmata), a' képzelődések pedig *Költéseknek* (fictiones) neveztetnek.

Minekutánna akár az érzések, akár a' képzelődések által sokféle képzeleteket szereztünk, ezeket az ész öszve is szokta hasonlítani, a' tulajdon jegyeket a' közösektől elválasztani, amazokat mintegy megvetni, az az *elvonni* (abstrahere), a' közönségeseket pedig újra eggyesíteni, és így *elvont* (abstractas), 's *közönséges* (universales) *képzeleteket* szűlni; ekkor az ész *Értelemnek* mondatik a' *legszorosabb jelentésben*, az így képzett (formatae) képzeletek pedig *Megfogásoknak*, *Észfogásoknak* (conceptus) vagy *értelmi képzeleteknek* (repraesentationes intellectuales) neveztetnek.

A' Képzeleteket is öszve szoktuk hasonlítani, és meghatározni, ha vallyon az egygyik a' másiknak jegye-e, vagy nem, az az, ha vallyon megeggyeznek-e, vagy nem; az így munkálkodó lelki erőnk az *ítélő erő*, termesztménnye, az *Itélet-tétel*, vagy *Itélet* (Judicium), munkája 's foglalatossága pedig *az Itélés* (judicatio).

Végre az Itéleteket is öszve szoktuk hasonlítani, és belőlök új itéletet hozni, ekkor *okos-*

kodunk (ratiocinamur), az *okoskodó tehetség* (facultas ratiocinandi), az *Okosság* (ratio), az *Ész szoros és tulajdon jelentésben* (mens stricte, et proprie sumta) munkálkodik bennünk, 's munkálkodása *Okoskodásnak* (ratiocinatio), szüleménye pedig *Okoskodatnak* (ratiocinium) mondatik.

Egygyütt véve pedig az értelem, itélő 's okoskodó erő *gondolkodó erőnek* (vis cogitandi), és *felsőbb lelki tehetségeknek* neveztetnek, mint tulajdonai az embernek: ellenben a' képzelő és képzelődő erő, mivel közös az oktalan állatokkal is, *alsó észmérő tehetségnek* mondatik.

Az Észméretek, mellyeket ezen lelki tehetségeink által szerezhetünk magunknak, többfélék: a) *Érzékiek* (sensuales), *utóbbiak* (a posteriori), *tapasztalásbéliek* (empiricae): vagy *észbéliek* (rationales), *előbbiek* (a priori); amazokat az érzékiség, ezeket az okoskodás által szerezzük. b) Vagy csak azt észmérjük, mi van, mi történik, vagy mi lehet, és minek kelletik lenni, vagy pedig ezeknek okait is tudjuk adni; az első esetben, *közmódos*, *alacsony*, *parasztos*, *községes*, *gyermekes* (plebeja, vulgaris), vagy *tágas jelentésben történetbéli* (late historica), a' másikban *tudós* (erudita), *okos* (rationata), *tömött* (solida), és *széles jelentésben bölcs*, (late philosophica) az észméret. c) Ha a' körül forog észméretünk, mi van, mi törté-

nik? *elme ügyelő*, vagy *elmebéli* (theoretica), p. o. van Isten: ha pedig azt határozza meg, mit kell tenni? *gyakorlás ügyelő*, *cselekedeti*, *gyakorlásbéli* (practica), p. o. az Istent imádni kell.

Ha több bizonyos nemű észméretek úgy foglaltatnak öszve, hogy valami egészet tegyenek, *rendszereseknek*, és egészeik *Rendszereknek* (systema) mondatnak, máskép' ha a' rideg észméretek minden öszvefüggés nélkül szükölködnek, *rakásra halmozottak* (rhapsodicae), *csoportosak* (aggregatae), vagy *zavarékosak*. Egy ollyan talp vagy sarkészméret, mellyből mint közönséges kútfőből több más észméretek származnak, *Okfőnek* (principium), vagy *Állapnak* (fundamentum) neveztetik, p. o. „mindennek van oka:" vagy ez „az észszel ne ellenkezzél."

Illyen okfőkre épített észméretek rendszere a' *szoros jelentésű Tudomány* (scientia, in s. s.), mivel tágas jelentésben az észméretek' akár millyen egygyesítése *Tudománynak* mondatik.

A' Tudomány tehát valamint az észméret a) *érzéki* lehet (empirica), vagy *észbéli*, *elmeügyelő*, vagy *gyakorlásügyelő*; azon tudomány pedig, melly Tekinteten épül (auctoritas), *tekintetbéli* vagy *tételményes* (positiva) *Tudomány*; illyen a' Történet (Historia), és az I. Kinyilatkoztatás (revelatio) Tudománya.

Az észmérkedő érőn kivűl, mellynek sokféle ágait eddig előszámláltuk, van még egy más fő munkálkodó ereje is a' Léleknek; t. i. azon felűl, hogy számtalan képzeleteket szerezhetünk magunknak, ezekből némellyeket mint kedveseket ügyekezünk magunkévá tenni, másokat pedig mint kellemetleneket eltávoztatni, amazokot *kívánjuk*, (appetimus) ezeket *utáljuk*, (aversamur), az ezt mivelő erő az *Akarat* (voluntas), *Kedv* (animus), vagy *kívánó tehetség* (facultas appetendi), és azon képzeletek, mellyek-ezt munkálkodóvá teszik, általlyában *Ösztönök'* (incitamenta), különösen *Rugók* (elateres, instinctus), *Ingerek* (stimuli), vagy *indító okok* (motiva), és az indító okok által munkálkodó akarat, a' *szorosan vett akarat* (voluntas ss. vel rationalis), és a' mennyire vagy ez vagy amaz indító ok után határozhatja meg magát, *szabad akarat* (v. libera).

Jegyzések.

1. A' *szoros jelentésű Értelem fejtő* vagy *fejtegető* (discursiva) tehetségnek is szokott neveztetni az Érzékiségnek ellenére, melly *szemlélő* (intuitiva) tehetségnek mondatik (a' mint feljebb láttuk), azért, mivel csak szemléléseket (intuitus) képez, és a' midőn amaz közönséges, ez rideg vagy egygyes észméreteknek kútfője.

2. Azon észméret, melly különösen *történetesnek* (historica) hivatik, és mások' tapasztalásából, az az tanúbizonyságokból szereztetik, eredetére 's kútfőjére nézve

az érzéki vagy észbéli észméretek neméhez tartozhatik, mivel az, a' mit másoktól tanúlunk, vagy a' puszta tapasztalás tettein, vagy az ész okoskodásain épűl.

3. Ezen rövid bevezető észméretek a' Lélektudományból (Psychologia) kölcsönöztettek, 's ebben fognak bővebben előadatni; ide csak azért iktattak, mert nálok nélkűl lehetetlen volna csak képzelni is, mi a' Philosophia.

1. §.

A' Philosophia' Eredete.

Alig él egy két esztendőt e' földön az ember, már a' természetes tudni vágyódástól ingereltetvén, kezd azokról gondolkozni, és elmélkedni, mellyeknek első észméretét érzékei által nyerte: mindenek előtt pedig azon dolgokat szereti tudni, mellyek körülötte vannak, és történnek, ezeknek munkálkodó ereit és törvényeit, nyavalyáinak 's betegségeinek okait, és gyógyító szereit; azután felemelvén a' ragyogó égre szemeit, nézegeti a' csillagok' mozgásait, vizsgálja a' világ eredetét, természetét, és Alkotójának, az az az Istennek létét, fölségét, 's köteles tiszteletét; végre magához visszatérvén, tulajdon lelkéről, ennek tehetségeiről, 's tehetségeinek törvényeiről szokott értekezni.

Azon férjfiak, kik az efféle észméretekben mások felett magokat megkülömböztették, már az ős időkben *Bölcseknek* (σοφοι) neveztettek.

A' *Számosi Pythágoras* volt az első, kinek Cicero bizonysága szerént (QQ. Tusc. L. V. C. 3.) a' kevély Bölcs nevezet viszsza tetszvén, magát nem *Bölcsnek*, hanem ditséretes szemérmetességgel csak *Bölcseség szeretőnek* (φιλοσοφος) vallotta, példájára mások is azután már nem *Bölcseknek*, hanem *Bölcseség szeretőknek* vagy *tanúlóknak* 's *keresőknek* nevezték magokot, és így Tudományok is *Philosophiának*, vagy is *Bölcseség szeretetének* mondatott.

2. §.

A' Philosophia' Nevezete.

Szóbéli eredetét tekintvén tehát, a' Philosophia nem más, mint *Bölcseségszeretete*, vagy *tanúlása;* mivel ezen két szóból φιλοσ, amor, studium, és σοφια, sapientia, szerkeztetett öszve. Azomban mivel a' *Bölcseség* igen tágas, határozotlan jelentésű, és akár mi nemű észméretekre alkalmaztatható szó, ez által nem külömbözne a' Philosophia a' többi tudományoktól; lássuk tehát, mi

3. §.

A' Philosophia szoros és valódi értelményben?

Szorgalmatosan öszve hasonlítván azon sokféle módokot, (Lásd Heydenreichs encyclopae-

dische Einleitung in das Studium der Philosophie S. 25. 26. Cic. QQ. Tusc. V. 3. idem de Orat. I. 49. Kant Kritik d. r. V. S. 194. Wenzel Elem. Philos. §. VII.). mellyekkel elejétől fogva mostanáig képeztetett a' tudósok által a' Philosophia, a' következendőt itélem leghelyesebbnek:

„A' *Philosophia* azoknak észbéli utólsó okfőkön épült tudománya, mellyeket az embernek végső rendeltetésére nézve főképen tudni és tenni kell.“ Vagy rövidebben: „az Ember végső czéljára szükséges észbéli észméreteknek utolsó okfőkön épült Rendszere.“ Mondom 1) *Rendszere*, mivel nem zavarosan (rapsodice), hanem rendszeresen (systematice), adja elő állításait. 2) *Észbéli észméretek rendszere*, mert fenekigazságait, 's ezekből származtatott észméreteit az Észből meríti mint kútfőből, egészen azomban meg nem vetvén a' Tapasztalást, az Emberiség emez közönséges jóltévő oktatóját, sőt ehez is örömest folyamodik, a' midőn t. i. az Ész valamelly szükséges igazságot meggyőződőleg nem tanít, vagy ha a' mit az Ész tanít, azt a' Tapasztalás is erősíti. 3) *Azoknak Tudománya*, *mellyeket*, 's a' t. mivel a' bölcsek köz ítéletök szerént a' Philosophiának végerányozása a' fő 's tökélletes Jónak (mellynek, a' mint maga helyén fogjuk látni, alkotó részei az *Igazság*, *Erkölcs*, és *Boldogság*), tudományos észmérése (scientia

summi Boni), és életünknek ezen tudomány szerént intézése. 4) *Utolsó okfőkön épült Tudománynak* mondom a' Philosophiát, mivel az az ő tulajdon bélyege, 's megkülömböztető jegye, hogy minden tudományoknak, és észméreteknek utolsó okfőit, az az végképen megnyugtató okait fejtegeti, keresi, 's felfedezi. Ezekre nézve

4. §.

Külömböz a' Philosophia minden egyéb észméretek öszveségétől. Külömböz

1) A' *széles jelentésű* (Philosophia late s.) *Philosophiától*, mert ez minden okos (rationatas c.) észméreteket, legyenek azok érzékiek, vagy észbéliek, szükségesek, vagy hasznosak, sőt csupán gyönyörködtetők is, magában foglal; így p. o. Philosophus, az az Bölcselkedő még a' Történetíró is, a' midőn a' történeteknek nem csak mivoltait, hanem okait 's következéseit is 's a' t. előszámlálja: ellenben a' *tulajdon szoros értelmenyű Philosophia* egyedűl az ember végczéljára szükséges észbéli észméretek foglalatja.

2) Az *érzéki*, és *tekintetbéli* Tudományoktól; mivel ezek a' tapasztaláson, és Isteni vagy emberi tekinteten, a' Philosophia pedig az Ész utolsó okfőin épűl.

*

3) A' *Philosophiai rideg, rendszer nélkül szükölködő* észméretek zavarékjától.

4) A' *Mennyiségtudománytól* (Mathesis); mert noha kútfője ennek is mint a' Philosophiának az Ész, azomban csak a' tárgyak mennyiségével foglalatoskodik, és ezeknek végokfőit a' Philosophiától kölcsönözi.

5) A' némelly mostaniak fellengező Bölcselkedésöktől, kik a' józan ész ösvényét elmellőzvén, némelly homályos haszontalan eszmélkedésekben helyheztetik minden dicsőségöket, és így a' legjelesebb Tudományt, a' mennyiben rajtok áll, köz hasznosságától megfosztják.

6) Azok Álbölcselkedésétől, kik az igazat a' hamissal, a' bizonyost a' bizonytalannal, a' szentségest a' szentségtelennel keverik, újabb újabb rendszereket koholnak, a' bujálkodást tudománnyok kebelébe rejtik, a' gonoszságot bölcseségnek írják, a' jámborságot és Istenességet megvesztegetik, és így a' jeles Philosophus nevet épen nem érdemlik.

5. §.

A' Philosophia' Felosztása.

Mivel a' Philosophia az észméreteket az ember végső rendeltetésére intézni tanító észbéli tudomány (3. §.), és így az emberi észnek czéltudománya (Teleologia rationis humanae);

két kérdés fejtegetésével kell foglalatoskodnia: 1ször. Mit tudhat az emberi ész azokról a' dolgokról, mellyek lételünk utolsó czéljával egyességben vagynak, vagy lehetnek? vagy röviden: mi van, és mi lehet? 2szor Minek kell meg lenni? a'vagy mit tartozik az ember cselekedni lételének czéljához képest? — Az első kérdésre felel az *elmeügyelő* vagy *elmélkedő* (theoretica), a' másodikra az *gyakorlás* vagy *akaratügyelő* vagy *parancsoló* (practica) Philosophia; amannak tárgya tehát az utolsó czélunkra szükséges dolgok', ennek pedig az ugyan azon czélra tartozó kötelességek' észmérete; amaz értelmünket, ez szabad akaratunkat igazgatja, 's készítgeti az utólsó czélra, következőleg amazt *értelem* vagy *észméret*, ezt *akarat* vagy *szabad cselekedet Philosophiájának* is lehet nevezni.

Mivel pedig minden észméretet szükséges megelőzni az helyes és rendes gondolkodásnak, az *elmélkedő Philosophia* két részre oszlik, az egyik a' gondolkodás, a' másik az észméret törvényeit fejtegeti; azért amaz *Gondolkodás* (Logica vel Dianoeologia), ez pedig *Észméret* (Gnoseologia vel Metaphysica) *Tudományának* mondatik.

A' cselekedet Philosophiájának is szinte két része vagyon; mivel vagy csak azt tanítja, mi legyen külsőképen jó illendő és igazságos: vagy

pedig azt is előadja, mi legyen belsőképen jó, illendő és igazságos? az első esetben *Törvény* vagy *Törvényesség* (scientia Juris v. Diceologia), a' másodikban *Erkölcs* vagy *Erkölcsiség* (scientia virtutis, Görögűl Aretologia, vel Philosophia moralis stricte sumta, Görögűl Ethica) Tudományának neveztetik.

Négy Része van tehát általjában a' Philosophiának, úgymint a' *Gondolkodás*, *Észméret*, *Törvényesség*, és *Erkölcsiség Tudománnyai*. Ezek megint több kissebb részekre osztatnak fel, mellyeket az ezen Tudományokhoz tartozó bevezetésekben, könnyebbség végett, később fogok elő számlálni.

Jegyzés.

Hogy mások az itt említett tudományokon kivűl több más tudományokat számlálnak a' Philosophia részei közé (Lásd Tudományos Gyűjtemény 1818. 1ső 2dik Kötet), jól tudom, de nem utánozhatom; mivel ezek tágasabb értelményben veszik a' Philosophiát, mint sem annak akár természete, akár elejétől fogva, közönségesen megészmért czélzása engedné; és ha azon egynehány okfők és észbéli észméretek miatt, mellyek a' Philosophiától kölcsönözve némelly tudományokban p. o. az *Érzés* (Aesthetica) vagy *Nevelés* (Paedagogia) tudományában előfordúlnak, ezeket is a' Philosophiához számlálnók, alig maradna valamelly tudomány, melly hozzá nem tartoznék, holott a' mostani századnak tudományos dicsősége főképen a' Tudományok körének szoros meghatározásában 's helyes elválasztásában áll.

6. §.

A' Philosophia' Tárgya.

Valamint minden Tudománynak úgy a' Philosophiának is Tárgya az, a' miről értekezik, értekezik pedig a' Philosophia mind azokról, mellyeket az embernek utolsó rendeltetésére nézve tudni, és cselekedni leginkább szükséges: ezek vagy bennünk vannak u. m. tulajdon Lelkünk, ennek külömbféle tehetségei, munkái, munkáinak törvényei 's a' t. vagy kivűlünk, a' minő a' Világ, és ennek Teremtője az Isten; mind ezeknek észméreteit tehát magában kell foglalni a' Philosophiának, az Észnek utólsó okfőiből tudományosan származtatni, és mint kellessék az embernek ezen észméretek szerént cselekedeteit intézni, ezt főképen fejtegetni, világosan 's tömötten meghatározni. Innét

7. §.

A' Philosophiának Erányzása

Az emberi észt alkalmatossá tenni a' szükséges észméreteknek, és igazságoknak önnön magából való megszerzésére, és a' szabad akaratot ezek szerént vezérelni az utólsó czélra; mert csak így felelhet meg amaz fontos és minden

józan gondolkozót annyira érdeklő kérdésekre: Mi az én rendeltetésem? micsoda dolgok észmérete lehetséges, és célerányos nekem? mit kell cselekednem? mellyek kötelességeim? 's ezeket tellyesítvén, mit remélhetek ez életben, mit a' jövendőben? És így röviden szólván, a' Philosophia erányzása az emberi észnek, és akaratnak célerányos képzése, 's csinosítása.

8. §.

A' Philosophia' Kútfője.

A' Philosophiának most említett kérdéseit valamint maga teszi fel magának a' gondolkodó ész, úgy szükségképen csak a' maga okosságából, és ennek okfőiből fogadhatja el azokra a' feleletet is. Ha tehát a' bölcselkedő a' tapasztaláshoz, vagy mások tekintetéhez folyamodik némellykor (3. §.), ezt csak azért teheti, hogy ez által észbéli homályos, vagy rendetlen gondolatjai és észméretei nagyobb világosságra, 's jobb rendbe jöjjenek, vagy hogy, a' mit az Ész magából tanított, abban a' tapasztalás által is megerősítessék.

Jegyzés.

Noha a' Philosophiában a' puszta Tekintetnek (auctoritas) legkissebb helye sints, nem is lehet; ebből még sem következik, hogy ne is kívánjuk tudni, mi

módon ügyekeztek, vagy ügyekeznek mások megfejteni a' Philosophia kérdéseit. Mert meglehet, hogy mások, leginkább a' régiek, már sok kérdésekre helyesen megfeleltek, és ezeket munkájikból kevés idő alatt kikereshetjük, a' magunk tapogatása után pedig talám egész életünkben sem találnánk reájok, vagy legalább hiba nélkül nem. Valamint tehát, hogy tovább láthassunk, örömest felállunk más vállaira: úgy az előttünk, vagy velünk élő tudósok gondolatjait szabad és hasznos követni a' Philosophiában is, csak ez ne vaktában, hanem szoros megvisgálás, 's igaz meggyőződés után történjék, következésképen a' mindenkori vezérszó ez légyen: „*barátom Plátó, barátom Aristoteles, de nagyobb barátom az Igazság*“!

9. §.

A' Philosophiának más tudományokkal szövetsége.

Hogy az észméretek tudományosak legyenek, világosaknak, rendeseknek, és bizonyos közönséges okfőkből öszve függőleg származottaknak kell azoknak lenni; mellyek legyenek pedig akár melly nemű észméreteinknek utólsó okfőik, és hogyan lehessen nekik amaz tulajdonságokot megszerezni? a' Philosophia tanítja; ő tehát minden más tudományoknak közönséges allapja. De különösen nagy befolyása vagyon

1) A' *kinyilatkoztatott Isteni Tudományba* (Theologia revelata); mivel, elmellőzvén egyebeket, a' Philosophia az Istennek létét megmutatván, a' könyvek hiteles magyarázásának fő tör-

vényeit kiszabván, és a' valódi Kinyilatkoztatás észmértető csalhatatlan jeleit előszámlálván, olly igazságokat nyújt a' kijelentett Isteni Tudománynak, mellyek nélkűl ez, mint az épűlet allap nélkűl, meg nem állhat.

2) A' *tekintetbéli vagy szabott Törvénytudományába* (Scientia Juris positivi, vel Juris prudentia positiva) akármelly Nemzetnek; mert a' Jónak, Illendőnek, és Igazságosnak értéménnyei, mellyek minden szabott Törvénynek allapúl szolgálnak, a' Philosophiából merítetnek, és ezeket az emberi cselekedetekre alkalmaztatni, és a' reájok építendő törvények szerént birászkodni, a' parantsoló észnek szabásai, és allapigazságai helyes észmérete nélkűl, tellyes lehetetlenség. Ugyan azért nem Törvénytudó, hanem tudatlan pörpatvarkodó, és Törvénytudákos (Idiota, Legulejus) az, a' ki csupán azért tart valamit igazságosnak 's törvényesnek, mivel a' Törvénykönyvben annak állítatik, és épen úgy hibáz, mint az, a' ki csak azt mondja kötelességnek, a' mi az Előljáró által parancsoltatik.

3) A' *Tapasztalásbéli Tudományokba;* millyenek a' *természet Tudománya*, a' *mezei-gazdaság Tudománya*, az *orvosi Tudomány* 's a't. mivel ezek is tudományos alkatásokat, világosságokat, és tömöttségöket a' Philosophiától kölcsönözik. Ugyan illyen öszveköttetésben van a' *Mennyiség Tudománnyával* is. Utóljára

4) A' *Történetek észmérete* is csak a' Philosophia által lesz valódi *oknyomozó* Történettudomány (Historia pragmatica), mivel azt parancsolja, hogy az Emberi Nemzet történetei ne pusztán adassanak elő, hanem ezeknek eredete, távúl 's közel lévő szerző, indító, segítő, és erányzó okai, jó vagy rosz következései is kikerestessenek, és mind ezek a' jelen korra alkalmaztassanak: ezen felűl a' Philosophia közönséges csalhatatlan Törvényeket ád, mellyek szerént a' tanúknak és történet íróknak hitelességöket megitélhetni, a' bizonyos történeteket a' bizonytalan, vagy költött mesés esetektől, az hiteles okleveleket (documentum), 's emlékeket a' kikoholt, vagy meghamisítattaktól megkülömböztethetni.

10. §.

A' Philosophia' Haszna.

Mindezekből már melly nagy és meszsze terjedett hasznú Tudomány légyen a' Philosophia, kiki általláthatja. Valóban egy ollyan tudomány, melly az emberi észméretnek utolsó kútfőjit felfedezi, az észmérkedő tehetség véghatárait kijeleli, akármelly tárgyú észméreteinket világosaká, öszvefüggőké, és tömöttekké, az az tudományosaká tészi, az helyes gondolkodásnak közönséges elmúlhatatlan törvénnyeit fejtegeti,

a' tapasztalásnak, hogy veszedelmesen ne tévelegjen, bátorságos utat mutat, a' szabad akaratnak czélerányos törvényeket, módokat, és honni segedelmet nyujt, minden más Tudományt, mint egy velejét kivonva, magában foglal, ezeken kívül szorgalmatosan vígyáz, hogy a' vallásbéli hit meg ne csökkenjen, a' babona, az előitélet, az erkölcstelenség be ne csúszszon, a' Törvények és Előljárók tekintete, és tisztelete semmi csorbát ne szenvedjen, és így az embert rendeltetéséhez mintegy kézen fogva vezeti; egy illyen tudomány mondám, nagy méltóságú, különös becsű, és köz tagadhatatlan hasznú: illyen pedig a' Philosophia, elannyira, hogy a' ki ezt csak legkissebben is gyalázná, az ugyan épen nem látom, mit dicsérhetne (Cic.). Megészmértek ezt eleitől fogva mind azon nemzetek, kik mások előtt csinosodni kivántak, és törekedtek; szolgáljanak példáúl a' régi Görögök, a' kik azért multak felűl a' Nemzeti csinosodásban minden más Népeket, mert legszámosabb Bölcselkedőik, vagy Philosophusaik voltak; és Plátóként akkor ültek a' polgári boldogság legmagosabb polczán, midőn a' bölcselkedők uralkodtak, és az uralkodók bölcselkedtek.

11. §.

A' Philosophus.

Azomban, hogy valaki a' Philosophiának ezen tagadhatatlan hasznait tapasztalja, szükséges, hogy a' következő tulajdonságokkal jeleskedjék.

Ügyekezzék csupán csak ollyan észméretekkel gazdagítani értelmét, mellyek a' jámbor életre vezéreljék, szemei előtt tartván Socratesnek amaz bölcsmondását „*bölcselkedni nem kell az oskoláért, hanem a' köz életért*“, mert csak ugyan az, a' ki csupa eszmélkedésekkel, és elmeügyelő visgálódásokkal töprenkedvén, akaratját csínosítani, 's szabad cselekedeteit tökélletesíteni elhenyélné, nem bölcselkedő, hanem *tudákos pörlekedő* (Philodikus) nevet érdemelne: valamint azt sem lehet igaz bölcsnek nevezni, a' ki megvetvén az elmeügyelést (Theoria), a' Philosophiának egyedűl gyakorlásügyelő részére adná magát; mert a' gyakorlásügyelés mivel nem más, mint az elmeügyelés által szerzett észméreteknek a' cselekedetekre alkalmaztatása, az elmeügyelés nélkűl hibátlan meg nem állhat; az elmeügyelést az gyakorlásügyeléssel szükséges tehát egygyesíteni, az az, hogy jó legyen, azért kell mindennel észmérkedni annak, a' ki valódi philosophus kíván lenni.

2) Emlékezzék meg, hogy az emberi ész noha sokat tudhat, de még is a' legbölcsebb Te-

remtőtől bizonyos határok közé szorítatott, mellyeket átlépvén nem bölcselkedik, hanem álmodozik, 's haszontalanúl ábrándozik; vegye tehát háládatosan, ha a' midőn ezen határokon kéntelen túl lépni, akkor egy más csalhatatlan oktatótól az Isteni kinyilatkoztatástól jótévően vezéreltetik.

3) Ne kételkedjék mindenről, de ne is tartson vaktában mindent, a' mi mondatik, igaznak és bizonyosnak; mert noha nem mind igaz, a' mi igaznak látszik, de ellenben nem is mind bizonytalan és kétséges, a' mi illyennek tartatik; maga szemeskedjék tehát, és visgálodjék, maga eszét kérdezze, és csak elegendő okokkal győzetve hozzon itéletet, mert tudás illik a' philosophushoz, nem puszta hivés.

4) Ne legyen részre hajló, ne esküdjék a' Tanító vagy Szerző állításaira, ne kerülje a' munkát, ne hamarkodjék itéletiben, vélekedéséhez vagy felekezetéhez, és tudományos megszokott rendszeréhez elszakaszthatatlanúl ne ragaszkodjék, hanem ezektől mint az igazság észmérésének annyi akadáljaitól mentlévén, magának a' tárgynak belső mivoltján épűlt okoknál fogva állítson, vagy tagadjon mindent. Végre

5) Vigyázza, ha valljon a' visgálandó itélet a' már észméretes igazságokkal ellenkezik-e vagy nem? az első esetben függeszsze fel itéletét, 's lássa, ha az ellenkezés nem csupán lát-

szató-e? a' másodikban ismét lássa, nem lappong-e valami ellenkezés? —

12. §.

A' Philosophia' Segédtudományai.

Azon Tudományok, mellyeknek szorgalmatos mivelése a' Philosophia tanúlását könnyíti, *segédtudományoknak* neveztetnek. Illyenek a' *Mennyiség*, a' *Természet*, az *Ember*, *Nyelv*, és *Történet Tudománnyai*.

1. A' *Mennyiség Tudománnya*, nevezetesen a' *szám* (Arithmetica), és *mérőtudomány* (Geometria) segíti a' Philosophiát az ő okmutató tanítás modjával, és a' gondolatoknak szoros öszvefüggésű rendszerével, de leginkább azzal, hogy a' testi dolgoktól elvonván az észt, azomban bizonyos érezhető jegyek által még is segítvén, alkalmatosá teszi azt az ollyan gondolatok könnyen megfogására is, mellyeknek előadásában semmi jelekkel vagy képekkel nem lehet többé élni. Ezért iratta *Plátó* oskolája ajtajára „*a' Méréstudományban járatlan ide be nelépjen!* *Xenocrates* pedig egy illyen Ifiat ezen szókkal igazított el magától „*én a' gyapjat gerebelni nem akarom*", az az illyen tudatlan ifiuval nem bajlódom.

2. Minthogy a' Philosophiának utólsó erányzása az ember fő Javát 's ennek eszközeit előadni;

nyilvánvaló, hogy az egész Philosophia egyedűl az emberért van, ő körűlötte forog szűntelen, és így a' valódi Philosophusnak mindenek előtt észmérni kell az ember tulajdonságáit, szükségeit, erejét, gyengeségét, egy szóval egész természetét, másképen mi légyen rendeltetése, 's ezt hogy lehessen elérni, lehetetlen meghatározni; innen igen jól esik, ha a' Philosophus a' tapasztalásból is tudja mi az ember; az az ha az úgy nevezett *tapasztalásbéli Embertudományban* (Anthropologia empirica) is járatos.

3. A' *Természettudomány* az ő szoros visgálásai, rendes próbatételei és tapasztalatjai által megójja a' bölcselkedőt az hiú agyasságoktól, az haszontalan, természettel ellenkező visgálódásoktól, és úgy állítja elő az észnek a' tárgyakat, a' mint a' természetben, nem mint a' képzelődésben vannak.

4. A' *Nyelvtudomány* pedig annyiban könnyebbíti a' Philosophia tanúlását, hogy a' ki a' nyelvekben, főképen a' régiekben, járatos, nem csak maga meríthet az eredeti kútfőkből, a' mint Philosophushoz illik, hanem tulajdon gondolatjait is gazdagíthatja, megjobbíthatja, és másokkal annál világosabban, könnyebben, és sikeresebben közölheti.

5. A' *Történet tudomány* közönségesen véve azért hasznos a' bölcselkedőnek, mert az embert külömbféle helyheztetéseiben állítja elő,

felfedezi az akarat rugóit, indító okáit, törekedéseit, erányzásait, cselekedeteit, 's ezeknek jó vagy rosz következéseit: ezeknek pedig leginkább a' Cselekedetphilosophiában igen nagy hasznokot lehet venni. Mivel pedig,

6. A' mint már feljebb is említém, a' Philosophiának nevezetesebb viszontagságait, változásait, mivelőit, és ezeknek sokféle ügyekezeteiket, vélekedéseiket, tudományos alkotmányaikkal együtt, nem tudni, igen szégyen, sőt veszedelmes volna annak, a' ki vakoskodás, tévelygés, és gyakran erőt felül múló visgálodás nélkül kiván bölcselkedni, a' *Philosophiának története* is, melly amazoknak hiteles előadása, az ő segédtudományai közé tartozik. Azomban mivel a' Philosophia történettudománya igen bő kiterjedésű, és azon részében, mellyben a' tudományos alkotmányokat, és ezeknek okfőjit elészámlálja, és megitéli, csak ollyanok által érthető, kik a' Philosophiában már beavatottak; sőt a' birálás, régiség, és minden nemű történettudományban is járatosak, azért én itten a' tanúlni kezdők kedvökért, csak némelly csekély útmutató vonásokat kivántam abból közleni, majd a' midőn ezen csekély munkámot Hazám oltárára teszem, és kedvesen fogadtatik, bővebben különös rendszerrel a' Philosophia történetét is kifogom adni.

Én négy üdőkerületre szoktam ezen történettudományt felosztani, az *első* az ős, a' *második* a' közép, a' *harmadik* az új, a' *negyedik* a' legújabb, vagy mostani időkorból adja elő a' Philosophia viszontagságait; tartsuk meg tehát itt is ezen rendet.

13. §.

Rövid kihúzása a' Philosophia viszontagságainak.

Mivel a' Philosophia tágas értelemben okokon épült akár minemű észméreteknek foglalatja, és az ember minden nevelés és tudományos képzés előtt is csupán természeti alkotásából nem csak észmérkedhetik, hanem észméreteinek okait is adhatja, magában érthető, hogy nem a' Görögök voltak illy értelemben első philosophusok, noha a' szoros értelmű rendszeres Philosophiának szülőföldje Görög ország, és a' kimívelt, 's más tudományoktól különözött Philosophiának alkotói, kiknek irásaik, vagy legalább véleményeik hozzánk hitelesen eljutottak, a' Görögök voltak.

Az emberi Nemzet első attya, hogy tágos értelemben nagy philosophus volt, a' Sz. Irás csalhatatlan hitelességgel bizonyítja; hogy később az emberiség megromolván a' bölcselkedés is megcsükkent, bizonyos, de annyira nem

számkivettetett, hogy a' nemzetek szétoszlása után is ne lehessen akárhol tudós, vagy tágos érteményben bölcselkedő férfiakra találni; az az illy érteményben a' Philosophia egykorú az emberi nemzettel.

1.

A' Vad Nemzetek Philosophiája.

A' Görögök mind azon Nemzeteket, mellyek hazájokra, nyelvökre, szokásaikra, és vállásaikra nézve tőlök külömböztek, *Vadaknak* nevezték; illyenek a' *Chaldaeusok*, *Perzsák*, *Indusok*, *Phaeniciaiak*, *Aegyptusiak*, *Árabsok*, *Sinaiak*, *Scithák*, *Celták*, 's a' t. Hogy ezen Nemzeteknek is voltak némelly, noha igen csekély, héjános, hibás, és minden tudományos öszvefüggés nélkűl szükölködő észméreteik a' Világról, az Istenről, Természetről, és Erkőlcsiségről, még a' Görögök sem tagadják, noha máskép' minden tudományok és mesterségek feltalálását kevélyen magoknak szokták tulajdonítani: és a' *Mágus*, *Brachmannus*, *Bardus*, *Druides* nevezetek, mellyekkel a' Perzsák, Indusok, Celták 's a' t. Nemzetek bölcsei, a' régi Történetiróknál jegyeztetnek, úgy *Zoroaster*, *Belus*, *Berosus* Chaldaeának, *Jób* Árábiának, *Sanchoniaton* Phaeniciának, *Hermes* Aegyptusnak, *Confucius* Sinának jeles bőlcselkedői szinte annyi bizony-

ságai annak, hogy ezen Nemzeteknél is voltak némelly, ambár mesés babonákkal elegyes, 's titkos jelképekkel (hieroglyphice) iratott okos észméreteik; azért a' Görögöknek némelly nevezetes Tudósaik is, u. m. *Pythágorás*, *Plátó* 's a' t. a' tudni vágyódástól ingereltetvén, a' mit hazafiaiknál fel nem leltek, ezen idegeneknél szorgalmatosan keresgeték.

2.

A' Görögök Philosophiája.

Azomban a' Görögök voltak csak ugyan elsők, kik a' Természet tüneményeinek okait, a' gondolkodás, észmérés, és erkölcsiség törvényeit fejtegették, bizonyos rendbe szedték, és így a' Gondolkodás, Természet és Erkölcs Tudományait alkották. Az ő Philosophiájok is mindazonáltal első zsengéjében csak mesés volt egész *Lycurgus* koráig, *Orpheus*, *Musaeus*, *Haesiodus*, *Homerus*, és más költők által terjesztetvén. Lycurgustól *Thalesig* a' polgári Philosophia uralkodott, az az ezen időbéli tudósok Törvényszerzők, és Polgári kormányozók, lévén, polgári köz társaságokot állítottak, és az ezek boldogságára szükséges erkölcsi, 's vallásbéli észméreteket tanítgatták. Illyenek voltak amaz nevezetes hét Bölcsek is: *Thales*, *Solon*, *Chilon*, *Pittacus*, *Bias*, *Cleobulus*, és *Periander*.

A' Milesiusi *Tháles*, és a' Sámosi *Pythágorás* voltak az elsők, kik a' Philosophiát tulajdon tudományos alakba öltöztették, és oskolákat (sectae) nyitván, nyilván tanították; a' Tháles oskolája *Jóniainak*, a' Pythágorásé *Olasz* oskolának neveztetett, és ezen két anyaoskolákból későbben sok híres oskolák származtak, t. i. a' Joniaiból a' *Sokratikusok*, *Akademikusok*, *Peripatetikusok*, *Cyrenaiak*, *Cynikusok*, *és Stoikusok* Oskoláik; az Olaszból az *Eleatikusok*, *Herakliteusok*, *Skeptikusok*, és *Epikureusok* Oskoláik, és ezek a' Philosophiának külömbféle viszontagságokot, és változásokat okoztak. Tudni illik

Thálestől Sokratesig leginkább a' Philosophia elmeügyelő része gyakoroltatott, a' Jonikusok, Pythagoreusok, és Xenophon után az Eleatikusok által, kik közül mivel némellyek a' természetet, és annak tüneményeit, okait, és származásait visgálták, *Természetvisgálóknak*, a' kik az igazról, és ennek észmértető jeleiről értekeztek, *Vetélkedőknek*, vagy *Látszatnyomozóknak* (Dialectici), a' kik pedig az igazat, és hamisat egyaránt vitatni ravaszan mesterkedtek, *Fortélyosoknák*, *ravasz*, vagy *Álokoskodóknak* (sophistae, vel pseudo-dialectici) neveztettek. Ellenben

Sokratestől Epikurusig a' Philosophiának akaratügyelő részét mivelték a' Sokratikusok, Cyrenaiak *Aristippus*, az Akademikusok *Platón*, a'

Cynikusok *Antisthenes*, a' Stoikusok *Zeno* után, és az Epikureusok *Epikurus* után, kik közűl némellyek csak az illendőt, és illetlent, mások pedig egyedűl az hasznost, vagy károst állítván valódi Jónak, vagy Rosznak, és az ember utolsó czélját részszerént az erkölcsben, részszerént a' boldogságban helyheztetvén, a' mai *boldogság*, és *tiszta erkőlcsiség vitatóknak*, (Eudaemonistae, et Puristae) utat mutattak.

Epikurustól a' keresztény első századokig majd rendszerrel (systematice), majd két kedve, (sceptice) majd megint az előbbeniek tudományos rendszereikből válogatva, és egyeztetve (ecclectice et syncretistice) bölcselkedtek a' Görögök. Ide tartoznak a' *Peripatetikusok* Aristoteles után, a' *Pyrhó* tanítványai, vagy a' *Kétkedők* (sceptici), a' *Karneades új Akademikussai*, végre az Alexandriai *új Platónikusok*, kiknek *Potamon*, *Alexandriai Kelemen*, *Ammon*, *Plotinus*, *Porphirius*, *Jamblichus*, *Proclus*, voltak vezéreik.

Jegyzés.

Ezen válogatóktól kölcsönüztek az akkori Zsidó tudósok is némelly észfogásokat, és véleményeket, mellyeket vallásos állításaik közé egyelítvén, a' *Pharizeusok*, *Saduceusok*, és *Essenusok* inkább hit, mint philosophiai szakadásaikot szerzették.

A' közép időkor' Philosophiája.

1.

A' *Rómaiknál.*

A' Rómaiknál valamint más Tudományok, úgy a' Philosophia is csak az Köztársaság vége felé jött divatba, mivel csak ekkor észmérkedtek meg a' Görög tudósokkal, ezeknek véleményeikkel, és írásaikkal, következésképen csak ekkor tapasztalhatták, hogy a' komor katonai élettel jól fér öszve a' philosophiai csinosodás, és ez által nem puhúl, mint Cátó állítá, hanem szelídűl az emberi természet. Legnevezetesebb Római bölcsek ezek voltak: *Brutus*, *Varro*, *Cicero*, kik Karneadest, *Scipió*, *Cáto*, *Seneca*, kik Zenót, *Lucretius*, *Plinius*, *Lucanus*, kik Epikurust, *Apulejus*, *Atticus*, *Plutarchus*, kik Plátót követték leginkább. Azomban a' Stoikusok általjában legjobban tetszettek a' Rómaiaknak azért, mivel ezek állításait az Haza, és Szabadság szeretetének buzdítására legalkalmasabbaknak ítélték. A' vad Nemzetek vándorlása Rómának, a' polgári dicsőséggel a' későbbi Császárok alatt úgy is már hanyatlani kezdő tudományos fényét egészen elsetétítette.

2.

Az első Kereszténynyeknél.

Augustus Római Császár uralkodása alatt Alexandriába Aegyptus anyavárosába, a' hol a' válogató (ecclecticus) philosophusok sok kedvező körülállásoktól segítetvén fényeskedének, a' Jésus üdvözítő tanításának első hirdetői is megérkezvén, és nem csak a' köznépből, hanem a' philosophusokból is sokakat Isteni Mesterök zászlója alá esküdtetvén, ezek az új keresztények számára a' pogányokétól különös oskolát állítottak; mellyből nem sokára számos nagy tudományú 's erkölcsi tökélletességű jeles férfiak kerekedtek, úgymint *Athenagoras*, *Pantaenas*, *Justinus*, *Iraeneus*, *Origenes*, *Kelemen*, *Lactantius*, *Tertulianus*, *Ágoston*, 's a' t. Ezek sem Plátóhoz, sem Epikurushoz, sem akármelly más philosophiai felekezethez egyedűl nem ragaszkodván, hanem minnyájokból a' mit igaznak, jónak és Isteni Mesterök szelíd tanításával megegyezőnek itéltek, kiválogatván, noha valódi válogató philosophusok voltak, annyi még is bizonyos, hogy az erkölcsi Tudományban a' Stoikusokat, a' Gondolkozástudományban Aristotelest, az Észméréstudományban Plátót követték mások felett, és Plátót azért szerették meg különösen, mivel az ő állításait

a' Keresztény vállás igazságaival leginkább megegygyezőknek találták, és innen mondattak *új Platonikusoknak is.*

Virágoztak ezen bölcselkedőknek oskoláik a' Kereszténység' négy első századában; de mivel némellyek a' pogányok térítésében vigyaztalanúl buzgólkodván, a' régi bölcsek állítmányait a' Keresztény vallással egyesíteni ügyekeznének, és ezt amazokkal ugyan annak, sőt semmivel nem külömbözőnek állítanák, az Egyházi Előljárók a' Philosophusokat, és a' Philosophiát gyülölni kezdék, a' mennyire ez hamis okfőkre építetvén, a' Keresztény religió becstelenítésére, vagy megvesztegetésére fordítatott. Ide járúltak az haborúi villongások, a' vad Nemzetek pusztításaik, a' Görögök és Latinusok viszonyos gyülölségeik; ezek és más körülállások okozták, hogy az 6. 7. és 8dik században valamint más tudományok, és mesterségek, úgy a' Philosophia is igen kevés mivelőket, és pártfogokat számlálna.

Ritka volt tehát ezen időkorban az igaz bölcselkedő; de még sem lehet állítani, hogy éppen egy sem lett volna, legalább tágas érteményben; mivel éppen ezen idő tájban éltek a' napkeleten *Bardas*, *Psellius Mihály*, *Photius Pátriarka*, *Leo Czászár*, a' napnyugoton pedig *Nagy Károly*, *Alcuinus*, *Eginhard*, *Alfred*, elhalgatván az Olaszokat, kiknek tudósait sere-

gesen hivogatták ki Oskoláikba az említett fejedelmek.

Jegyzés.

Hogy jó Keresztény, 's egyszersmind valódi philosophus is lehet valaki, Sz. Pál, Ágoston, 's több másoknak példáik bizonyitják, de magának a' Keresztény vallásnak mivolta, és arányozása is nyilván mutatják; ugyan is a' Keresztény vallás a' bölcselkedő észt az igaznak, és jónak keresetében szükséges korlátok között tartja, felsegíti természetes észmérő erejét, és hogy tehetségeit szorosan visgálja, az könnyenhives, vagy hitetlenség, az hibás rendszerek, a' puszta emberi tekintet, és a' testiség igájit magáról lerázza, hathatósan inti.

3.

Az Árabsok Philosophiája.

Noha Mahomed azt állítá csalárdúl, hogy minden tudnivaló az ő Alkoránjában együtt találtatik, megnem gátolhatta még is, hogy később a' Görögökön győzedelmeskedő hivei ugyan ezen szerentsétlenek által a' Philosophia tanulására fel ne buzdítatnának, és így más tudományoknak is, és mesterségeknek, noha elég nehezen, ajtót ne nyítnának. *Almansur* Kalifa a' bölcselkedés, törvény, és csillagtudományokban nem keveset járatos lévén, két várasát, Bagdadot, és Balsorat, a' tudományok helyévé rendelte, 's mind ő, mind a' következő fejedelmek, különösen *Almaimon*, közönséges oskolákat, és

könyvtárokat állítottak, a' tudós férfiakat nagy jutalom pénzekkel, 's fényes tisztségekkel mindenünnen magokhoz édesgették, és sok Görög könyveket honni nyelvökre fordíttattak; és mivel ezek közűl Aristoteles Logikáját, és Metaphysikáját főképen kedvelték, ez okozta, hogy az Árabsok egész Philosophiája az Aristoteles elég hibásan fordított Logikájából állana. Mivel pedig későbben az Árabs bölcselkedők egyszersmind az Orvostudományt is tanították, melly egészen a' természet visgálásával, és az okok keresésével foglalatoskodván, a' lélek visgálódó 's okkereső tehetségét neveli, közelíthettek volna a' Philosophiának tiszta kútfőjéhez, és ösvényéhez, ha ezt az akkori babonás időszellem, és a' számtalan előítéletek nem akadályoztatták volna. Ugyan azért noha *Avicenna*, *Abulkazem*, *Avenzoar*, *Omár*, *Ben-Ibraim*, 's több más Spanyol országban jeleskedő Árabs tudósoknak neveik hálaadó emlékezetet érdemelnek ma is az Europaiaktól, leginkább azért, hogy az ősidőnek drága emlékeit, és némellyek vélekedése szerént a' számok jegyeit ezektől nyerték: egyébaránt a' mit az ekkor vakoskodó Európa az Árabs Mestereknek köszönhet, az aranykészítés titkos mestersége, a' kártya játék, és amaz most is annyira kedvelt erkölcs vesztegető Románs költemények.

4.

Az Oskolások Philosophiája.

Azon tudósok, kik a' 12—15 századokban a' közönséges oskolákban a' Philosophiát a' Theologiával keverve tanították, *Oskolás*, vagy *Oskoláskodó* (Scholasticus) bölcselkedőknek neveztetnek, a' kiknek, úgy látszik, már a' 8dik században az igaz Hitről (de fide Orthodoxa) írt 4 könyvével elhiresedett Damaskusi János volt elővezérök. Ők az egész Philosophiát csak úgy tekintvén, mint a' kijelentett Isteni Tudománynak segédjét, ennek mint Nagy Aszszonynak szolgálóságára kárhoztatták, és majdnem egész körét az Aristoteles vetekedő (dialectica) Logikájára, és fellengező Metaphysikájára szorítván, ezekből a' Theologia tárgyáról, és állítmányairól, inkább a' szók mint a' dolgok felett, szőrszálhasogató élességgel, 's roszszúl koholt új vad szókkal vetekedtek, és így az Árabsok által már úgy is elégé meghomályosított Stagirítát a' Philosophia tetemes kárával még érthetetlenebbé tették. Innen a' kételkedőknek, 's alattomos Isten tagadóknak egész seregeik kerekedtek, és sok új philosophiai, eddig hallhatatlan, szakadások is tamadtak; így p. o. az elvont tárgyakról vetekedvén, a' kik ezeket puszta szóknak állíták, *szóvítatóknak* (nominales), ellenben a' kik valóságos dolgoknak tartották, *valóvítatóknak* (rea-

listae) mondattak ; mások megint Aquinásbéli Sz. Tamástól *Thomistáknak*, mások Scotiai Jánostól *Scotistáknak*, mások *pártatlanoknak* (neutrales) nevezék magokat.

Azomban az Oskoláskodóknak üres szófeszegetéseik, elmefuttatásaik, és czivakodó kérdéseik között is sok helyes állításokat, 's erányos vitatásokat, mint anyi homok közé kevert arany szemeket, találhat a' figyelmes olvasó, és noha tudományos izlésök a' mostanitól meszsze járt, annyira megvesztegetett még sem volt, hogy minden ekkori tudósoknak elméiköt (a' mint némelly maiak állítják, fogva tartaná. (*Lásd Tiedemann Geist der speculativen Philosophie*, 4. *B. Marburg.* 1799.) Valóban részrehajlás nélkül szólván, sok mostaniaknál sem találni nagyobb szabadságot a' gondolkodásban, és gondolatok kifejtegetésében, mint az Oskoláskodóknál; az ő tanítványaik mind nyilvánvaló vitatásaikban, mind írott munkáikban bátran elálhattak Tanítóiknak vélekedéseiktől: a' legnevezetesebb tudósaik pedig u. m. *Abelard*, *Lombardiai Péter*, *Nagy Albert*, *Aquinásbéli Támás*, *Scótiai János*, *Occamus*, *Durandus*, 's a' t. válogatva (ecclectice), vagy, a' mint akkor mondák, *a' minttetszősen* (quodlibetice) tanítottak, és írtak, előadván t. i. mind a' két részre a' bizonyító okokat, és végre veleményeiket szemérmetesen kimondván.

Az új időkor Philosophiája.

1.

A' Philosophia' helyre állítására erányzó első ügyekezetek.

A' 15dik század vége felé, midőn még az oskoláskodók egymásközt pörlekedének, ezt sokán megúnván, tisztábban kezdének itélni, és hasznosabbakról gondoskodni. Elfoglalván t. i. 1453 esztendőben 2dik Mahomed Török Császár Konstantinápolyt, igen számos Görög túdósok az ő rablánczaitól Olasz országban kerestek, 's leltek is menedékhelyet; ezek tulajdon példájikkal a' Görög nyelv', régiség', és bölcselkedés' szeretetére először ugyan az Olaszokat, azután az Angolyokat, Francziákat, és Németeket dicséretes búzgósággal mint egy mély álmokból ébreszgeték, és így fáradhatatlan ügyekezeteikkel, valamint minden más tudományokat, úgy a' Philosophiát is új életre, és virágzásra hozák. Nagy segitségükre voltak az e'kori Napnyúgoti Fejedelmek, és Római Pápák, mind a' tudományokat, mind a' tudósokat különösen kedvelvén, és bőkezűségeikkel ápolgatván; ezen időtájban találta fel Guttenberg János is (1440) a' könyvnyomtatás mesterségét, melly által a' Görög és Római remek könyvek megszerzése, és olvasása igen könnyítetett.

Illy szerencsésen egyre munkálkodván több segítő okok, lassanként a' Philosophia is szabadúlni kezdett az oskoláskodók' vad szavaiktól, és üres szőrszálhasogató kérdéseiktől. Dicséretes említést érdemelnek itten: *Ramus Péter*, *Valla Lőrincz*, *Agricola*, *Vives*, *Brunus*, *Campanella*, *Cardanus*, 's több 15, és 16dik századbéli írók; kiknek a' Philosophia' tisztogatására, és csinosítására fordított ügyekezeteik noha gyengék, 's csekélyek voltak, örökös dicséretet érdemlenek még is azért, mert a' Philosophiát az oskolai nyügtől megszabadítván, igaz utját, 's tiszta kútfőjét újra felfedezték. Többre mentek volna, ha az akkor szerentsétlenűl kezdett vallásbéli pörlekedés figyelmöket másra nem fordította volna. *Lásd Schmidts Geschichte der Deutschen. Kurzer Abriss der alten und neuen Philosophie. Bamberg.* 1802.

2.

A' Philosophiának szerencsésebb Jobbítása a' 17dik században.

A' 17dik század kedvezőbb volt a' Philosophiának. Amaz halhatatlan nevű *Verulámi* nagy *Bakó*, kit máig, mint a' Tudományok köz helyre állítóját, tiszteli a' tudós világ, utat törvén, ezt *Descartes*, *Locke*, *Leibnitz*, *Gassendi* szorgalmasan nyomozták, és a' Philoso-

phiának eredeti tisztaságát, 's tökélletességét, szóval, tanácscsal, sőt írott munkákkal is dicséretesen eszközlötték, és előmozdították: noha ekkor is némellyek a' régi Görög rendszereket kívánván kevés változással viszsza állítani, új egyenetlenségeket támasztottak, és a' kétségvitatást megint lábra kapatták.

Azon Philosophiai Rendszer, mellyet *Leibnitz* után Német országban *Wolf* készített, először ugyan köz kedvet, és helyben hagyást nyert azért, mivel szoros mathematikai tanításmóddal okfőkre építetett, és a' Philosophiának minden régi, sőt új részeit is magában foglálta, és a' többi Tudományok tökélletesítésére is alkalmatos volt: azomban mivel ez sem volt minden héjánosság, és ellenfél nélkül, és mivel az embernek az is egy gyengesége, hogy a' rendszert, vagy a' megszokottatt könnyen megúnja, 's meg is veti; némellyek megint szabadosan minden rendszer nélkül kezdettek bölcselkedni, 's lerázván a' Wolf rendszerének igáját, és a' régi válogató tanítás módot helyre állítván, a' Philosophiát más tudományokkal egygyütt meglehetős előmenetellel javítgatták.

A' midőn Wolf Német országban így elhíresedett, Angliában *Hume Dávid*, a' mostani kétkedők attya, minden philosophiai tudást kétségbe hozott. Azt állítá t. i. ő, hogy egyedül azért tartjuk a' Természetben egygyik dolgot

Oknak, a' másikat *Okozatnak*, vagy mivel már ezt megszoktuk, vagy mivel a' tárgyakat egygyütt lenni (sumultanea), vagy egymás után következni (successiva) tapasztaljuk; pedig azt is szükséges volna tudni, hogy egygyik dolog a' másiknak lételt ád, ezt pedig nem tudhatjuk, és így az emberi ész a' világból, mint okozatból, az Istennek, mint fő oknak, létét helyesen nem következtetheti. A' mi ha igaz volna, az egész Philosophia, sőt minden más okokat kereső tudomány is fenekestűl felforgattatnék, és az emberi észméretekben a' bizonyost általjában a' a' bizonytalanság váltaná fel. Sok ellen mondókat támasztott ugyan ezen képtelen állításaival, leginkább hazafiai között, magának Hume, de mivel ezek őtet vagy nem értették, vagy ugyan azon okfőkből indúltak ki, a' mellyekből Hume szorosan következtette kétségeit, többet ártottak, mint használtak a' szegény üldözött bizonyosság' ügyének.

Az eddig előszámlált Tudósokon kivűl említést érdemlenek még a' következők is: — *Malebranche*, *Berkeley*, *Spinoza*, *Thomasius*, *Montesquieu*, *Bayle*, *Grotius*, *Hobbez*, *Puffendorf*, *Clarke*, *Wollaston*, *Schaftesbury*, *Hutcheson*, *Ferguson*, *Schmidt*, *Platner*, *Garve*, *Bilfinger*, *Baumeister*, *Baumgarten*, *Mayer*, *Mendelsohn*, *Feder*, 's t. m. kik az elmét, vagy akaratot mivelő Philosophiának külömbféle részeit

tökélletesíték, noha nem ugyan azon szerencsével, a' mint ezt alább bővebben fogjuk külön külön látni.

A' mostani kor' Philosophiája.

Noha a' nem rég' múlt 18dik században a' Tudományok, és Mesterségek minden Európai Nemzeteknél általjában virágoztak, a' Philosophiát még is leginkább a' Németek mívelték, úgy hogy ezen korban Német országot úgy lehet nézni, mint a' Philosophiának tulajdon Hazáját.

Eleinten ugyan a' Német Philosophusok is, mint egyebek, vagy öszvekötő ágazatvitatók, 's mindenről észkénszerítőleg (apodictice) végzők (dogmatici) voltak Leibnitz, és Wolf után, vagy érzésvitató tapasztalásra építők, (empirici) Bacó, Locke, és Feder után. *Kant Immannuel* Burkus Király-hegyi nyilvánvaló oktató új utat törvén, a' Philosophiának új üdő határt szerzett. Mély belátású, 's fáradhatatlan munkás elméjével észrevette ezen nagy tudós, hogy a' Hume kétségeskedése az elmélkedő észnek minden jussait és a' Philosophia' egész létét megsemmisíti, és mint egy második Copernicus azt látta, hogy ezt a' roszszat sem a' tapasztalás, sem az ágazatvitatás útján, mint eddig ügyekeztek, el nem lehetne hárítani azért, mivel egy philosophus sem

visgálta még eddig szorosan észmérkedő tehetségeit, 's köz téveledéssel minnyájan azt tarták, hogy észmérkedő erőnknek a' tárgyakhoz kell magát alkalmaztatni, nem pedig a' tárgyaknak az ész törvényeihez, és természetéhez magokat szabni, az az: az Észt kell a' tárgyhoz, nem a' tárgyat az Észhez mérni.

Ezekre nézve a' Philosophiát mint egy újra kívánván alkatni, legelőször is a' lélek észmérkedő erejét szoros ítéletre, és visgálatra vonta, hogy kitudhassa, mennyire terjednek ki annak természetes határai? 's ezen fáradságos munkáját *Tiszta Ész itélésének* (Kritik der reinen Vernunft) nevezte; és ebben végképen azt következtette, hogy mivel az elmélkedő ész (ratio theoretica), melly által tágasan az egész észmérkedő tehetséget értette, csupán természeti törvényei szerént tudhat meg valamit, és illyen törvényeket az alsóbb észmérkedő tehetségnek, vagy is az érzékiségnek kettőt rendelt, t. i. a' *Tér* és *Üdőben* való tiszta szemléletnek két természeti modját (formae nativae sensualitatis, intuitus puri Spatii et Temporis), a' felsőbb észmérkedő erőnek, vagy értelemnek pedig tizenkettőt, t. i. a' *mennyiség*, *miség*, *viszony*, és *modosság* 12 eredeti tiszta észfogásaikat, ezen természeti észtörvények pedig, mivel csak a' térben és üdőben lévő, az az tapasztalható dolgok' észmérésére alkalmaztathatók, sőt ezekre sem a'

mint magokban állanak (Noumena), hanem csak a' mint érzékeink előtt megjelennek (Phaenomena); minden észbéli észméretünk a' tapasztalás határai közé szorítatik, a' tapasztalásthaladókra pedig, millyen az Isten, a' Lélek szabadsága, 's a' t. éppen ki nem terjeszkedik.

Azomban hogy ezen mérész új állításában meg ne ütközzönek az emberek, az előbb nevezett könyve után egy mást dolgozott ki Kant ezen czím alatt „*a' parancsoló vagy cselekedet ügyelő ész' megitélése*" (Kritik der practischen Vernunft), mellyben azt vitatja, hogy azon tetemes igazságokat, p. o. az Isten létét, 's a' t. mellyeket eddig az elmélkedő ész magának hibásan tulajdonított, erkölcsi szükségből, hogy utólsó czélunkhoz juthassunk, hinni, és mint a' parancsoló ész' annyi kéréményeit (postulata r. p.) minden tárgyügyelő tudás nélkül elfogadni tartozunk. Ezért a' parancsoló észt úgy állítja elő Kant, mint az emberi akarat törvényhozóját, és kormányozóját, 's nem csak szabadságunk' mutatóját, és védőjét, hanem az igaz Religiónak is egyedül való tiszta kútfőjét. És ezen állítmányaira épitendő Philosophiát *megitélő*, vagy *megvisgáló Philosophiának* (critica Philosophia) kívánta neveztetni.

Eleinten ugyan Kantnak ezen munkái a' tudósok figyelmét nem igen vonták magokra, részszerént a' szók homályossága, 's újsága, rész-

szerént a' régi Oskoláskodóktól változtatva kölcsönözött fellengzésök miatt: de minekutánna azon harmadik könyvében, mellyet a' *jövendő Metaphysikára, mint tudományra, bevezetés* gyanánt írt, ennek, a' mint eddig állott, még lehetőségét is nyilván tagadná, sok nagy tekintetű 's tudományú férfiak amazokat is szorgalmatosabban olvasgaták, és vagy védelmezék, vagy kárhoztaták. Az első rendbéliek közűl ezek az híresebbek: *Reinhart*, *Schulze*, *Schmith*, *Born*, *Jakob*, *Heidenreich*, *Beck*, *Kiesewetter*, *Mellin*, *Reusz*, *Neeb*, *Mutsele*, 's a' t. a' második rendbéliekhez, mint ellenfelekezethez, ezek tartoznak leginkább: *Feder*, *Weishaupt*, *Tiedemann*, *Platner*, *Stattler*, *Miotti*, *Zallinger*, *Herder*, és a' Magyarok közűl, *Kerekes*, *Rozgonyi*, *Buday*, *Horváth.*

Az alatt, még ezek Kantal vesződének, mások új véleményeket vévén fel, ezekre új, és a' Kantétól nagyon külömböző, 's még mesterségesebb Philosophiai rendszereket építettek; azért *Kant-felettvalóknak* (Hyper-Kantiani), Philosophiájok pedig *Tapasztalást-haladónak* (transcendentalis) mondatik; melly leginkább az észméretek utólsó okfőjének felfedezésével bajlódik olly homályosan, és titkólodzva, hogy az új Platonikusokétól, vagy a' Zsidók Kabalájától, és a' meddő Oskoláskodástól keveset, vagy semmit sem külömböz.

Nevezetesebb nemei a' következők: *Bardili'*, és *Reinhold'* tapasztalástmúló lét vagy valóság vitatások (Tr. Realismus), *Fichte'* tapasztalástmúló észképvitatása (Tr. Idealismus), *Schelling'* világistenesítő vitatása (Pantheismus), *Krug'* tapasztalásthaladó öszvekötése (Tr. Synthetismus), *Abicht* tapasztalásthaladó kétségeskedése (Tr. Scepticismus), *Bouterweck* észkénszerítője (Apodictica), és *Thorild eredeti észmérője* (Archimetria); a' mennyi név, annyi észszédítő rejtett szó!

Általjában már ma ezen Tapasztalásthaladó Philosophusoknak a' következendőket szokták hibáúl tulajdonítani: 1. Hogy szerfelett homályosan, 's fellengezve írtak, úgy hogy a' legjáratosabb elmék is alig értheték állításaikat, és ezzel mintegy magok is dicsekedvén, ellenfeleiknek azt szokták mondani, hogy őket nem értik. 2. Megvetvén a' már szokásban volt könnyü értésű szókat, új nehezen érthetőket faragtak, vagy a' régi oskoláskodokét megváltoztatva megint visszahozták. 3. Hogy majdnem minden más régiebb philosophusokat, mint ágazatvitatókat, kevélyen megvetnek, holott ezen nevezetet az ő észkénszerítő, 's csalhatatlan hangú beszéd-módok inkább megérdemli. 4. Lerontván a' régen bévett tudományos rendszert, vagy semmi újat nem alkottak, mint Kant cselekedett, vagy

a' magok találmányait mint hihátlanokat fitogtatják.

Azért már ma nem csak a' Fichte, Schelling, és egyebek vitatásai, mellyeknek eleiktől fogva kevés követőik voltak, hanem a' Kant Itéletvitatása is (Criticismus), melly eleinten mint a' Bölcsesség örvendetes hírmondója (Evangelium) bámúlva tiszteltetett, magoknál a' Németeknél is elaljasodott, és inkább az erkölcs, és ember-tudomány csinosgatásával foglalatoskodnak. Mások pedig mind Német, mind egyéb Nemzetbéliek, főképen a' vallást inkább tisztelők, az ész közönséges okfőjiből kiindúlván, és sem a' régiség, sem az újság, sem a' tekintet előítéleteitől lefoglalva nem lévén, a' Philosophiát a' köz élet hasznaira szerencsésen alkalmasztatják, írott, 's nyomtatott munkáikkal dicséretesen mívelgetik, és gyarapítják.

Jegyzés.

Megadván eddig az idegeneknek az illő tiszteletet, itt vólna már az hely szeretett Hazánkról is bővebben szólani, ha ezt mások, különösen *Ruszek József a' Philosophiának elöljáró Értekezéseiben* 1812, nem tették volna, és ha én is jobbnak nem látnám akkorra halasztani, midőn az egész Philosophia' történetét, a' mint már feljebb igérém, különösen ki fogom adni; addig elégedjék meg az olvasó ezen kevéssel: —

1. Mivel Ázsiából ide, mint ősi Honnjokba, a' Philosophiának haldoklő üdejében érkeztek üstökös Atyáink,

noha természeti józan okossággal gazdagon felruházva lévén, alkalmasak voltak akármelly csinosodásra, kéntelenítettek mindazonáltal ők is a' homályba burkozott Európával vakoskodni, és a' Székes-Fehérvári, Esztergami, Sz. Mártonyi, Veszprémi, Pétsi, Péts-Váradi, Nagy-Váradi, Csanádi, Nyitrai, és Váczi Oskolákban az hozzájok beköltöző idegenek által a' Hittudománnyal összeszőve tanított Aristotelikából, és Scholastikából némelly sovány bölcselkedő észméreteket magoknak szerezni. Wallaszky két tudóst nevez ezen üdőkorból, *Gerandot*, és Erdélyi *Klingsor Miklóst*, de ezeket is inkább mint más tudományokban járatosakat; illyenek voltak azok is, kik a' Franczia és Olasz külföldi Törvény, és Orvos Oskolákat járták. *L. Bibliotheca Patrum m. T.* 12. *Belnay p.* 29. *Pray An. T.* 1. *p.* 285. *Schwartner Statistik.*

2. Üdőhaladtával körűl belől lassanként éledvén a' Tudományok, nálunk is Robert Károlytól fogva ama gyászos Mohácsi veszedelemig szépen kezdték magokat mutatni a' Philosophiával egygyütt, a' Pétsi N. Lajos által, és a' Budai Zsigmond által állított fő Oskolákban: egygyetlenegy Hunyady Mátyásunk fényes uralkodása alatt pedig, kinek tudományos izlése, a' tudósokat 's tudományokat szinte a' pazarlásig ápolgató királyi bő kezűsége világszerte észméretes, arany századja kezdődött a' Magyar csinosodásnak, és ez szerencsésen folyt volna, ha a' mindent elpusztító halál ezen nagy ügyekezetű Fejedelmet sok más tudományos intézeteiben is nem akadályoztatta, vagy a' Gondviselés hasonló indulatú és szerencséjű örökösökkel megáldotta volna. De másképp' volt ez az Egekben meghatározva; mert a' még *II. Lajos* üdejében pislogó tudományok' métsét (mellyet *Vitéz János* tudós Esztergami Érsek meggyújtván, *Cesinge János* (Janus Pannonius) ápolgatván, Mátyás Király olly fényes lobogásra hozott) a' másképen gondolkozó gyáva Onokák, a' siralmas Mohácsi

veszedelem, és az ezt nyomban követő inség egészszen eloltották, 's e' tekintetben is szomorúan érzette a' Magyar „*meghalt Mátyás Király, oda az Igazság!*“

3. Hogyan bölcselkedtek ez időtájban Eldődeink? akár a' Philosophia ekkori állapotját, akár Tanítóikot tekintjük, könnyű kitalálni; a' Philosophia ekkor Aristotelest vaktában követvén, oskoláskodott, oskoláskodtak tehát a' a' Magyarok is, az az, úgy tanúlták, és használták a' Philosophiát, mint a' Keresztény vallás segédeszközét (Decr. S. Steph. L. II. c. 3. 4.); ezt onnan is gyaníthatni, hogy a' Mátyás Király biboros, és ezüstös minden akkori jeles könyvekkel gazdagon pompáskodó Budai Könyvtárában nem csak Aristoteles, és Theophrastus, hanem majd nem minden nevezetes oskoláskodok munkájit is olvashatták (*L. Jankovich M. Bevezetését a' Classikusok ösméretébe*); Tanítóik pedig Olaszok lévén, kik Plátót inkább kedvelték, mint Aristotelest, hogy ezzel is barátkoztak ekkori tudósaink, kétséget nem szenved, annál inkább, hogy a' Budai Könyvtárban Plátó, Philostratus', Priscianus Lydius', Marsilius Ficinus', és más új Platonikusok' munkáik is megvoltak, sőt mind ezek, mind az Aristoteles Philosophiájához szító könyvek más Magyaroknak is ájánltattak. *L. Ruszek József f. e. m.* Elhallgatván a' számtalan Hazánkban tanyázó Olasz tudósokat, kik Beatrix Királynéval jövén vele viszsza is költözködtek, ezek az ekkori nevezetesebb Magyar tudósok: *Báthory Miklós* Vátzi, *Vitéz János* Weszprémi Püspökök, *Vitéz László*, *Ivanich Pál*, *Fodor Kristóf*, *és István*, *Mester Ferencz*, *Erdödy Ferencz*, *Csanádi Albert* 's t. m. *L. Belnay p.* 20. *Wallaszky p.* 81. 101. *et ss.*

4. A' Mohácsi szerentsétlenség után a' nyomosabb tanulás, és kimíveltetes végett, ismét Rómába, Parmába, sőt Párisba is utaztak a' tehetősebb Magyar ifiak, a' szegényebbek pedig a' közelebb lévő, noha még ekkor nem

igen hires, szomszéd Német oskolákot látogatták; ezeket nem sokára, különösen Wittenbergába, mások is seregenként követték, minekutánna Luther újításának nálunk is a' vásárokról vissza jövő Szebeni és Budai kereskedők által hire futamadott volna. *L. Tóth Ferentz a' Prot. E. Hist. I. D.* 168. *l.*

5. Mivel pedig a' Vallásbéli villongások voltak ekkor a' Német oskolák fő gondjaik, és Aristoteles's Melanchton Dialektikáján kivűl, másokra nem igen hajtottak; ezen kivándorlásokból a' Magyar Philosophia keveset, az Haza pedig nem csak semmit nem nyert, sőt eddig valamint egy vérű, törvényű, és szabadságú, úgy egy vallású fiai meghasonlásaik miatt kipótolhatatlan károkat szenvedett. Azomban

6. Valamint a' Német új hitűek Hazánkban sok akkori kedvező környűlállásoktól segítetve sebesen elszaporodván, sok kissebb nagyobb Oskolákat állítottak, úgy az ó Magyar hitű Fejedelmek, Püspökök, és más tehetősebbek is majd minden gondjokat, és vagyonokat a' tudományok ápolgatására, és előmozdítására fordították. Mit és mennyit tettek e végre Hazánknak ekkori nagy fiai, *Oláh Miklós*, *Bátóry Istvány*, és *Kristóf*, *Kisdy Benedek*, *Szécsényi György*, és amaz Nemzetünk Disze, és Ximenesse, a' felejthetetlen *Pázmány Péter*? tudja, és háládatosan megvalja minden jó Magyar, ha én bővebben nem írom is.

7. Ezen üdőkori Magyaroknak Philosophiájok ollyan volt, a' millyen idegen vagy honni oskolákat látogattak; t. i. a' régi valláshoz ragaszkodók az oskoláskodókkal tartottak többnyire, sőt a' Luther követői is, kik Wittenbergában, Lipsiában, Tübingában, Rostockban, és Jénában tanúltak, Vezérök ellenére mihelyest Melanchtonnal megészmérkedtek, oskoláskodó névvitatókká (nominales scholastici) lettek: azok pedig, kik Hollandiában nevekedtek, az ottan uralkodó Descartes táborát követék. Illyen *Apátzai Tsere János*, ki nemzeti nyelvünkön első írt Encyclo-

paediát, és Logikát; illyen a' Debreczenyi Philosophusok nagy attya, *Felvinczi Sándor*, az ott született *Apáti Miklós*, és *Deáki Fülöp Jósef*. Mutogatták azomban más felekezetüek is magokat; mint p. o. *Bayer János*, ki félre tévén másokat, csak Verulámi Bakót, és Ámos Comeniust követte. Ezeken kivül philosophiai munkájikról, és értekezéseikről nevezetesek voltak ekkor a' következendők is: *Jeszeni Jeszenszky János*, *Mauternus János*, *Moller Dániel*, *Albrichius Mártony*, *Szilágyi Mártony*, *Marci János*, *Kovasótzi Farkas*, *Dudits András*, *Somogyi Ambrúzs*, *Gróf Illésházy Gáspár*, *Gróf Kéri János*, *Gróf Zrínyi Miklós*, *Kutsera János*, *Bausner Bertalan*, és a' Raimond Lullust alkalmaztató *Szentiványi Mártony*. *Lásd Wallaszkyt*, *Belnayt*, *Ruszeket*.

Mivel minden nagynak apró a' kezdete, 's minden haladva gyarapúl, 's gyarapúlva terül; nem csuda, hogy nálunk is ennyi áldozatok 's törekedések után csak dicső emlékezetű Mária Therézia' uralkodása alatt kezdették mostani virágzásokot a' Tudományok, 's velek a' Bölcselkedés is. Ugyan is ezen Nagy Aszszony, nem csak a' Pázmány Péter által felállított anyaoskolát Budára szállította N. Szombatból olly bő jövedelmekkel, hogy ha ezek másra nem fordítatnának, vagy más kezeken forganának, akár mellyik Európaival vetekedhetnék, hanem e' mellet ő volt a' többi nagy oskoláknak is hol fel, hol helyre állítója, a' helyesebb, tisztább, és velősebb Tanításmód, és Rend szerzője; a' miben azután nagy Annyokat buzgó onokái is, kiváltképen a' most uralkodó szeretett Títusunk, a' mennyire a' hatalmaskodó szűk üdők engedték, híven követték, és ma már a' Pesti anyaoskolán, a' Pozsonyi, Győri, Nagy Váradi, Kassai, Zágrábi, mint Királyi, 's az Egri, mint Érseki fő, és az Erdélyi nagy oskolákon kivül, Szombathelyen, Váczon, Szegeden, Keszthelyen, Selmecz-Bányán, 's majd nem minden egyházi, és szerzetes nevelő házakban

is tanúlhatják ifiaink az egész Philosophiát. Ezen számos oktató helyekhez járúlnak a' külömbőző vallásúaknak Karloviczi, Sopronyi, Pozsonyi, Késmarki, Eperjesi, Szebeni, Pápai, Losonczy, Pataki, Debreczenyi, N. Enyedi, Vásárhelyi, 's a' t. nevezetes oskoláik, kik közűl ezen utólsóknak különös dicséretőkre említendő, hogy a' bölcselkedő tudománynak némelly részeit egy üdőtűl fogva honni nyelvünkön is kezdték hirdetni; adná a' Magyarok Istene, hogy őket mennél előb általjában követhetnők, talán a' szakadékos Nemzeti vér így hamarabb egybe folyna!

9. A' mi a' Bölcselkedés módját illeti, ez a' külföldi újítások után nálunk is mindég változott; így noha a' a' múlt század elején többnyire Aristotelest, és Descartest követnék tudósaink, azomban mindjárt megbarátkoztak Leibnitzal, és Wolfval is, úgy hogy már Mária Therézia alatt majd minden Oskolai könyveink ezeknek véleményeikhez voltak szabva. Kantal pedig és más újítókkal úgy bántak a' Magyarok is eleinten, mint a' Németek; némellyek t. i. mohón kaptak rajtok, p. o. *Kreil*, és *Deling*, mások ellenek szögezték magokat, p. o. *Budai Ferencz*, *Rozgonyi József*, *Horváth János*; már ma pedig annyira nem ijedezünk tőlök, de vaktában sem követjük ám, hanem a' mi igazat és jót mondottak, észmértékre vetvén, tőlök is köszönettel veszszük.

10. Mennyire haladtunk pedig már ma a' Bölcselkedésben, nagy számú Tudósaink, 's kezeinkben forgó bölcselkedő könyveink elégé mutatják. Én itten csak a' jelesebbeket említem: a' régiebb oskolai könyveinket javítgató *Jaszlinszky András*, *Reviczky Antal*, *Ivancsics János*, és *Rossi Miklóson* kivűl, a' jelesebbek közűl valók *Makó Pál*, és *Horváth János*, kiknek philosophiai munkáikat még a' külföldön is kapkodták, *Berényi Sándor*, *Handerla Ferencz*, ki egy Logikát, és Bölcselkedés Historiát írt, *Grigely József*, ki Stöger Német Logikáját

fordította Római nyelvre, *Fuchs Sam.* ki szinte Logikát adott ki halgatói számára, és egy természeti Törvény rövid rajzolatját, a' fáradhatatlan *Fehér György*, kinek új szabású Logikája 's Anthropologiája jeget tört a' Magyar Philosophiában; hasonló említést érdemelnek *Takács József*, és *Sárváry Pál*, kik az erkölcsi tudományt fejtegették honni nyelvünkön, ezen írt *Ruszek József* is, a' Philosophiára előljáró értekezéseket, és rövid Históriát, *Értsei Dániel* Logikát, Ontologiát, Metaphysikát, és Erkölcsi Philosophiát, *Köteles Sámuel* ismét Logikát. Hát ha azon sok derék férjfiaknak, kik amaz jeles 's a' külföldön is híres Nemzeti folyóírásunkban (melly egynehány esztendő óta *Tudományos Gyüjtemény* czim alatt jelen meg) philosophiai Értekezéseikkel részt vettek, neveik' 's érdemeik dicsérésével szemérmetességöket megsérteni akarnám, melly meszsze terjedne ezen rövid jegyzésem? Elég légyen tehát befejezésül csak azt mondanom, hogy akár mostani ifiaink' magyar tudni vágyodását, akár oktatóink' jeles voltát, akár tudós Iróink ügyességét, és számát, akár Nagyaink' legújjabb bőkezűségét, és szelíd Királyunk atyai ápolgatását tekintsük, nem sokára teljesítjük azt, a' mire valaha János Pannonius Verseinek kiadója Bekényi Benedek Itélő-Mester Verbőtzihez intézett ajánló levelében minnyájunkat ezen szókkal buzdított: *Si armorum fragoso strepitu terremus nationes, obstupescere faciamus, decens est, etiam animi eminentia.*"

14. §.

A' Philosophia' nevezetesebb Rendszerei.

Az eddig mondottakból látható, hogy a' Philosophusok külön üdőkben külömbféle utakon bölcselkedvén, egymástól külömböző tanítás-

módokot követtek, és sokféle tudományos rendszereket alkattak. A' Nevezetesebbek ezek:

1. *Az Anyagvitatás* (Materialismus) általjában ama' tanítás, melly még a' gondolkodó lényeket is anyagoknak állítja; ezt vitatta *Hobbez.*

2. *A' Lélekvitatás* (Spiritualismus) ellenben a' gondolkodó valókat, mint anyagtalan magavalókat (substantiae), az anyagvalóktól egészen külömbözteti; ezt vitaták *Descartes*, és *Malebranche.*

3. *A' Kétségvitatás* (Scepticismus) minden philosophiai észméretet bizonytalannak tart, sőt a' bizonyosságot lehetetlennek; így vélekedett a' régiek közűl *Pyrho*, az újjabb üdőben *Hume*, a' mostaniban *Schulze*, és *Albicht.*

4. Az *Ágázatvitatás* (Dogmatismus) minden philosophiai észméretet vagy önkényes, vagy csupán hagyományból vett okfőkre épít, és ész kénszeritőleg bizonyosnak tart; így tanították sokan a' középkori oskoláskodók közül, és ujabban mások is *Wolf* után.

5. *A' Kantvitatása*, vagy *Tiszta Ész Rostálása*, vagy *Észmódvitatás* (Kantianismus, Criticismus, Formalismus) minden észméretet a' tapasztalás határai közé, és csak a' tárgyak érzeményes (phaenomenon), nem valóságos belső mivoltokra (noumenon) szorít: a' tapasztalást múlók észméreteit pedig lehetetleneknek mondja.

6. *Az Érzésvitatás* (Empirismus) azt tanítja, hogy a' képzeletek, és észméretek egyedül az érzékiségből származnak, öszvezavarván azokat tárgyaikkal; *Epikurus* volt ezen tanitásmód szerzője, a' későbbi időkben *Bacó*, *Locke*, 's t. m. ismételői.

7. *Az Észvitatás* (Rationalismus) általjában azon tanítás, melly lehetségeseknek állítja az észnek eredeti törvénnyei szerént a' tiszta, tapasztalástól nem függő, sőt ezt felülmúló észméreteket is. Illyen észvitatók voltak *Plátó*, *Leibnitz*, *Kant* 's t. m.

8. *Az Észképvitatás* (Idealismus) a' külső tárgyaknak csak képzelt 's gondolatbéli lételt tulajdonít, vagy kétségeskedve *Hume* után, vagy meghatározva, mint *Berkeley*, vagy tapasztalásmúlolag, mint *Kant*: ellenében áll a'

9. *Létvitatás* (Realismus), melly a' tárgyaknak a' lelken kivűl is valódi lételt tulajdonít.

10. Azoknak vitatások, kik az Észkép, és Létvitatást egygyesítik, és az észméretek lehetségére az észmérő lelken mint szerző okon (causa efficiens) kívűl, a' tárgyakat is mint annyi alkukat (conditio) szükségeseknek állítják, *Öszvekötővitatásnak* (Synthetismus) neveztetik *Krug* után. Ettől külömböz

11. A' *válogatók*, és *egyeztetők* rendszernélkűl szükölködő zavarja (ecclecticismus, et syncretismus); kik a' régi Alexandriaiak, Ró-

maik, első Keresztényék, és az újjabb üdőkori némelly Oskolások példája után semmi felekezethez vagy tudományos rendszerhez nem ragaszkodván, elegyesleg öszvehordanak mindent, a' mit igaznak, vagy jónak találnak akárkinél.

Én a' philosophiai észméreteket az észből származtatván, a' Philosophia kútfőjére nézve *észvitató*, senkinek vak hitelt nem adván, hanem mindent szorosan megvisgálván, a' tanításmódra nézve *megitélő*, vagy *megvisgáló*, és minden észmérethez a' lelket mint szerző okot, és a' tárgyakat mint szükséges alkukat együtt megkivánván, a' rendszerre nézve *öszvekötő* bölcselkedőnek vallom magamat.

A'

GONDOLKODÁS' TUDOMÁNYA.

Nem önkényes Törvényeket szabunk a' gondolkodó Erőnek, hanem mint hív írók a' Természet szavait felfogjuk, és leírjuk.

Ver. Baco.

Bevezetés.

1. §.

A' Logika Értelmeye.

A' Logika ezen Görög szótól λογικη, λογος (*rationalis*, *ratio*) szónyomozva 's névszerént annyit tesz mint Észtudomány: szoros mivolti értelmében pedig a' gondolkodó erő közönséges, és szükséges törvényeinek tárgyra nem ügyelő tudománya, vagy rövidebben, a' helyes és rendszeres gondolkodás' tudománya. Mondom 1. *a' gondolkodó erő törvényeinek tudománya;* mert valamint az egész természet (a' mint a' Világtudományban fogjuk látni), úgy a' gondolkodó emberi erő is bizonyos törvények alá van vetve, mellyeket a' Logika ád elő. 2. *A' gondolkodó erő közönséges, és szükséges törvényeinek tudománya;* mivel azon törvények, mellyeket az ész gondolkodva követ, vagy *közönségesen szükségesek*, vagy *nehányosak*, és *esetiek*,

amazok nélkül soha sem lehet semmit gondolni, emezek nélkül csak bizonyos tárgyakat némelly körülállásokban lehetetlen gondolni, ennek, vagy amannak, ebben, vagy abban a' tudományban: nem ezeket, hanem az előbbeni törvényeket fejtegeti a' Logika, azért a' *gondolkodás' közönségesen szükséges Törvényeinek tudománya.* 3. *Tárgyra nem ügyelő tudomány;* mert nem azt tanítja a' Logika, mint kellessék valamelly rideg, 's meghatározott tárgyról különözve gondolkodni, hanem mint kellessék általjában akármelly tárgyról helyesen, és tudományosan gondolatinkat intézni; az az, nem *mit*, hanem *mint* kellessék akarmit gondolni, adja elő a' Logika; „ezért *alkató*, vagy *képző* (formalis) *Philosophiának* is neveztetik."

Jegyzés.

Noha a' Természetben a' Gondolás egyesítve van a' szerrel, különözni lehet azt még is a' Logikában; mivel más Tudománynak is az a' tulajdona, hogy a' valóban egyet különözi; ezen különözést azonban annyira nem terjesztjük ki, hogy némelly jelenkori újítók után a' Logikában még a' közönséges életből kölcsönözni szokott példának se adjunk helyet; mivel az illyen szerfeletti különözés, és elvonás akármelly éles elménck unalmas, a' gyengébbnek pedig, és kezdőnek érthetetlen.

2. §.

A' Logika' Tárgya, és Erányzása.

Mivel a' Logika a' gondolkodásnak általjában szükséges törvényeit fejtegeti; ezeknek összesége értekezéseinek tárgya: ezen törvényeknek helyes és tudományos észmérete pedig, erányzása.

3. §.

A' Logika' Felosztása.

Én a' Logikát *kezdetbéli*, vagy *zsengeszerű* (elementaris), és *tudománymód*, vagy *rendszer tanító* (methodica, Methodologia generalis) részekre osztom. Amaz az értelemnek, mint gondolkodó erőnek, fő munkálkodásait általjában szükséges törvényeivel fejtegeti, és a' gondolkodó erőt mintegy elemeire (eredeti részetskéjire) tagolja, azért *fejtegető*, vagy *feltagoló* (analytica) Logikának is neveztetik: ez pedig utat, és módot mutat, hogy kellessék akármelly tárgyú észméreteinknek tudományos alakot, rendszert, és tökélletességet szerezni.

Jegyzés.

Azon sokféle felosztások között, mellyekkel külömbféle philosophusok éltek (*Lásd Wenzel Elem. Log.* §. 79.),

legnevezetesebb a' *természetes*, és *mesterséges Logika*. Tudni illik, sokan a' *természetes* Logika által értik a' helyes gondolkozásra huzamosan gyakorlott természetes lelki tehetséget, és ehez ragasztják azután a' tudományos Logikát *mesterséges* nevezéssel. Ámde az illyenek nem látszatnak tudni, mi kivántatik a' szoros értelmű tudományhoz? hiszen a' helyes gondolkodásra adott természeti készség, és némelly gondolkozás-törvényeknek homályos észmérete, vagy ezeknek egynehány rideg tárgyakra alkalmaztatása közönségesség, szükségesség, világosság, és rend nélkül szükölködnek: pedig ezek nélkül akár minemű észméretek' öszvesége zavar, nem tudomány.

4. §.

A' Logika' haszna, és szükséges volta.

A' Logika általjában helyesen, és hibátlanúl tanít gondolkodni: tehát valamint ez minden embernek hasznos, úgy a' Logika közönséges hasznát okosan senki sem tagadhatja. A' Tudósnak pedig, hogy nem csak hasznos, hanem elkerülhetetlenül szükséges is a' Logika, csak az tagadhatná, a' ki magát helyes, világos, rendes, bizonyos, és tömött gondolatok, és észméretek nélkül nevetségesen Tudósnak tartaná. Azért méltán neveztetik a' Logika *Tudományok Kulcsának*, *Előoktatásnak* (Propaedeutica), és a' számtalán csalódásokban nyavalyáskodó emberi elme' *Orvosságának*. Adná a' Magyarok Istene, hogy a' mi nyelvünkön, tudományunkon, polgári,

és vallásbéli nyavalyáinkon is könnyítene valahára ez a' köz erejű és hasznú Orvosság!

5. §.

A' Logika' rövid Története.

1.

A' régi Logika.

Mivel az ember mindjárt teremtésekor felruháztatott gondolkodó tehetséggel, és ennek helyes élése' némelly szabásait viszszaügyelvén nem sokára megtanúlta; a' Logika, mint ezen szabásoknak észmérete, *személy vagy valóügyelőleg* (subjective) véve, vagy a' mint nevezni szokták, a' *természetes* Logika, magától a' természettől származván együdős az önmagára viszsza ügyelő emberi értelemmel: de ha *tárgyügyelőleg* (objective) veszszük, az az mint az észméretnek különös tárgyát, és a' gondolkodás törvényeinek rendszerét, 's valódi tudományát, úgy tekíntjük, századok folytak le, még illyen alakban megjelent.

Megjelent valahára, noha előre mint akármelly más találmány, elég soványan és erőtlenűl, a' rendszeres Philosophiával a' Görögöknél; úgy hogy ő is, mint a' Philosophiának egyéb részei, Görög eredetű.

Mindazonáltal ki volt légyen az első, a' ki a' Görögöknél a' gondolkodás törvényeit rend-

be szedte? nem olly bizonyos. Nekem azoknak vélekedése leginkább tetszik, kik Aristotelest tartják a' rendszeres Logika' alkotójának. Ugyan is 1. a' régi *Jóniaiak* a' csillagok természetét, forgását, 's ennek törvényeit visgalák inkább, mint sem arra ügyeltek volna, a' mi a' lélekben belsőképen történik, vagy azon törvényeket keresgették volna, mellyek alá eszes természeténél fogva vetve van az ember, azért *physikusoknak*, vagy külső természet visgálóknak neveztettek általjában. 2. Az *Eleabéliek*, noha mesterököt *Zénot* mint a' Dialektika' feltalálóját, maga Aristoteles is úgy állítja elő, a' mikről értekeztek, inkább a' vetélkedő mesterséghez, (Dialectica), és álokoskodáshoz (Sophistica) tartoznak, mint a' Logikához. 3. *Sokrates*, noha az álokoskodóknak magát derékasan ellenek szögezvén, ezeknek ostorok volt, 's így a' Logika' javát nagyon előmozdította, rendszeres Logikát azonban nem írt, hanem inkább kézzel lábbal azon volt, hogy megvetvén a' hasztalan kivántsiságot tápláló visgálódásokat, az erkölcsi tudomány tanítása, 's példája által lábra kapna, vagy a' mint *Cicero* írá, a' Philosophia az eget elhagyván, a' földön lakoznék. Épen ezt kell itélni 4. *Platóról* is, Sokrates tanítványáról, kit noha Cicero jelesen *Philosophusok Istenének* nevez, a' Logikában semmi újat nem tett, se fel nem fedezett. És így csak ugyan

Aristoteles volt az első, ki termékeny elmével bírván, a' Logikát is, noha nem minden héjánosság nélkül, rendbe szedte, és több könyvekbe foglalta, mellyeknek nagy részök az üdő mostohasága által elveszvén, a' megmaradtakat az újabb kor *Organon* czím alatt öszveszedegette. Ezen Organon (Tudománygépelyezet) két fő részből áll. u. m. *fejtegetőből* (analytica), és *vetélkedőből* (dialectica), amaz az okoskodásnak sokféle módjait, és törvényeit, ez a' vetélkedésnek oskolai, és törvényszéki mesterségét adja elő. *Lásd Brucker Hist. Phil. és Jacobi Facciolati Logica Peripatetica.*

Aristoteles után a' Logika a' Görögöknél semmit sem, vagy igen keveset tökélletesítetett; mert 1. noha *Epikurus*, az álbölcselkedőknek esküdt ellensége, ezek ellen az igazság' ügyét derekasan védelmezte, mind az még is, a' mit az úgy nevezett *Kanonikájába* írt, inkább a' Metaphysikához tartozik, mint a' Logikához. 2. Szinte úgy a' *Stoikusok* is nem mívelék tisztán a' Logikát, ambár azt vitaták, hogy *Logikai mesterség nélkül bölcs senki sem lehet*, hanem más tudományokba, nevezetesen az embertudományba, tartozó kérdéseket zavartak bele, és vetélkedve használták a' kétségvitatók ellen. *Lásd Aphor. §. 25. Tiedemann Syst. Philos. Stoic. Brucker Hist. Phil. Gassendi de Orig. Log. c. 6. etc.*

2.

A' középkor Logikája.

1.

A' Rómáiknál.

A' Rómaiak a' Logikát semmi újjal nem bővítették; mert valamint minden egyéb bölcseségöket a' Görögöktől kölcsönözték, úgy azon kevés logikai darabok is, mellyek Cicero munkáiban találtatnak, a' Stoikusok Dialektikájából, kiket, a' mint fellyebb említém, mások felett kedveltek, írattak ki.

2.

Az első Kereszténynéknél.

Az első keresztények a' Logika' tanúlásával nem igen bajlódtak. Tanácsosabbnak tarták t. i. ők a' Jézus Evangeliomának könnyen érthető egyűgyű tanításait 's rendszabásait követni, mint éles visgálódásokkal azokat homályosítani, vagy elcsavarni; azért a' Logikának tudományos tanúlását sem igen becsülték, sőt némelly e'kori Sz. Atyák kárhoztaták is (*Brucker Hist. Phil. T. III. p.* 349.). Azonban mivel a' pogányok Dialektikai fortélyokkal tamadák meg a' keresztény Vallást, hogy ezeket tulajdon fegyvereikkel verhessék viszsza, később sokan valamint a'

Philosophiát úgy a' Dialektikát is szép előmenetellel, és sikerrel tanúlgatván, használták. Illyenek voltak *Justinus*, *Tertulianus*, *Alexandriai Kelemen*, *Origenes*, *Basilius*, *Ágoston*, és t. m. A' Kereszténység 6dik századjában pedig az általjában uralkodó, és majd nem a' 12dik századig tartó tudatlanság a' Logikát is a' többi tudományok omladékai közé döntötte.

3.

Az Árabsoknál.

A' 12dik század közepén az Árabsok Aristotelesnek munkáit nyelvökre fordítván, az ő Logikájára új fényt derítettek, és annyira uralkodóvá tették, hogy csak a' nyert köz helybenhagyást, a' ki legnagyobb élességgel tudta az Aristoteles Kategoriáit 's okoskodás módjáit fejtegetni, és a' nyilvánvaló vetélkedésekben nem annyira okokkal, mint torok kiáltásokkal, és álokoskodású csalfaságokkal győzni. A' napkeleti Árabsok közt leginkább elhíresedett *Avicenna* Aristotelesből kivont Logikájával, a' napnyugotiaknál pedig *Averroes* Aristoteles munkájira írt jegyzéseivel.

4.

Az Oskoláskodóknál

Ugyan az volt a' Logika állapotja, a' mi az Árabsoknál; mert valamint ezek, úgy amazok is az Aristoteles Organonját Isteni szózat gyanánt vették, és a' mint kinek kinek tetszet, fejtegették, homályos helyeit még homályosabb szókkal, 's kikoholt körűlírásokkal érthetetlenebbé tették, és a' helyes gondolkodás törvényeit keveset érdekelvén, némelly haszontalan, szőrszálhasogató, száraz agyafúrt álokoskodásokkal tépdelék az Árabsok által már úgy is eléggé megrongyosított szegény Aristotelest.

3.

Az újabb kor' Logikája.

A' 15 és 16dik században a' Görög, és Római bölcsesség' kincsei azon kedvező alkalmatosságokkal, mellyeket a' Philosophia történetében röviden említettem, felfedeztetvén, és a' tudományos ízlés új életre kapván egész Európában, a' Logika nyomorúlt állapotján is ügyekeztek segíteni, 's jobbítgatásáról tanácskozni. *Lullus Raymund* kezdé törni a' jeget *Ars magna* czímű munkájával, 's noha ügyekezete sikeretlen volt, annyit még is használt, hogy a' Logi-

kának az oskoláskodók által okozott romlását inkább megészmértette, és közönségesen kárhoztatta. Szerencsésebb Jobbítói voltak a' Logikának, *Valla Lőrincz*, *Agricola Rudolph*, *Rotterodami Erasmus*, *Faber Jakab*, *Melanchton Fülöp*, *Vives Lajos* 's t. m. Ezeket pedig mind felűlmúlta *Ramus Péter*, a' ki ezen czimű munkájában „*Institutiones Dialecticae*, *et Animadversiones Aristotelicae*", az Árabs-oskoláskodó Aristoteles uralkodását igen megtörte, és a' Logikát az oskolai vad homályosságból közéletre, 's régi tisztaságára viszsza hozni ügyekezett. De még is

A' 17dik század kezdetén Anglia nagy fiát *Verulami Bacót*, illeti leginkább a' Logika' helyre hozásának dicsősége. Ezen híres férfiú t. i. megakarván az oskolai haszontalan aprságoktól, és czivodásoktól szabadítani a' Logikát, és a' közönséges polgári életre is jobban alkalmaztatni, ezen czím alatt „*Organon Novum*" új Logikát írt, de melly a' köz szokásba lévőktől nagyon külömbözött. Ezen könyvében azt állítja ő a' többi között, hogy a' Logikát nem az igazság feltalálására, hanem a' már feltalált igazságoknak világosításokra, helyes elrendelésökre, és másokkal való közöltetésökre lehessen egyedűl fordítani, és vele mint észméretek gépelyével élni akarni, károsabb volna, mint hasznosabb. Így itélt *Descartes* is Franczia or-

ságban, noha ő a' tapasztalás utjától, mellyen Baco keresgeté, és keresni javasolá az igazságot, félre lépett.

Azonban noha Baco illy helyesen határozá meg a' Logikának mind tárgyát, mind haszonvételét, meg nem akadályoztathatta még is, hogy követői, nevezetesen *Locke*, ezen korlátok közöt maradván, a' Logikát csupán csak gondolkodás-módtudománynak (scientia solius cogitandi formae) tartanák, és használnák, sőt megint az előbbeniek' hibás példájára mindenféle idegen szereket, 's más tudományokhoz tartozó kérdéseket beléje zavarának, és így mind tárgyát, mind határait öszve keverék. Valóban *P. Gassendi* „*Institutiones Logicae*, *Hobbesii Computationes*, *Malebranchii la recherche de la verité*, *item*, *Methodus recte utendi ratione*, *Tschirnhusii medicina mentis*, *Thomasii introductio ad Philosophiam aulicam*, *Rüdigeri liber de sensu veri et falsi*" és más ekkori tudósoknak munkájik, a' logikai kérdéseken kívül, az Ember, Lélek, és más tárgyú tudománybéli értekezéseket foglalnak magokban; illyen p. o. Lockenak amaz egyéberánt igen jeles munkája is: „*Libri IV. de Intellectu humano*," mellyet inkább Lélek, mint Gondolkodás tudományúnak lehet venni.

Leibnitz, és *Wolf* Német tudósok készíték, és írott munkáikkal is segíték a' Logikát

mai tisztaságára, és tökélletességére. Leibnitz t. i. elhallgatván sok logikai értekezéseit u. m. *de complexionibus*, *arte combinatoria*, *veritate*, *et ideis*, azért érdemel legnagyobb dicséretet, hogy nem csak a' Logikát, hanem az egész Philosophiát, az oskoláskodó haszontalan kérdésektől kitisztogatta, diszes írás' 's tömött okoskodás módjával pedig mind a' kettőnek nagyobb kellemet, 's méltóságot szerzett. Az ő leghíresebb tanítványa *Wolf* mesterének fő állításait rendbe szedvén, felvilágosítván, és számos következtetésekkel gyarapítván, a' Logikát *elme*, és *gyakorlásügyelő részekre* osztván, *Philosophia rationalis* név alatt kiadta; mellyben igen sok jó találtatik, úgy mint a' szoros mathematikai rend, a' képzeletek világos előadása, és felosztása, a' meghatározott szókkal való élés, 's minden állításnak pontos megmutatása; azonban ezen annyira elhíresedett Wolf Logikája sem volt héjánosság nélkül, gyakran önkényes észfogásokkal 's kijelelésekkel él, sok fel 's alosztásokat halmoz, néhány alávalóságokkal is mimelődik, 's ott is bizonyítgat, a' hol vagy helytelen, vagy felesleg való a' vitatás.

4.

A' mostani kor' Logikája.

Az említett fogyatkozások, és a' megszokás megúntatván a' Wolf Logikáját, újról kezdettek

megint gondoskodni, 's mivel válogatni való elég volt, a' régi kiválogatás (Ecclecticismus) újra becsúszott a' Logikába is, és ennek rövid foglalatjai új köntösbe öltöztettek; megint megtágíttatott az ő köre, és hogy fanyarsága puhúljon, a' köz élethez, 's más tudományokhoz tartozó értekezésekkel, keresetekkel, 's példákkal gyarapíták; a' Logikában végezének p. o. a' köznépi 's a' válogató philosophusok a' képzeletek, és észméretek eredetéről, a' bizonyosság kútfőiről, az igazság minden nemű észmértető jeleiről; és így a' Logika tisztaságának megint sokat ártottak.

Mindazonáltal háladatosan meg kell vallani a' mai kornak is, hogy ezen kiválogatók' munkáiban a' gondolkodó tehetségről 's ennek törvényeiről sok szép, éles, és hasznos észrevételeket találhat az olvasó; nevezetesen *Génuai Antal*, *Lambert*, *Reimar*, *Makó*, *Storchenau*, *Feder*, *Ulrich*, *Roesser*, *Platner*, *Handerla*, *Horváth*, állandó emlékezetet érdemlenek.

Ezeknek munkáit használta eleinten a' mai Német philosophusok' nagy attya is *Kant*, ezeknek fogyatkozásaik ébreszték fel nagy lelkét is a' Logika' jobbítására, olly kívánatos következéssel, hogy ezen fáradsága még a' másképtőle idegenkedőknél is köz helybenhagyást nyert. Észrevévén t. i. ezen fáradhatatlan mély belátású férfiú, hogy a' köznépi, és kiválogató

Logika minden meghatározott kör nélkül szükölködnék, hogy a' Válogatók a' Logikát majd nem minden észméretek' köztárházává tették, és önkényesen már bővíték, már szükíték, ő értelmét, tartalmát, mivoltát, határait, és előadása módját eredeti pontossággal kiszabván, a' nagy Bacó tanácslására csupán képző (formalis) tudománynak állította a' Logikát; mellyben egyedül a' gondolkodás' képzéséről, alkotásáról, törvényeiről, és képzeményes igazságáról (melly a' gondolatnak a' gondolkodás törvényeivel való megegyezésében áll) szabad értekezni, következésképen belőle minden más tárgyú kérdéseket ki szükséges írtani. Ezen czélból *tiszta*, és *alkalmaztatott* (pura et applicata) Logikát javasolt, amazt a' gondolkodó tehetségnek általjában, ezt az emberi gondolkodó tehetség törvényeinek kitanúlására különösen.

Kantnak útmutatása után, számos tanítványai közűl *Jaesche* írt először rendszeres Logikát, és csak ugyan ő néki köszönhetjük leginkább mind azon derék Logikai kézkönyveket is, mellyekkel a' Németek *Metz*, *Kiesewetter* 's t. m. és mi Magyarok, *Fejér*, *Ertsei*, *Köteles*, és több más tudósok után dicsekedünk. Alig is lehet Kant után a' Logika' tökélletesítésére egyebet tenni, mint némelly észfogásokat világosabban 's jobban meghatározni, új szókkal jegyezni, és közéleti példákkal

gyarapítani. *Fichte*, *Schelling*, *Bardili*, 's más legújabb fellengező Németek itten említést sem érdemlenek, mert a' Logikát vagy egészen megvetik, vagy a' Metaphysikába keverik, vagy természete ellen ez alá vetik.

ELSÖ RÉSZ.

A' helyes Gondolkodás Törvényeit fejtegető Logika.

BEVEZETŐ ÉRTEKEZÉS.

A' Gondolkodó Tehetségről, és ennek fő Törvényeiről, 's Munkáiról általjában.

1. §.

A' Gondolkodó Tehetség általjában.

Gondolkodni általjában annyit tesz, mint több képzeleteket öszvehasonlítani, feltagolni, némelly jegyeket tőlök elvonni, és ezekből új előállításokat képzeni; Lelkünknek azon ereje, melly ezt miveli, *a' gondolkodó Erő*, vagy *Értelem*, és *Ész tágas jelentésben*, ebbéli munkálkodása a' *Gondolkodás*, a' pedig, a' mivel foglalatoskodik, a' *Gondolat*, vagy *Gondolkodástárgy*.

Valamint tehát 1. a' Gondolkodástárgy vagy csupán lehetséges, az az nem lévő, de lehető, vagy pedig lévő, úgy a' Gondolkodás is vagy

lehetséges szerű, ha tárgya illyen, vagy, ha a' mit gondolunk, voltaképen, 's gondolat kivül is illyen, *létes szerű* a' Gondolkodás. P. o. Gondolkodhatunk a' Magyar tudós Társaságról, noha nints, de lehet; és ha lesz, akkor is gondolkodhatunk róla. 2. A' létes tárgyról vagy olly jegyet gondolhatunk, melly nélkül el nem lehet (nota necessaria), vagy melly nélkül ellehet; az első esetben *szükséges*, vagy *szükséges szerű* (de materia necessaria), a' másikban *eseti*, vagy *esetes szerű* (contingens, vel de materia contingente) a' Gondolkodás. P. o. A' Magyar Társaságról szükséges gondolni, hogy tudós Magyarokból álljon öszve: hogy pedig Pesten, vagy másutt tartsa gyüléseit, eseti, nem szükséges Gondolat.

2. §.

A' Gondolkodás' Fő Törvényei.

Általjában azt, a' mi meghatározza, mit, vagy miként kell tenni? *élet'* vagy *cselekedet' Rendnek*, *Szabásnak*, vagy Római mesterszóval *Regulának* nevezzük; p. o. mértékletesen egyél, igyál, 's a' t. Ez, ha szükséges, és közönséges, *Törvény* a' neve; p. o. „addmeg kinek kinek a' magájét.“ Azon Törvények, mellyekből mások következnek, *fő*, *allap*,

vagy *fenektörvényeknek* mondatnak; azok tehát a' Gondolkodásnak is fő Törvényei, mellyek akármelly Gondolkodásra általjában szükségesek, és minden más Gondolkodás-törvényeknek allapjaik, és ugyan annyi kútfőjik. Mivel pedig, a' mint legközelebb mondám, négy félekép' gondolkodhatunk, négy fő Törvénye van a' helyes Gondolkodásnak is.

1. *A' lehetséges Gondolkodás fő Törvénye* ez: Az ellenkező, vagy egymást lerontó jegyeket eggyütt nem gondolhatjuk; p. o. nem gondolhatom a' Magyar tudós Társaságot tudatlanokból, vagy valamelly jó hazafit 's egyszersmind külföldön pazarlót. Ezen nyilván való fő Törvénye a' Gondolkodásnak *Ellenmondás Okfőjének* neveztetik, és így mondatik ki „*lehetetlen, hogy ugyan az legyen is, nem is*" következésképen ezen Törvénynél fogva semmi ollyast nem gondolhatunk, a' minek jegyei egymással ellenkeznek; azért az illyest *gondolásbéli lehetetlennek, nem valónak, képzelhetetlennek, valótlanságnak, lehetetlenségnek, tagadó semminek*, vagy *képtelenségnek* nevezzük. 2. Ezen fő Törvényből önként származik a' 2*dik Törvény*: az az mind azon jegyeket, mellyek egymással nem ellenkezvén megegygyeznek, egygyütt lehet gondolni akármelly Tárgyról. P. o. gondolhatok tudós szegényt, de egyszersmind jó hazafit. Ezen Törvény *Megegygyezés' Okfőjének* mondatik, és

az Ellenmondás' Okfőjétől csak azzal külömböz, hogy ez tagadólag, amaz állítólag mondatik ki.

2. *Az eseti Gondolkodás' fő Törvénye* ez: minden gondolatnak szükséges, hogy elegendő oka légyen; az az, valahányszor valamelly eseti jegyet gondolunk akármelly tárgyról, valaminek jelenlenni kell, mellyből teljesen értethessék, miért tulajdonítjuk, vagy tagadjuk meg az ollyas jegyet a' tárgytól. P. o. ha Pétert gazdagnak gondolom, szükséges valami, a' miből elegendően tudjam, hogy ő csak ugyan gazdag, p. o. mivel nagy kincset talált: itt az elegendő ok (ratio sufficiens) a' talált kincs, a' gazdagság pedig az okozat (rationatum). Ezen gondolkodás törvénye azért *elegendő Ok törvényének* neveztetik, és így mondatik ki „*semmi sints elegendő ok nélkül, ha elegendő ok van, okozat is van, ha elegendő ok nints, okozat sints, ha okozat van, elegendő ok is van, ha okozat nintsen, nints elegendő ok is.*"

3. *A' szükséges Gondolat' fő Törvénye* ez: — Az ellenmondó jegyekből minden Tárgynak, mellyet meghatározni akarunk, vagy az egygyikét, vagy a' másikát szükséges tulajdonítani, közép út nintsen; p. o. ha meg akarom határozni, mi az ember, vagy azt kell gondolnom, hogy eszes állat, vagy hogy eszetlen, mert valamint eszesnek, 's egyszersmind nem eszesnek, úgy sem eszesnek, sem nem eszesnek kép-

telenség 's ellenmondás volna az embert gondolni. Azért neveztetik ez a' Gondolkodás fő Törvénye, *középkirekesztő*, vagy *kirekesztés*, vagy *meghatározás Okfőjének* (Principium exclusi medii, Principium determinationis) melly, látni való, nem egyébb, mint az Ellenmondás-okfőnek következése, 's további alkalmaztatása.

Jegyzések.

1. Kant után (Kritik d. r. V. p. 19.) némellyek így mondják ki az Ellenmondás Okfőjet, „*nem illik a' tárgyhoz ollyas jegy, melly vele ellenkezik*"; azonban így nem voltaképen állítatik elő az Ellenmondás Okfője, mert lehetséges, hogy valamelly jegy, melly most ellenkezik, máskor megegyezzék a' tárgyal; azután melly sok jegy nints velem p. o. ellenkezésben a' nélkül, hogy azért reám illenék; nem lehetetlen p. o. hogy gazdag legyek, és még sem vagyok az. 2. Illyes kimondással nem lehet az Ellenmondás Okfője első gondolkodásbéli Törvény, mivel ennek magában érthetőnek, felsőbb alá nem vettetnek, 's megmutathatatlannak kell lenni: a' Kant kitétele után pedig még tovább lehet, sőt szükséges is kérdezni, miért nem illik a' tárgyra a' vele ellenkező jegy? és erre ama' régtől szokásban volt kimondással kéntelenek a' Kant követői is felelni: mert *lehetetlen, hogy ugyan az legyen is, nem is.* Itt tehát nem csak szükségtelen, hanem hibás is volt az újítás.

2. Az itten előadott Gondolkodás fő Törvényeit ugyan csak a' Kant követői csupán Logikai Okfőknek tartják, mivel, úgy mond, semmi észméretet nem foglalnak magokban, nem is mások, mint a' gondolatoknak logikai kép-

zetjeik (formae logicae) *Lásd Kritik d. r. V. s.* 599.) Annyiban igazok van, hogy valamint a' Logika semmi meghatározott tárgyal nem foglalatoskodik, hanem akár melly tárgynak helyes gondolatját általjában tanítja, és azért Gondolkodásmód, vagy Képzés tudományának mondatik: úgy ezen Okfők sem érintenek különösen valamelly magányos meghatározott tárgyat, hanem minden gondolható tárgyakra közönségesen kiterjednek, következésképen logikai, vagy képző Okfőknek jól neveztetnek. De olly értelemben, mintha semmi észméretet nem foglalnának magokban, és csak a' Logikában lehetne őket használni, logikai Okfőnek nem mondathatnak; majd megfogom a' maga helyen mutatni, hogy a' tárgyügyelő Philosophiában is szükség van reájok, sőt hogy ezek akármelly észméreteknek, és tudományoknak szinte annyi igazgató 's rendelő Okfőik (principia regulativa).

3. Ugyan csak a' Kant követői az elegendő Ok Törvényét nagy szorgalommal külömböztetik az Okság' (causalitas) Törvényétől, mivel ez már metaphysikai észméretügyelő, amaz pedig csak logikai gondolatügyelő Okfő: holott az Okság törvénye nem más, mint az elegendő Ok törvényenek a' létes tárgyakra alkalmaztatása, 's maga Kant is az Okot tágas jelentésben olly valaminek mondja, a' miből másnak léte értetik. Azonban, hogy már itt előre elhárítsuk a' pört, midőn én mind a' *ratio* és *causa*, mind a' *rationatum*, és *causatum*, Római szókat *ok*, és *okozat* szókkal magyarosítom, kiki értheti, hogy a' ratio, és rationatum által a' gondolkodás, és észméret, vagy általjában az elmeügyelő okot, és okozatot értem, a' causa és causatum által pedig a' lételt (existentiam), vagy dologügyelő okot, és okozatot. Ez itt elég légyen, majd többet fogok mondani ezen tárgyról a' Metaphysikában mint tulajdon helyén.

4. Mivel, ha valamelly Tárgyat nem szükség meghatároznom, e'kor a' két ellenmondó jegyből sem szükség egygyikét is neki tulajdonítanom, hanem egészen abban hagyhatom, p. o. ha nem tartozom meghatározni, tudós-e Pál, vagy nem? én őtet se tudósnak, se nem tudósnak hagyhatom; világos, hogy a' középkirekesztő Okfő csak azon esetre szolgál, ha valamit a' két ellenmondóból meg kell határozni; azért neveztem őtet kész-akarva Meghatározás Törvényének is. *Lásd Fejér közhasznú Logikáját.*

3. §.

A' Gondolkodó Tehetség' fő Munkái.

Mivel a' szoros értelmű értő Tehetség (intellectus sensu stricto sumtus) mint gondolkodó Erő, három félekép' szokot leginkább munkálkodni; vagy t. i. az érzéki eszközetlen képzeleteket öszve hasonlítván, ezeknek közös jegyeiket egy képzeletbe foglalja, az az *öszvefog* (concipit), és így szüli az *Öszvefogásokat* (conceptus) vagy *Megfogásokat*; vagy pedig a' képzeleteket öszve hasonlítván, meghatározza, jegye-e egygyik a' másiknak, vagy nem, 's ekkor *ítél*, 's *Ítéletet* képez; vagy végre valamelly ítéletnek igaz vagy igaztalan voltát más egy, vagy két ítéletekből következteti, az az *okoskodik*, és *Okoskodásokat* alkot.

Ezen három nemű munkálkodására nézve három neve van az értő Erőnek, t. i. ha öszve-

fog, *összve* vagy *megfogó*, vagy *legszorosabb jelentésű értő Erő* (vis concipiendi vel intellectus in sensu strictissimo), ha itél, *itélő erő* (vis judicandi), ha okoskodik, *okoskodó érő*, vagy szoros jelentésben *Ész* a' neve (vis ratiocinandi, vel ratio in sensu stricto).

Mivel pedig a' Logikának *feltagoló Része* (pars analytica) ezen 'gondolkodó Tehetségnek fő munkáit fejtegeti, ez is három szakaszra oszlik; az 1ső a' Megfogásokról, a' 2dik az Itéletekről, a' 3dik az Okoskodásokról értekezik.

ELSŐ SZAKASZ.

A' Megfogásokról.

ELSŐ ÉRTEKEZÉS.

Mivolta, alkotó részei, és eredete a' Megfogásnak.

4. §.

A' Megfogás' mivolta.

A' Megfogás, vagy *Megértés*, olly foglalatossága a' gondolkodó erőnek, mellyel az ember több kissebb képzeleteket, vagy tárgyjegyeket egy közös képzeletbe foglal, és egygyesít. P. o. ezen képzeleteket állatiság, és eszesség, mint Péter Pál 's t. m. közös jegyeiket együtt gondol-

ván, megértem, hogy az ember eszes állat. Erre nézve *közönséges képzelésnek* is lehet nevezni a' Megfogást, melly több más képzeléseket foglal magában, vagy röviden, többfélék egygyüttképzelésének, vagy lelki észméretbéli egygyesítésnek.

Jegyzés.

Láthatni ezekből, hogy noha a' Megfogás is mint a' szemlélés (intuitus) képzelés, és előállítás; külömböznek mindazonáltal egymástól: 1. mert a' szemlélés eszközetlen, a' Megfogás eszközös képzelés; 2. a' szemlélés az érzékekből, a' Megfogás az értő erőből származ; 3. a' szemlélésnek rideg vagy egygyes, a' Megfogásnak közönséges a' tárgya, és 4. mivel minden valóságos létű tárgy teljesen meghatározott, az az rideg szokott lenni, a' szemléles tárgya valóságos lény (ens reipsa existens), a' Megfogásé csak képzelt, vagy gondolatbéli.

5. §.

A' Megfogás' alkotó részei.

Mivel a' Megfogás képzelésekből lévén öszverakva, maga is képzelés, minden képzelésnek pedig szere van, és alakja; a' Megfogásnak is két alkotó része van, a' *szer*, az az azon kissebb képzeletek, mellyeket magában foglal, és az *alkat*, *alak*, vagy *képzet*, az az azon kissebb képzeleteknek a' lélekészméretben egyesítésök. P.o. ezen Megfogásnak „*Város*“ szerét teszi Buda,

Pest 's a' t. alkatját pedig azon mód, melly szerént Budát, Pestet, 's a' t. együtt gondolom.

6. §.

A' Megfogás' eredete.

A' Megfogások eredetét kétfélekép lehet keresni, vagy szerökre, vagy szerkesztetésökre, 's alkotásokra nézve. Az első tekintetben azt akarjuk kitudni, honnan? a' másodikban hogyan erednek a' Megfogások? az előbbeni kérdésre felelni a' Metaphysika tisztje, erre pedig, hogyan alkotja a' gondolkodó erő a' Megfogásokat akár honnan vett képzeleteiből? itt van helye a' feleletnek. Mindenekelött az adott képzeleteket öszvehasonlítja a' gondolkodó erő, 's visgálja, mellyek azoknak közös, mellyek tulajdon jegyeik? azután a' tulajdon jegyektől elválasztja a' közöseket, 's ezeket egygyesítvén, készen áll a' *Megfogás*. Minekutánna pedig illy módon több Megfogásokat alkotot az Értelem, ezeket is újra öszve hasonlítván, 's mikben egygyeznek, vagy külömböznek egymástól, reájok ügyelvén, ezután közös jegyeiket a' tulajdonoktól elvonván, 's lelki észméretében öszvefoglalván, *Megfogások Megfogásit* (conceptus conceptuum), *Értelmenyeket*, vagy *Értéseket* (notiones), és *Észképeket* (ideas) képez (format). P. o. ezen képzeletek, állat, növevény, kő,

Megfogások, ha pedig ezeket közös jegyeiknél fogva további elvonás vagy különözéssel még közönségesebben egygyütt gondolom, a' teremtmény (creatura) Értését vagy Értemenyét, nyerem, és ebből származtatom tovább a' Mindenség, vagy Világ Észképét.

Minden Megfogásra tehát az Értelemnek négy munkálkodása kivántatik 1. a' képzeletek *összehasonlítása* (comparatio), 2. a' képzeletek közös jegyeikre való *vigyázás*, *figyelmezés* (attentio), vagy *visszszaügyelés*, (reflexio), 3. amazoknak a' tulajdon jegyektől *különözése*, vagy *elvonása* (abstractio), és 4. az *összefoglalás*, vagy *meghatározás* (combinatio, vel determinatio), az az, a' közös jegyeknek eggyütt képzelése, vagy a' lelki észméretben eggyesítése. Az Értelemnek ezen négy egy kézre munkálkodó erejétől mennyire függ a' Megfogásoknak kelyes képzésök, *Fejér György közhasznú Logikájában olvashatni*, *lásd a'* 34 *laptól a'* 47; én efféle tapasztalásbéli hoszszas példákkal nem akarom a' Logika mai tisztaságát újra megszeplősíteni.

Jegyzés.

A' mostaniak Kant után az *Idea* névvel olly szükséges észfogásokat jegyeznek, mellyeknek tárgyaikat sem szemlélni nem lehet az érzékek által, sem tapasztalni; millyenek p. o. ezek, *Isten*, *Világ*, *Lélek*. Van-e igazok, vagy nints? majd a' Metaphysikában határozzuk meg.

MÁSODIK ÉRTEKEZÉS.

A' Megfogások' Felosztásáról.

A' Logikában, mint képző Philosophiában, csak két tekintetben lehet venni a' Megfogásokat, vagy t. i. egymáshoz képest, vagy az őket képző, 's alkató értelemhez képest; lássuk tehát először hányféle' lehetnek a' Megfogások egymáshoz való viszonyaikban (relatio mutua)?

Jegyzés

1. A' régiek általjában minden képzeleteket *Ideáknak* nevezvén, ezeket szerőkre, és képzésökre nézve szokták felosztani, meg nem fontolván, hogy a' Logikában, mint képzéstudományban, a' képzeletek tárgyaira nem ügyelvén egyedűl képzéseikről, vagy is a' helyes gondolkodás módjáról szabad értekezni.

2. A' Kant követői pedig valamint az Itéleteket, úgy a' Megfogásokat is, *mennyiségökre*, *millyenségökre*, *viszonyokra*, és *módosulásokra* nézve szokták felosztani. Holott 1. magok is azt állítják, hogy mennyiségére, vagy kiterjedő nagyságára nézve mindenMegfogás közönséges, 's egy sem lehet nehányos, vagy különös, annál inkább rideg; csak az tehát, egyedűl a' mennyiséget tekintvén egyik, és másik Megfogás közt a' különbség, hogy egyiknek mennyisége bővebb, a' másiké szükebb kiterjedésű: ezt pedig kölcsönös viszonyok nélkűl lehetetlen érteni. 2. Egyéb különbségeiket pedig, úgy mint millyenségökre, erőbéli nagyságokra, és modosúlásokra nézve, az értelemhez való viszonyokból igen könyű származtatni. Én tehát kiakarván kerűlni azon ho-

mályosságot, mellyet a' sokas felosztások szoktak szülni, csak az előbb említett két viszonyú felosztás, mint együgyübb 's inkább érthető, mellet maradok.

7. §.

A' Megfogások' felosztása kölcsönös viszonyban.

Ha a' Megfogásokat kölcsönös viszonyban véve öszvehasonlítjuk, *kiterjedésökre* (extensio) 's *foglalatjokra* (comprehensio) szükséges mindenek előt ügyelni. A' *kiterjedése*, *köre* (sphaera), vagy *kiterjedő mennyisége* (quantitas extensiva) valamelly Megfogásnak azon képzeleteknek öszvesége, mellyeket mint részeket magában foglal, 's mellyeknek közös jegye: *foglalatja* pedig, *erőbéli 's beterjedő mennyisége* (quantitas intensiva), vagy *minősége* (qualitas) azon képzeleteknek egyeteme, mellyeket mint annyi jegyeket, foglal magában a' Megfogás. P. o. ezen Megfogásnak „Ember" kiterjedését teszi Péter, Pál, János 's a' t. foglalatját pedig egygyütt ezen két jegy, állatiság, és eszesség.

8. §.

A' Megfogások' felosztása kiterjedésökre nézve.

A' Megfogások kiterjedésökre nézve *nagyobbak* lehetnek, vagy *feljebbvalók*, vagy *kisseb-*

bek, *alattvalók*, azután, *egygyenlők*, *közrendüek*, vagy *alrendüek* (cc. coordinati, vel subordinati).

A' *fellyebbvaló*, vagy *kiterjedtebb*, vagy *bővebb* Megfogás az, melly több képzeleteket foglal magában, mint a' másik; azért ez amahoz képest *kissebb*, *alatvaló*, vagy *alsóbb*, vagy *szükebb* Megfogás; p. o. az állat felsőbb, vagy tágasabb Megfogás, mint az ember.

A' felsőbb Megfogás egy szóval *Nem*, az alsóbb pedig *Faj*, *Fajta*, vagy *Alnem*. P. o. az állat Nem, a' madár Faj.

A' Faj alatt ha még több közönséges képzeletek foglaltatnak, ezekhez képest Nem lehet. P. o. a' madár az állathoz képest Faj, a' galambhoz képest Nem.

A' Nem ha minden más Nemeket magában foglal, *legfelső*, ha nála valamelly másik képzelethez képest szükebb nints, *legalsó*, vagy *legközelebbik*, a' mellyek pedig ezek között állanak, *távollévők*, *alrendűek*, vagy *középnemek*. Illyen legfelsőbb Nem a' lény az emberhez képest, az élő állat legalsó, a' való pedig, magábanvaló, és élő, középnemei.

Az egyenlő Megfogások azok, mellyeknek ugyan az a' kiterjedésök. P. o. ember, és eszes állat.

Az *alrendű*, vagy *alárendelt* Megfogás az melly egy másiknak körébe esik. P. o. Magyar éhez képest ember. Végre

Azonrendű vagy *közrendű* Megfogásoknak ollyakat nevezünk, mellyek egygyütt véve egy másiknak körét teszik. P. o. ehez képest „Magyar“ azonrendü megfogások a' Nemes és Nemtelen Magyar.

Jegyzés.

Ezekből nyilvánvalók a' következők: 1. Kiterjedésére nézve minden Megfogás *közönséges*, mert minden alattavaló képzeletekhez általjában tartozik mint közös jegyök; nem helyes tehát a' Megfogásokat *közönségesekre*, *különösekre*, és *ridegekre* osztani; mert a' *különös* Megfogás az volna, melly körének csak nehány képzeleteire, *rideg* volna pedig, ha csak egyetlen egyre illenék, ez pedig lehetetlen. 2. A' *felsőbb* Megfogás mint jegy minden *alsóbb* Megfogásban foglalva van, és a' *Fajban* mindég több a' jegy, mint a' *Nemben*. 3. A' Felsőbb Megfogásokhoz *elvonással*, *különözéssel*, az alsóbbakhoz *összefoglalással* juthatunk.

9. §.

A' Megfogások Felosztása Foglalatjokra, vagy is Jegyeikre nézve.

Ha azon jegyekre ügyelünk, mellyeket a' Megfogások magokban foglalnak, megint *nagyobbak*, vagy *kissebbek* lehetnek, ezen felül *egyenlők*, vagy *külömbözök*, *barátságosak*, vagy *ellenségesek*, *állítók*, vagy *tagadók*.

1. Foglalatjára nézve az a' *nagyobb* Megfogás, mellynek több jegyei vannak, mint a'

másiknak, és ez azért *kisebb erejűnek*, vagy *kevesebb jegyűnek* mondatik. P. o. az ember Foglalatjára nézve nagyobb Megfogás mint az állat, mert ennek csak ez a' két jegye van, élet, és állatiság, az embernek pedig ezeken kivűl az eszesség is tulajdona.

Ha valamelly Megfogásnak egyetlenegy jegye vagyon, *egyszerű*, *együgyű*, *egytagú*, vagy *egygyes*, máskép' *összvetett* nevet visel. P. o. az iznek, szinnek, melegnek, hidegnek 's a' t. Megfogásaik, egygyesek: ellenben a' tűzé, vizé, vagy akármelly más testé öszvetett Megfogás.

2. *Egyenlő* Megfogások azok, mellyeknek nagyan azon jegyeik vannak, máskép' *külömbözők*, vagy *külömbfélék*, vagy *különszerűek*. P. o. az ember és eszes állat egygyenlő, az ember és barom, külömböző Megfogások.

Az egygyenlő Megfogások vagy *egészen*, vagy csak *részszerént* egygyenlők, a' mennyire t. i. vagy minden, vagy csak nehány jegyök közös. P. o. az ember és eszes állat egészen, az ember és majom részszerént egyenlő Megfogások. Azért amazokat *viszonyosoknak* (reciproci), *egyértékűeknek*, vagy *egyetérőknek* (aequipollentes), ezeket *hasonlóknak* (similes), vagy *rokonoknak* (cognati) is mondjuk. Így lehet tovább felosztani a' kiterjedésökre nézve egyenlő Megfogásokat is, mellyekről az előbbeni czikkelyben értekeztünk.

3. A' *barátságos*, vagy *egygyező Megfogások* (amici, vel consentientes), mellyeket egy gondolatba lehet foglalni, 's egygyütt gondolni valami tárgyról; p. o. a' szépség, tudomány, és erkölcs: az *ellenségesek* (inimici), vagy *egygyezetlenek* (dissentientes), vagy *ellentettek* (oppositi) azok, mellyeket eggyütt nem gondolhatunk, p. o. szépség, rútság.

Az *ellentettek* vagy *ellenkezők* 's *ellenmondók* (contradictorii), vagy csak *ellenesek* 's *ellenzők* (contrarii); amazok kölcsönösen lerontják egymást, az az eggyikét tévén a' másikát tagadni, és egyiket tagadván a' másikat azonnal tenni szükséges, p. o. a' tudós nem tudós, veres nem veres: ezek pedig, vagy is az *ellenzők* nem rontják le kölcsönösen, vagy egészen egymást, hanem egyiket tévén a' másikat tagadni kell ugyan, de nem viszontag, p. o. veres, zöld, kék, mert ha valamit zöldnek gondolok, tagadom hogy veres, de ha tagadom hogy veres, nem vitatom azonnal, hogy zöld, mert kék, sárga, 's más színű is lehet. Végre

4. Vagy *állítók*, vagy *tagadók* a' Megfogások; amazokkal valamit tesz a' tárgyba a' gondolkodó, ezekkel pedig tőle megtagad; azért az állító Megfogásokat, *Tételeknek* (Theses, Positiones), vagy *gondolt valóságoknak* (realitates logicae), a' tagadókat pedig *Tagadásoknak* (Negationes), vagy *Fogyatkozásoknak*, és *gondolt*

határoknak (limes logicus) szoktuk nevezni, p. o. a' tudósság valóság, a' tudatlanság pedig fogyatkozás.

Jegyzés.

1. Ha valamelly Megfogásnak kiterjedése nevekedik foglalatja kevesedik, és megfordítva, az az mennél több képzeleteknek közös jegye a' Megfogás, annál kevesebb jegyekkel bír. P. o. Mivel ez a' Megfogás „ember" szélesebb kiterjedésű mint ez „tudós ember" ennek nagyobb a' foglalatja mint amannak, mert ennek az állatiság, és eszességen felül, még a' tudósság is jegye: ellenben amaz minden emberre kiterjed, ez pedig csak a' tudományosokra.

2. Mivel minden Megfogás különbféléknek (variorum) az az több képzeleteknek eggyesítése, magában egy sem eggyszerű (simplex), hanem csak gondolkodó tehetségünkre nézve, melly határozott mivolta, vagy gyakorlatlansága miatt gyakran egy jegynél többet nem különböztethet a' tárgyakban. P. o. a' vörös szinnek egy jegyét látja a' hibás vagy gyakorlatlan szem, a' jó 's gyakorlott szemű ember pedig láng, piros, rózsa, vér szinű vereseket tud különböztetni. Így tartjuk egy jegyűnek a' kék szint is, noha minden természetvisgáló tudja, hogy ez is öszvetett, több jegyű.

3. Mivel az egészen eggyenlő Megfogások egymást felválthatják, 's nem is külömböznek másban, csak hogy vagy különböző személyektől, vagy különbféle üdőben gondoltatnak; a' Leibnitz *nemkülömbözöket vitató állítása* (principium indiscernibilium) gondolatkép' (logice) helyes; illyen-e valóban is? majd meglátjuk a' Metaphysikában.

4. Mivel az *ellenmondó* Megfogások mindenkor csak ketten lehetnek, ha az egyiket valamelly tárgynak tulajdo-

EGYETEMI KÖNYVTÁR DEBRECEN

nítjuk, a' másikat a' középkirekesztő Okfőnél fogva, meg kell tőle tagadni, és kölcsönösen.

5. Mivel minden *valóságokat*, mint állító Megfogásokat, eggyütt gondolhatunk a' Megegyezés törvényénél fogva, gondolatkép' lehetséges a' *legvalóságosabb Lény* (Ens realissimum), illyen e tárgyügyelőleg? a' Metaphysika fogja meghatározni.

10. §.

A' Megfogások' Felosztása Értelmünkre, vagy is gondolkodó Erőnkre nézve.

Külömbféle mind a' *lépcső*, mellyen, mind a' *mód*, mellyel gondolkozunk, következésképen ezekre nézve is külömbfélék lehetnek Megfogásaink. Nevezetesen tekintvén a' *lépcsőt*, mellyen áll a' gondolkodó erő, *világosak*, vagy *homályosak*, *értelmesek*, *zavartak*, *tellyesek*, vagy *tellyetlenek* (cc. clari, obscuri, distincti, non distincti, completi, incompleti) lehetnek Megfogásaink: a' gondolkodás *módjára* nézve pedig vagy *lehetségesek*, vagy *valóságosak*.

1. *Világos* Megfogásom van, ha ennek tárgyát más Megfogások tárgyától, és így Megfogásomat is más Megfogásoktól külömböztethetem, a' nélkül, hogy annak jegyeit egyenként kikeresném; ellenben ha Megfogásomat eszközetlenül meg nem tudom külömböztetni másoktól, *homályos* Megfogásom van. P. o. ha az aranyat

minden más érzektől meg tudom különböztetni, a' nélkül, hogy annak alkotó részeit előszámlálnám, világos Megfogásával birok, az ellenkező esetben homályossal.

2. *Értelmes*, vagy *érthető* a' Megfogás, ha annak tárgyát minden más tárgyaktól nem csak általjában, hanem annak jegyeit is egymástól megkülönböztetem, vagy is ha a' Megfogás jegyeiről is világos Megfogásom vagyon: ellenben ha a' Megfogás tárgyát megkülönböztetem ugyan általjában, 'de jegyeire nézve nem, *nemértelmes*, vagy *zavart* a' Megfogásom. P. o. ha az embert nem csak a' baromtól, fától, és kőtől külömböztetem, hanem az ő jegyeit is előszámlálván úgy képzelem mint eszes állatot, értelmes Megfogásom van az emberről: ha pedig ezen jegyeivel nem tudom őtet gondolni, világos ugyan, de nem értelmes róla Megfogásom.

3. *Teljes* Megfogásom van, ha annak annyi jegyeit különböztetem, a' mennyiek egészen meghatározzák, az az olly korlátok közé szorítsák, hogy egyedül azon képzeleteknek legyen közös jegyök, mellyek alatta vannak; azért az illyes Megfogás *tökélletesen meghatározott*, vagy *pontos* (praecisus) Megfogásnak is mondatik: az ellenkező esetben *teljetlen*, *héjányos*, vagy *bővelkedő*, vagy *felesleg való* a' Megfogás. P. o. ha az embert mint eszes földi állatot gondolom, teljes, ha mint érző valót, teljet-

len, héjános, ha mint eszes és tudós földi állatot, bővelkedő 's feleslegvaló róla Megfogásom. Végre

4. Ha valamit csak gondolhatónak tartok', az az ollyannak, mellynek jegyei egymással nem ellenkeznek, *lehetséges* (possibilis), vagy *kérdésbenlévő* (problematicus) Megfogásom van, máskép' *lehetetlen* (impossibilis): ha pedig valóságosan gondolok valamit, az az a' részképzeleteket voltaképen egyesítem, *valóságos* (realis) a' Megfogásom. P. o. a' Philosophiáról a' kezdőnek lehetséges, a' szorgalmatos végzőnek valóságos Megfogása van.

A' valóságos *Megfogás eseti* lehet, vagy *szükséges*. T. i. ha valami ollyast gondolok, melly nélkül a' gondolt tárgy ellehet, *eseti*, ha nem lehet, *szükséges* Megfogásom van. P. o. a' Philosophia' Megfogása a' kézmivesnek eseti, a' valódi tudósnak szükséges Megfogás.

Jegyzés.

1. A' Megfogások világossága, homályossága, és értelmessége kisebb, nagyobb lehet. Annál nagyobb t. i. valamelly Megfogásnak világossága, mennél több másoktól megkülönböztethető, 's megfordítva: ha pedig valamelly Megfogást alig, vagy alig sem lehet másoktól megkülönböztetni, ez homályos Megfogás; azonban a' homályosság tellyes soha sem lehet, mivel minden Megfogásban szükséges legalább valamelly részt venni a' lelki észméretnek: szinte úgy az értelmesség is annál nagyobb, vagy kisebb, mennél

több vagy kevesebb jegyeket tudunk különböztetni valamelly Megfogásban; a' midőn pedig se több, se kevesebb, hanem éppen annyi jegyeket állítunk elő, a' mennyi szükséges a' Megfogás teljes meghatározására, az az ha pontos, vagy épenséges a' Megfogás, ekkor áll az értelmességnek legfőbb lépcsőén. Magában érthető innen, hogy noha a' tárgyak pontos Megfogásaikra kell törekednünk, ezen lépcsőre még is értelmünk határozott volta miatt ritkán juthatunk a' közönséges életben; de ez nem is szükséges, mert akár a' helyes észméretekre, akár a' jó cselekedetekre elég, ha csak világos Megfogásaink vannak is. (*Lásd Fejér K. Log. l.* 64.).

2. A' *Világosság*, *Homályosság* 's a' t. nevezetek ide a' látástól kölcsönöztettek. Ha p. o. én távulról, vagy setéthen valamit látok, de kő legyen-e, vagy fa, vagy ember, nem tudom, homályosan látok; ha közelítvén, észreveszem, hogy az nem kő, nem fa, hanem ember, világosan látok; ha ismét közelítvén, azon embert régi barátomhoz hasonlónak észmérem, különböztetve látok, ha végre azt is látom, hogy öltözete, cselekedete, mozgása, 's minden más jegye, a' barátom sajátja, pontosan 's teljesen látok.

3. A' Megfogások világosságát általjában *fejtegetőnek*, vagy *öszvetevőnek* szokták nevezni, a' mint t. i. vagy fejtegetés, vagy öszverakás által szereztetik. A' *fejtegetés* (analysis) olly munkája az értelemnek, mellyel a' Megfogás jegyeire osztatik; az *öszvetevéssel* ellenben a' Megfogás alképzeleteit, mint részeket, szokta eggyesíteni az értelem; ennek amazt mindég meg kell előzni, mivel nem lehet feltagolni, a' mi öszve nem volt téve; a' fejtegetés elvonással vagy különözéssel, az öszvetevés meghatározással megy végbe.

4. Némellyek *fejtegető világosságokra* nézve *elvontakra* és *öszvefoglaltakra* szokták felosztani a' Megfogá-

sokat; a' mennyire t. i. a' tárgyak jegyeikkel eggyütt, vagy a' jegyek tárgyaiktól különözve gondoltatnak. De helytelenül; mert a' fellyebb előadott Megfogás-eredet mutatja, hogy minden Megfogás elvont képzelet, és úgy ama külömbség nem magokat a' Megfogásokat, hanem használásokat, 's a' velek való élést illeti; ha t. i. nem ügyelünk arra, a' mire alkalmaztatható volna a' Megfogás, elvonva, ellenben üszve foglalva élünk a' Megfogásokkal.

5. Mind elvonó, mind az üszvefoglaló haszonvétele a' Megfogásnak becses a' maga helyén; ha t. i. kevéssel sokat akarunk egyszerre észmérni, vagy gondolni, üszvefoglalva kell élni a' Megfogásokkal, mivel így a' rideg, és oszolhatatlan tárgyakhoz jutunk általok, ha pedig ridegségükre nem ügyelvén, azt akarjuk kitudni, mellyek légyenek a' rideg tárgyaknak közös jegyeik, p. o. a' felosztásokban, elvonva jó őket használni.

HARMADIK ÉRTEKEZÉS.

A' Megfogások' Jeleiről.

11. §.

A' Jelek Értelmenye, és Felosztása.

Jelnek mondunk általjában minden ollyan érezhető dolgot, melly magáén kivűl, más tárgynak képzeletét is szerzi lelki észméretünkben; és ha erre már a' természettől alkalmatos, *természetes*, ha pedig csak az emberi önkény alkalmaztatja, *mesterséges* a' Jel. P. o. a' füst a' tűznek természetes, a' czégér mesterséges jele az eladandó bornak.

A' mesterséges Jelek közé tartoznak a' *Szók* is; vagy is az izekre tagolt hangok, mellyekkel képzeletinket 's gondolatinkat szoktuk emlékezetünkben fenntartani, és másoknak kijelenteni. Következésképen általjában annyifélék lehetnek a' Szók, a' mennyifélék az általok kijelelt gondolatok, és megfogások.

Különösen pedig vagy *tulajdon* a' szó (*tulajdon név*), melly állandóan ugyan azon egy képzeletet jelent, p. o. Plátó, vagy *egy jelentésű* (term. univocus), melly több képzeletek kijelentésére alkalmatos, p. o. állat, vagy *több jelentésű* (terminus aequivocus), melly már ezt, már más képzeletet jelent, p. o. oroszlány; illyen szó a' *fordúlt* (tropicus), vagy *másító* (metaphoricus) név is, melly már tulajdon, már képes, kölcsönözött, vagy fordított jelentésű, és a' *mester*, vagy *remekszó*, (terminus technicus), melly a' mesterséges, 's tudományos Megfogások jelentésére használtatik, p. o. materia, forma.

12. §.

A' Szók' Használása, 's ennek Törvénnyei.

Gondolatinkat mintegy akaratunk ellen is szókhoz szoktuk kötni elannyira, hogy gyakran hamarább állanak elő a' szók, mint a' Megfogások. Azért úgy látszik, mintha maga a' jótévő

természet rendelte volna a' szókat a' gondolatok fenntartására, és másokkal való közlésére, mint annyi legalkalmasabb szükséges Jelképeket (symbola).

Kétféle tehát a' szókkal való élés, *magunkra*, és *másokra nézve*. Magunkra nézve az a' haszna van a' szóknak, hogy emlékezetünket segítik, mert noha a' megfogás, és szó között csak önkényes az összefoglalás, üdőjártával még is ez mint egy természetté válik: másokra nézve pedig annyiban hasznosak a' szók, hogy általok legértelmesebben közölhetjük gondolatinkat. És ez a' használás vagy *polgári*, vagy *tudományos* lehet, a' mennyire t. i. vagy a' közönséges társalkodásban, vagy a' tudományok előadásában szoktunk a' szókkal élni.

Általjában ez a' fő törvény a' szókkal való élésre: „*Jelentő*, *nem üres*, *határozott*, *nem kétséges*, *és tétovázó*, *könnyen érthető*, *nem homályos*, *szókkal szükséges élni*," máskép' természete ellen nem jele, és képviselője a' szó a' gondolatnak.

Magára a' gondolkodóra nézve különösen ez a' szók használásának törvénye „*Ugyan azon megfogást*, *ugyan azon szóval kell állandóan jelelni*," máskép' nem segédje, sőt zavarója a' szó az emlékezetnek: *másokra nézve* pedig a' *polgári* vagy közönséges életben arra kell ügyelni, hogy a' szók elegendők légyenek belső érzé-

seink 's megfogásaink kijelentésére 's másokkal való közlésére, vagy is röviden, úgy szóljunk, hogy mások megérthessenek; máskép' nem csak az erkölcsiség, hanem a' szók mivolta, 's rendeltetése ellen is, vétkezünk, 's a' ki érthetetlenűl szól, nem kivánhatja, mivel nem érdemli, hogy valaki értse.

A' mi végre a' szóknak *tudományos haszonvételét* illeti, erre a' következendők az előbbenieken kivűl a' legfőbb Törvények:

1. A' tudományos előadásokban nem szabad élni képes vagy másító szókkal; mert ezek inkább múlatni, mint tanítani, inkább reábeszélleni, mint meggyőzni valók, 's az igazságtól a' hallgató figyelmét mint egy máshova csalván, annak észméretét nehézítik; maradjanak tehát a' Szónoknak, és Költőnek, kik nem annyira az észre, mint az akaratra szoktak ügyelni.

2. Ki kell kerülni a' kétséges, több jelentésű, 's tétovázó szókat, 's a' mennyire lehet, egy jelentésűkkel élni: azonban mivel egy nyelv sem bír annyi szóval, a' mennyi a' gondolat; ha néha többjelentésű szóval kéntelen valaki élni, előre határozza meg, micsoda értelemben veszi a' máskép' többjelentésű szót, hogy így a' hijábanvaló szóharczot kikerűlhesse.

3. Elmellőzvén az üres haszontalan szókat, p. o. ízé, olly jelentők, 's pontosak legyenek a' szók, hogy a' megfogásokat mint kiterjedé-

sökre, mind foglalatjokra nézve, a' lehetséges teljeségig kijelentsék. A'. legteljesebb, noha ritka, szó volna az, melly a' megfogás helyébe tétethetnék héjánosság nélkül, p. o. a' számoknak neveik, egy, kettő, három, 's a' t.

4. A' szók könnyen érthetők, tisztán hangzók, rövidek, és szokottak legyenek, nem homályosak, durvák, hoszszasak, vagy idegenek, mint p. o. a' mai helytelenül koholt sok új szók: *Ellenzmény*, *Nimlány*, *Rény*, *Őné* 's a' t. Azonban ide nem számlálhatni a' *mesterszókat*, mellyek a' tudományokban, és mesterségekben rövid jelentéseik miatt már mintegy meghazafisodtak, és a' sok szószaporítás elkerűlésére czélerányosan használtatnak.

Jegyzés.

1. A' szóknak öszvesége tészi a' *tulajdon*, és *legszorosabb jelentésben vett Nyelvet* (Lingva sensu strictissimo); mert *széles értemény*ben a' *Nyelv* azon jeleknek öszvesége, mellyekre a' természet tanít, hogyan kellessék velek akármelly érzéseinket kijelenteni, illyenek p. o. a' szemek', kezek, lábak' különbféle mozgatásaik; illyen nyelvök a' szopó kisdedeknek, és barmoknak is van, azért *természetinek* is mondatik: a' *szoros értemény*ü *Nyelv* pedig, olly Jeleknek öszvesége, mellyeket önkényesen választ maga az ember képzeleteinek közlésére, azért *emberi Nyelvnek* is hivatik; illyen nyelvvel élnek a' némák, és a' némánjátszók (pantomimi).

Hogy ezen két utolsó érteményű Nyelvet az elől említett tulajdonkép' való Nyelv sokkal megelőzi, csak abból is világos, mivel a' szók, mint különözött üdőközökben kiejtett, 's izekre tagolt hangok, az értelem akármelly munkálkodásának kijelentésére rövidebbek, érthetőbbek, könnyebbek, és számosabbak, mint akármelly más Jelek (*Lásd ezen Logikákat: Röesser l.* 3. *Fejér* 87. *lap. Laaber p.* 75.). És ezen elsőség a' *Beszédnek* is tulajdona, melly nem más, mint a' szóknak a' képzeletekkel öszveköttetésök, és ha betűkkel jegyeztetik, *Irásnak* mondjuk.

2. Hogy a' Nyelvnek csinosítása az értelem' mivelésével egy nyomon jár mindenkor, 's ezzel halad, vagy marad hátra, az eddig mondottakból ki ki láthatja, és a' Görögök', Rómaiak', Francziak', Olaszok', és szomszéd Németek' példájiból tanúlhatja. Nem volt t. i. soha Nemzet, nem is lesz Nemzeti nyelv nélkűl; nem volt csinos Nemzeti nyelv, nem is lesz értelem' 's elme' csinosítás nélkül; nem volt, nem is lesz soha valódi elme csinosodás Philosophia nélkűl. Szeresd tehát Magyar áldott Hazádot, és Nemzetedet: de el ne felejtsd, hogy Hazaszereteted, akármelly fényű idegen majmolásid mellett, a' Magyar Nyelv', Értelem', és Philosophiának egyarányú mivelésök, és csinosítások nélkűl nem csak képtelenség, hanem megbocsáthatatlan Hazaárúlás is!!!

3. A' Nyelvek' eredetéről vetélkedni szoktak a' Tudósok; némellyek magának az Istennek, mások az Embereknek szokták azt tulajdonítani. Nékem ezen utóbbi vélekedés inkább tetszik, mivel az ember, már mint kisded, természeti nyelvel bír, és a' természettől nem csak beszélő, vagy szóló tehetséggel ruháztatik fel, hanem ezen tehetségét tökélletesítő ingerrel is; és mivel a' gondolatinak kijelentésére szükséges új izes hangok feltalálása természeti erejét felűl nem múlja, sőt a' mint most említém, az em-

beri elme' mivelése a' Nyelvmiveléssel mindenkor eggyütt jár; ezekre, és más több okokra nézve (*Lásd Sulzeri vermischte philosophische Schriften* 1. *Th. p.* 166. *Metz Inst. Logicae p.* 185.) helyesebben vélekednek azok, kik ezen megbecsülhetetlen Találmánynak dicsőségét az embereknek adják.

MÁSODIK SZAKASZ.

Az Itéletekről.

ELSŐ ÉRTEKEZÉS.

Az Itélet' Érteményéről, 's alkotó Részeiről.

13. §.

Az Itélet Értemény e.

Nem csak szemléléseket, 's megfogásokat alkothatunk, hanem azt is meghatározhatjuk, ha a' szemlélések, és megfogások, vagy általjában akármelly képzeletek megegyeznek-e egymással vagy sem? mikor így foglalatoskodik gondolkodó erőnk, *ítél*, 's erre nézve *ítélő erő* (vis judicandi) a' neve, ebbéli foglalatossága pedig az *Ítélés* (judicatio), 's ennek szülötte az *Itélet*, vagy *Itéléstétel* (judicium). Ez tehát olly munkája a' gondolkodó erőnek, mellyel a' képzeletek egyezését, vagy nemegyezését szoktuk meg-

meghatározni, és ha ezen meghatározást szókkal jeleljük, vagy *kimondjuk*, *Előadásnak* (Propositio), vagy *Kimondásnak* (Enunciatio) neveztetik. P. o. ha szemlélvén Pétert, és értvén, mi a' tudás, így gondolkozom, „Péter tudós", vagy így „Péter nem tudós" itélek, itéletet hozok, 's az itélő erő munkálkodik bennem, és ha ezen Itéletemet másokkal szók által közlöm, előadtam (proposui), 's kimondottam (enunciavi), Itéletemet.

Jegyzés.

1. Noha már a' megfogásokban is néminemű Itélés jön közbe, mivel a' képzeleteknek mind öszvehasonlításokra, mind különözésökre, 's meghatározásokra valami Itélés szükséges, és valamint a' megfogásokban, úgy az Itéletekben is többféle képzeleteket szoktunk egyesíteni lelki észméretünkben: azzal külömböz még is az Itélet a' megfogástól, hogy az Itéletben a' külömbféle képzeleteknek egymáshoz való állapotjok, és viszonyok meghatározva, és külömböztetve képzeltetik, a' megfogásban pedig, mint megfogásban, nem. P. o. ember, ez megfogás, ha pedig külömböztetve meghatározom, sokféle jegyei hogy állanak hozzája képest így „az ember eszes állat" ez már Itélet. Innen vagyon, hogy a' megfogást nem tehetjünk máskép érthetővé, mint Itéletek, vagy is Megjegyzések (definitio) 's Felosztások (divisio) által, és, szorosan vévén, nem is más az Itélet, mint egy értelmesen előadott megfogás, melly általa vagy feltagolva (analytice), vagy öszvetéve (synthetice) adatik elő.

2. Némellyek az Itéletet *két Megfogás között lévő viszony' vagy képestség' képzeletének, vagy meghatározásának* mondják. De ezek 1. keveset mondanak, mert csak két Megfogást állítanak minden Itéletben, pedig hány Itélet van, mellyben a' Megfogás szemléléssel egyesítetik? p. o. „Péter bölcs" és megint hány Itéletben nem kettő, hanem három, négy, öt, 's t. képzeletek is gondoltatnak együtt? mint p. o. a' Magyar hív, erős, bátor, Hazáját, Királyát, Istenét szerető ember:" de 2. homályosan is szóllanak, mert nem adják elő, micsoda képestségök van a' képzeleteknek egymáshoz az Itéletben. Jobb tehát a' régi világos mellett maradván, az Itéletet olly értelem foglalatosságnak tartani, mellyel a' képzeletek' (akár szemlélések, vagy Megfogások legyenek, akár ketten akár többen) megegyezését vagy meg nem egyezését határozzuk meg.

14. §.

Az Itélet' alkotó Részei.

Mivel az Itélet egy neme a' Gondolkodásnak, mellynek, a' mint fellyebb mondám, *szere* (materia) van, és képzete, vagy alakja (forma); az Itéletnek is a' *szer*, és *képzet* szükséges alkotó részei. Az Itélet *szerét* azon képzeletek teszik, mellyeknek meg, vagy nemegyezése meghatároztatik: ez a' meghatároztatás pedig az Itélet *képzete*, vagy *alakja*, mivel tulajdonképen ez képzi, ez alkotja, ez teszi az Itéletet Itéletté, nem pedig az öszvefoglalás nélkül különözve álló képzeletek. P. o. ezen Itéletben „a' Magyar

Vitéz" ezen két képzelet „Magyar" és „Vitéz" a' szer, az ő egyesítések pedig, a' képzet.

Azonban ezen minden más Gondolat' nemeivel közös alkotó részein kivűl van még az Itéletnek *Allyazata*, *Jegyzete*, vagy *Mondata*, és *Kötése* (subjectum, praedicatum, et copula). Azon képzelet tudniillik, mellyről egy vagy több másokat mint jegyeket gondolunk, és melly a' gondolt tárgynak képviselője, az *Allyazat:* ellenben az a' képzelet, vagy azok a' képzeletek, mellyeket mint jegyeket az Allyazathoz gondolunk, a' *Jegyzet*, vagy a' kimondásban *Mondat*, vagy *Jegyszó* (quod Grammaticis appositum, adjectivum), ennek végre az Allyazattal egyesítése 's mintegy öszvekapcsolása, a' *Kötés*, vagy *Öszvekötés*, vagy *Kapcsolat*, melly ezen igével mondatik ki „*vagyok*, *vagy*, *van*." P. o. „Péternek van tudománya," itt az Allyazat Péter, a' Jegyzet, tudománya, a' Kötés, van.

Minthogy pedig az *Előadás*, vagy *Kimondás*, nem más mint szókkal kijelentett Itélet, ennek is van szere, és képzete, Allyazata, Jegyzete, melly már itten *Mondatnak* neveztethetik, és *Kötése*. Azonban ezen három alkotó részek nem mondatnak ki mindenkor nyilván, és különözve, hanem gyakran, leginkább nálunk Magyaroknál, elrejtetnek, 's alattomban értetnek; azért az illyen Előadások *tökélletlen*, vagy *alattomos*, *rejtett*, vagy *megröviditett Kimondások*.

nak, neveztetnek. P. o. „villámlik" „a' barom esztelen" „az ember eszes," 's a' t. ezek rejtett kimondások, 's nyilván így tehetjük ki „az égnek villámlása van, a' baromnak nints esze, az embernek van esze."

Jegyzés.

1. Gyakran az Allyazat és Mondaton kivűl más képzeletek is szoktak előjönni az Itéletekben, ezeket *Allyazat* vagy *Jegyzet-ragasztékoknak* (affectiones subjecti, vel praedicati) nevezem. P. o. A' természetére nézve halhatatlan emberi Lélek örök boldogságra van teremtve, ezen Itéletben az allyazat „az emberi Lélek," „teremtve" a' jegyzet a' többi képzeletek ragasztékok.

2. Mivel a' pontos logikai Kimondásokban a' *vagyok*, *vagy*, *van* ige a' jelenlévő üdőben szokott kimondatni kötés gyanánt; innen, a' kérdések, parancsolatok, felkiáltások, ohajtások, kérések, nem logikai tökélletességű Kimondások, noha szónyomozólag (grammatice) a' menyire ezek is valamint szoktak tenni, vagy előadni, Kimondások ők is, és Előadások.

MÁSODIK ÉRTEKEZÉS.

Az Itéletek' Felosztásáról.

Mivel a' Logikában, mint képzés-tudományban, csupán csak képzetét lehet tekinteni a' Gondolatnak; csak kétféle tekintetből lehet felosztani az Itéleteket is, vagy t. i. magokban vévén, 's különözvén őket, 's ez *belső*, vagy

független, vagy *különözött* nézetök; vagy pedig, öszvehasonlítván több Itéleteket egymással, 's ez *külső nézetők*, vagy *viszonnyok*.

15. §.

Az Itéletek' Felosztása különözött vagy magányos Nézetben.

Minden különözött Itéletet négy részről lehet tekinteni, u. m. *mennyiségére*, *millyenségére*, *képestségére*, és *módosságára* nézve. Mivel akármelly így vett Itéletről csak ezen négy kérdést lehet támasztani: 1. mennyi kiterjedésű az Allyazat Jegyzetéhez (Jegygondolat) képest, az az mennyiről itélünk? és ez a' *Mennyiség*, *Mekkoraság*, *Nagyság* (quantitas); 2. minő Jegyet gondolunk az Allyazatról? az az mit itélünk? 's ez a' *Millyenség*, vagy *Miség*, *Micsodaság* (qualitas); 3. hogy áll a' Jegyzet az Allyazathoz képest, az az hogy vannak öszvekötve? 's ez a' *Képestség*, vagy *belső Viszony* (relatio interna); 4. mint egyesíti az itélő erő a' Jegyzetet az Allyazattal? az az hogyan itélünk? 's ez a' *Módosság* (modalitas).

16. §.

Az Itéletek' Mennyisége.

Mennyiségökre nézve az Itéletek vagy *közönségesek*, vagy *nehányosok*, vagy *ridegek*.

Közönséges az Itélet, mellyben a' Jegyzetet az Allyazat egész kiterjedéséről gondoljuk; p. o. minden erkölcs szép: *különös*, vagy *nehányos*, ha a' Jegyzet csak részszerént, az az némelly alképzeleteiről gondoltatik az Allyazatnak, p. o. némelly emberek gazdagok: a' *rideg* vagy *eggyes* Itélet pedig az, mellyben a' Jegyzet rideg vagy egyes tárgyról gondoltatik, p. o. az Isten mindentudó.

A' közönséges Itélet vagy *teljesen*, vagy *teljetlenül*, vagy *alkalmasan* lehet közönséges. *Tellyesen közönséges* Itélet az, mellynek Jegyzete az Allyazatnak minden alattvalóira eggyenként, 's kivétel nélkül reá illik, p. o. minden ember hibás: *teljetlenül közönséges Itélet* az, mellynek Jegyzete az Allyazatnak nem minden egyes alképzeleteire, hanem csak ezeknek fajaikra illik, p. o. minden Székely katona, az az minden rendből és karból katonáskodik, vagy minden nemes Magyar megjelen az Ország' gyűlésén, az az minden rendből 's karból, így szoktuk akármelly Nemzetnek gyűlését, *közönséges gyülekezetnek* nevezni. Az *alkalmasan* vagy *általjában közönséges* (in sensu accomodo universale), vagy *általános* (generale) Itélet meg az, mellyben a' Jegyzet gondoltatik ugyan az *Allyazatnak* minden részeiről, de egy kettőt kivéve; így szoktuk mondani „minden ember hazug, minden Magyar jó hazafi," az az többnyire eggyet ket-

tőt kivévén, az ember hazudni, a' Magyar jó hazafi szokott lenni.

Jegyzés.

1. A' rideg Itélet képzetére nézve nem különbözik a' közönségestől; mivel valamint ebben, ugy amabban is a' Jegyzet az Allyazatnak egész kiterjedéséről gondoltatik: de ha a' szert tekintjük, ollyan arányban van a' rideg Itélet a' közönséggessel, mint az eggyes szám az egészszel. Azért némellyek az Itéleteket mennyiségükre nézve csak közönségesekre, 's nehányosokra szokták osztani.

2. A' közönséges Itélettől különböztetni kell a' *gyüjtő* (collectivum) Itéletet, vagy *összeszedőt*, mellyben a' Jegyzet az Allyazatra ugyan általjában reá illik, de nem egygyenként alattvalóira, p. o. az Apostolok mindnyájan 12 voltak.

3. Mivel a' közönséges Itéletek eleibe, ha szókkal kimondjuk, ezek ragasztatnak „*minden*, *kiki*, *mindnyájan*, *egygyig*, *senki*, *egygyik se* 's a' t. a' nehányosok eleibe ezek: *némellyek*, *néhányan*, *sokan*, 's a' t. a' rideg Itélet eleibe vagy a' *tulajdon nevek*, vagy ezen vezeték *szók*, *ez*, *ezen*, *ő* 's a' t.; ezen szókat *Itélet mennyiség Jeleinek* nevezik (signa q. Jud.). Hogy ha tehát

4. Ezen szócskák nyilván kitétetnek az Itéletben, az illyes Itélet *kijelelt*, (designatum) vagy *meghatározott* (determinatum), p. o. minden ember halandó; ha pedig ezen jelek ki nem tétetnek, *kinemjelelt* vagy *határozatlan* az Itélet. P. o. az ember halandó.

5. A' határozatlan Itélet ha Jegyzete *szükséges* jegye az Allyazatnak, egygyet ér a' meghatározott közönséges Itélettel; p. o. ez „az ember halandó" annyi mint ez „minden ember halandó:" ha pedig a' Jegyzet csak *eseti* az Allyazathoz képest, ekkor csak a' néhányos meghatározottal egy

értékü a' határozatlan Itélet; p. o. az ember szegény, annyi mint ez „némelly ember szegény.“ Egyébaránt meghatározott Itéletnek lehet azt is mondani, mellyben azonnal oka is adatik, miért gondoljuk a' Jegyzetet valamelly Allyazatról, p. o. minden eszes valók, mellyeknek szabadságok korlátozva van, vétkezhetnek: de az illy értékű meghatározott Itélet egészen más, mint a' kijelelt Itélet.

17. §.

Az Itéletek' Millyensége.

Az Itéletek millyénségökre nézve *tevők*, *állítók* (affirmativa), vagy *tagadók* (negativa), lehetnek.

Az *állító* Itélet az, mellyben a' Jegyzet tesz, vagy tulajdonít valamit az Allyazatnak, p. o. az ember gyarló: ellenben ha megtagadunk, vagy elveszünk valamit az Allyazattól, az az ha a' Jegyzet neki nem tulajdona, *tagadó* az Itélet; p. o. az ember nincs vétek nélkül.

Jegyzés

1. Mivel az állítás és tagadás közt közép nintsen, leginkább a' Magyar nyelvben, az állítás és tagadáson kivül millyenségökre nézve nem lehet más képzetök az Itéleteknek; sőt más akármelly nyelven is a' tagadó, 's Kant után úgy nevezett *véghetetlen* (infinitum) vagy *korlátozó* (limitativum) Itélet között egyedül a' tagadásnak különbféle helyheztetése teszi a' különbséget, a' mi nálunk csekély, vagy semmi különbség; p. o. az ember lelke

nem halandó (anima humana est non mortalis), vagy az ember lelke halhatatlan (anima hominis non est mortalis).

2. A' Tagadás az Itéletben, mint képzeletek egygyesítésében, akár hol álljon, ha mindjárt a' kötés vagy kapocs előtt is, ezt soha sem érdekli, hanem vagy az allyazatot, vagy a' jegyzetet; mert így a' kötés vagy egyesítés tagadtatnék, következésképen az Itélet Itélet is volna, nem is.

3. Az Itéleteknek mennyiségükre, és millyenségükre nézve négy alakjok lehet: 1. *közönségesen állítók*, p. o. minden erkölcs hasznos, 2. *közönségesen tagadók*, p. o. semmi vétek sem hasznos, 3. *nehányosan állítók*, p. o. némelly ember tudós, 4. *nehányosan tagadók*, p. o. némelly ember tudatlan.

18. §.

Az Itéletek' belső Viszonya.

Belső Viszonyára nézve az Itélet *alkutlan* lehet, vagy *alkus*, vagy *szétválasztó* (inconditionatum s. categoricum, vel conditionatum, s. hypotheticum, vel disjunctivum). T. i.

Ha minden alku nélkűl gondolom a' jegyzetet ez allyazatról, p. o. Pál haragos, *alkutlan*, *egyenes* (directum), vagy *eredeti* (categoricum, a' κατηγορία originaria nota, vel notio) Itéletem.

Ha bizonyos *alku* (conditio), vagy *feltétel* (hypothesis) alatt vagy mellett gondolom a' jegyzetet az allyazatról, *alkús* vagy *feltételes* az Itéletem (conditionatum, hypotheticum), p. o. „ha Péter víg, egésséges," ha Pált nem bántják,

nem haragos.“ Az alkus Itéletben tehát a' közös alkotó részeken kivűl két részt, mint annyi tagokat, szükség különböztetni', az egyik az *alku* (conditio), *feltétel* (hypothesis), *előljáró* (antecedens), *okozó* (causans), p. o. ha Péter egésséges: a' másik *alkudvány*, *következő*, vagy *okozat* (conditionatum, consequens, causatum), p. o. Péter víg. —

Ha a' jegyzetet mint valamelly egésznek egymást kizáró részeit gondolom az allyazatról, p. o. Péter vagy egésséges, vagy beteg, ez *szétválasztó* Itélet. A' jegyzetnek azon részei *szétválasztó részeknek*, vagy *tagoknak* (membra disjunctiva) neveztetnek, 's ha egygyig, vagy teljesen előadatnak, *teljes*, ha pedig közülök valamellyik elhagyatik, *teljetlen* a' szétválasztó Itélet (complete vel incomplete disjunctivum), p. o. Péter vagy természet visgáló, vagy nem, ez teljes, ez pedig, Péter vagy természet, vagy csillagvisgáló“ teljetlen szétválasztó Itélet.

Mind az alkutlan, mind az alkus, mind a' szétválasztó Itélet, *együgyű*, vagy *összvetett* lehet (simplex, compositum). *Együgyű* az alkutlan itélet, ha egy allyazatja egy jegyzete van, p. o. Péter tudós, ha pedig több benne az allyazat, vagy a' jegyzet, vagy mind a' kettő, p. o. Péter és Pál tudósok, vagy Péter tudós és jámbor, vagy Péter és Pál tudósok, és jámbor emberek, *összvetett*, vagy *összekötött* (copulativum).

Egyűgyű az alkús Itélet, ha egy alkudvánnya egy alkutól függ, p. o. ha Péter egésséges, jó kedvű: ha pedig több az alkuja, vagy alkudvánnya, vagy mind a' kettő, *öszvetett*; p. o. ha Péternek egéssége és pénze van, víg és adakozó.

Egyűgyű a' szétválasztó Itélet, ha egy benne a' szétosztás, p. o. Péter vagy egésséges, vagy beteg; ha pedig több szétválasztású, *öszvetett*, p. o. Péter vagy beteg, vagy egésséges, vagy víg, vagy szomorú.

Azonban az Előadások, mellyekkel az öszvetett Itéleteket kiszoktuk mondani, az allyazatok' vagy jegyzetek' többségét nem mindenkor fejezik ki különösen és nyilván, hanem elrejtve titkolják, azért *homályosan* vagy *titkosan öszvetett Kimondásoknak* neveztetnek; de az illyeneket is, nagyobb értelmesség végett, fel lehet tagolni azon Előadásokra, mellyeket titkosan magokban foglalnak, azért *feltagolhatóknak*, vagy *kifejtegethetőknek* (propositiones exponibiles) neveztethetnek. Illyenek a' *kirekesztő* (p. exclusiva), *kivevő* vagy *kifogó* (exceptiva), *szűkítő*, *határbaszorító*, *letartó*, *szorító*, *mérséklő* (p. restrictiva), *kettőztető* (p. reduplicativa), és *öszvehasonlító* (p. comparativa) Kimondások.

A' *kirekesztő* Kimondás az, mellyben minden mástól megtagadva tulajdonítatik a' mondat az allyazatnak; p. o. „csak az Isten mindenhaható," melly Kimondást így lehet kifejteni, az

Isten mindenható, 's a' mi nem Isten, nem mindenható.

A' *kivevő* Kimondás az, mellyel a' jegyzet tulajdonítatik ugyan az allyazatnak, de némelly részétől megtagadva; p. o. minden Magyar, a' Nemesen kivűl, adófizető; az az a' Nemtelen Magyar adózik, a' Nemes nem adózik.

A' *szűkitő* Kimondás az, mellyel a' jegyzet némelly határozat alatt tulajdonítatik az allyazatnak p. o. Péter, midőn pénze van, jó kedvű.

A' *kettőztető* Kimondás ollyan, mellyel az allyazat ismételtetik, p. o. a' Pap, mint Pap, nincs polgári bíróság alatt.

Az *öszve hasonlító* Kimondással végre ugyan azon jegyzetet szoktunk tulajdonítani több allyazatoknak ugyan azon vagy különböző mértékben; p. o. ezen fiú olly tékozló mint az attya, vagy ezen fiú még tékozlóbb az attyánál.

Jegyzés.

1. Az alkutlan Itéletben az allyazat és jegyzet között ollyan viszony van, mint a' tárgy, és hozzá tartozó jegy között, azért ezen viszony *hozzátartozásnak* (inhaerentia) mondatik: az alkus itéletben úgy függ a' jegyzet az allyazattól, mint az alkutól; ezen viszony azért *függésnek* (dependentia) neveztetik: a' szétválasztó Itéletben végre úgy áll a' jegyzet az allyazathoz, mint a' részek az egészhez; azért ezen viszonynak *közösség* (communio) a' neve.

2. Némellyek az alkus és szétválasztó Itéleteket általjában öszvetetteknek tartják: holott mind a' kettőben az allyazat a' jegyzettel egygyetlen egy gondolat által egygyesítetik.

3. Az alkus és szetválasztó Itéleteket egybe kapcsolhatni, ha az alkudványt szétválasztva veszszük, p. o. ha Pál nem jó kedvű, vagy pénze nincs, vagy egéssége.

4. Az alkus itéletnek ezen beszéd részecske *ha*, a' szétválasztónak pedig a' *vagy* a' jele.

19. §.

Az Itéletek' Módosúlása.

Azon módra nézve, mellyel a' gondolkodó erő az allyazatokkal egyesíteni szokta a' jegyzeteket, *lehetséges*, vagy *valósító* az Itélet (possibile, v. actuale, s. assertorium), és ez vagy *eseti*, vagy *szükséges* (contingens v. necessarium).

Vagy azt gondolhatom t. i. hogy a' jegyzet egygyesíthető az allyazattal, p. o. Péter lehet tudós, és ez *lehetséges*, vagy *lehetséges szerű* (de materia possibili), vagy *kérdésben lévő* (problematicum), vagy már valóban egyesítve gondolhatom a' jegyzetet allyazatjával, p. o. Péter tudós, 's ez *valósító*, *valóságos szerű* (de materia actuali) Itélet: és ha ennek jegyzete eseti jegy (nota contingens), az Itélet is *eseti*, vagy *esetkép' valósító* (contingenter actuale) vagy *való*, p. o. Péter tudós; ha pedig a' jegyzet szükséges jegye az allyazatnak, p. o. Péter halandó,

az Itélet *szükséges*, vagy *észkénszerítő* (apodicticum). Az első esetben tehát az Itélet az Itélőerőhöz képest *lehetség*, a' másodikban *valólóság*, a' harmadikban *szükség képen* áll (possibilitas, realitas, necessitas).

Jegyzés.

1. A' lehetséges Itélet Jele a' *lehet*, *nem lehet*; a' valósítóé, *van*, *nincs*; a' szükségesé, *kell*, *nem kell*, *szükség*, *nem szükség*: a' honnan az is érthető, hogy mind a' lehetséges mind a' valóságos mind a' szükséges Itéletek millyenségökre nézve *állítók* lehetnek, *vagy tagadók*.

2. Noha minden szókkal kiejtett Itélet Kimondás, Előadás, vagy a' mint másoknak tetszik, *Kitétel* (Expositio): a' Kant követői még is a' kérdésben lévő Itéletet kizárják az Előadások számából azért, mert az illyen Itélet semmit sem tesz, semmit sem ádelő; hát semmi-e a' jegyzetnek az allyazattal öszveegyesíthetését tenni, és előadni?

3. Némellyek még módosúlásokra nézve *szétfejtőkre* vagy *öszvetevőkre* (analytica, vel synthetica), *megmutathatókra*, vagy *megmutathatlanokra* (demonstrabilia, indemonstrabilia), *észmértetőkre*, és *cselekedtetőkre*, *parancsolókra* (theoretica, practica) szokták felosztani az Itéleteket.

Szétfejtő vagy *feltagoló* Itélet az, mellynek jegyzete már az allyazat értemenyében benn vagyon, csak ki kell onnan fejteni, p. o. az ember halandó: ha pedig a' jegyzet az allyazatban nem foglaltatik, hanem máshonnan kell hozzáadni, p. o. az ember bűnös, *öszvetevő* az Itélet.

Megmutathatatlan Itélet az, mellynek igazsága magából, vagy kimondásából érthető, p. o. nagyobb az egész

egy egy részénél: ellenben ha az Itélet igazsága nem kitűnő, az illyen *megmutatható* Itélet; p. o. az ember lelke halhatatlan.

Észmértető Itélet az, mellyel mi van, mi történik? p. o. a' tudományok hasznosak, *cselekedtető* vagy *parancsoló* pedig az, mellyel mit, vagy hogyan kellessék-tenni? határozzuk meg, p. o. a' tudományokat tanúlni kell.

Azonban az illyes felosztások mivel az Itélet szerét és eredetét inkább, mint sem képzését illetik, a' Logikába nem tartoznak.

4. Az Itéleteknek eddig előszámlált mennyiség, millyenség, képestség, és módosságbéli tekinteteik azok a' híres eredeti értemények (categoriae), mellyeket Kant mint annyi értelmünkkel született képzeteket, tiszta tapasztalást előző 's ettől független megfogásokat, és minden észméretnek szükséges alkujit úgy adja elő, hogy mind azt, a' mi ezek alá nem esik, reánk nézve észmérhetetlennek, 's bizonytalannak kellessék tartani. (*Lásd feljebb a' mostani kor Philosophiáját*). — Helyesen vélekedik-e Kant vagy nem? a' Metaphysika fogja meghatározni, addig olvasd *Zallinger Disqu. Phil. Kant. l. IX. Miotti über die Falschheit des Kantischen Systems S.* 103.).

20. §.

Az Itéletek' Felosztása külső Viszonyokra, vagy egymásra nézve.

Ha két vagy több Itéleteket öszve hasonlítván, minők legyenek egymáshoz képest? keressük, azt találjuk, hogy vagy *egyenlők*, 's *ugyan azok* (identica), vagy *különfélék*, *külön 's más arányúak* (diversa a' divertere-külön útra térni).

21. §.

Az Egyenlő Itéletek.

Egyenlő Itéleteknek azokat mondjuk, mellyeknek mind szerök mind alakjok ugyan az, és csupán az itélőre, vagy üdőre, vagy kimondásra nézve különböznek egymástól, azért *egyetérő*, vagy *egyértékű* (aequipollentia) Itéleteknek is neveztetnek; p. o. „az Isten mindenható, a' Fővaló mindent, a' mi nem ellenkezik, cselekedhet," vagy „minden ember halandó, egy ember sem él mindég."

Az egyenlő Itéletektől meg kell különböztetni a' *szótismételő* (tautologica) Itéleteket, mellyekben az allyazat és jegyzet ugyan azon szóval tétetik ki, p. o. az ember ember, az asztal asztal, 's a' t. Az illyes kimondások, mint haszontalan szószaporítások, Itélet nevet nem érdemlenek: ellenben az egyenlő Itéletek ugyan azon gondolatot különféle személyre, vagy üdőre nézve más szókkal adván elő, mind a' gondolkodást, mind a' beszédet elősegítik, főképen a' kezdőknél.

22. §.

A' Különféle Itéletek.

Különfélék, vagy *nemegyenlők* azon Itéletek, mellyek vagy szerökre, vagy képzetökre,

vagy se szerökre se képzetökre nézve nem egygyeznek meg: és pedig ha csupán szerökre vagy szerökre 's egyszersmind képzetökre nézve, nem egygyezők, *különértékűek*, vagy *különbözők* (disparata), vagy *egymásmellétették*, *szomszédok* (juxta se posita): ha pedig szerök ugyan az, hanem képzeteik különfélék, vagy *különrendűek* (subalterna), vagy *fordíthatók* (conversiva), vagy *ellenségesek* (opposita).

23. §.

A' Különrendű Itéletek.

Azon Itéletek, mellyek egyedűl mennyiségökre különböznek egymástól, *különrendű Itéleteknek* neveztetnek; p. o. minden ember halandó, némelly ember halandó. A' különrendű közönséges Itélet *főrendű*, vagy *alárendelő* subalternans), a' különös Itélet *alrendű* vagy *alárendelt* (subalternatum) Itélet, kölcsönös viszonnyok az *alárendelés* (subalternatio).

24. §.

A' Fordító, vagy Forduló Itéletek.

Az ollyan Itéletek, mellyeknek alkotó részeik millyenségök sértése nélkűl egymást felválthatják, az az egyiknek állyazatja a' másiknak jegyzete lehet, és váltólag, *fordítható*, vagy

forduló Itéletek; p. o. minden ember eszes állat, minden eszes állat ember. Az az Itélet, mellynek allyazatja jegyzetté változtatott, *fordító* (convertens), a' melly innen támad, *fordított* (conversum) Itélét, egymáshoz való képestségök a' *Fordítás* vagy *Fordulás* (conversio); ez ha az Itéletek' mennyiségének változása nélkül történik, p. o. minden ember eszes állat, minden eszes állat ember, *mindenes* vagy *egészen való* vagy *egészes* (simplex, totalis), ha a' mennyiség is változik, p. o. minden ember állat, némelly állat ember, *részszerént való*, vagy *nehányos* (conversio per accidens), ha pedig a' mennyiséggel a' millyenség is változik, p. o. minden ember eszes állat, a' mi nem eszes állat, nem ember, *ellentevő* (contraponens) a' Fordítás, vagy *Ellentétel* (contrapositio).

25. §.

Az Ellenséges Itéletek.

Az *ellenséges*, vagy *ellentálló*, vagy *ellentállító Itéletek* ollyanok, mellyek egymást vagy egészen, vagy némelly részben lerontják, az az, mellyeknek szerök ugyan az, hanem vagy millyenségökben, vagy egyszersmind mennyiségökben in különböznek egymástól; és vagy *ellenmondók* (contradictoria, s. stricte opposita), vagy

ellenzők (contraria), vagy *al 's néhányos ellenzők* (subcontraria).

Ellenmondó Itéletek azok, mellyek egészen lerontják egymást, úgy hogy ha az egyiket állítjuk, a' másikat tagadnunk, 's ha ezt tagadjuk, a' másikat vitatnunk kell, az az, mellyek egyenesen és nyilván tagadva ellenkeznek egymással, (e diametro sibi opponuntur), p. o. minden ember halandó, egy ember sem halandó; 's az illyen Itéleteknek viszonyok az *Ellenmondás* (contradictio).

Ha pedig úgy állanak egymás ellenében, hogy az egyik a' másikat ugyan lerontja, de nem váltólag, az az ha nem egyenesen ellenségeskednek, hanem olly valamit adván a' másikhoz, melly az elvettnek helyét foglalja, *ellenkezőknek* (j. contraria) mondatnak; p. o. ez a' hordó hat akós, ez a' hordó tíz akós.

Alellenző Itéleteknek pedig ollyan két nehányos Itéleteket szoktak nevezni, mellyek egyedűl millyenségökre nézve különfélék; p. o. némelly emberek gazdagok, némelly emberek nem gazdagok.

Jegyzés.

Az ellenséges Itéletek értelmeyéből ezeket lehet következtetni: —

1. *Ellentmondhatnak* egymásnak: a) két egy allyazatú 's jegyzetű, de különféle millyenségü Itélet; p. o. min-

den vétek rút, némelly vétek nem rút; b) két rideg különböző millyenségű Itélet, p. o. Péter okos, Péter nem okos; c) két rideg ugyan azon millyenségű, de ellenmondó jegyzetű Itélet, p. o. Péter halandó, Péter halhatatlan; d) két alkutlan öszvefoglalt, de millyenségökben külömböző Itélet; p. o. Péter tudós, és ajtatos, Péter se nem tudós, se nem ajtatos, e) két Itélet, mellyeknek nek egygyike szétválasztó, a' másika öszvefoglalvá tagadó; p. o. legjobb szónok vagy Ciceró volt, vagy Hortensius, legjobb szónok se Cicero nem volt, se Hortensius; f) két alkús olly képzetű Itéletek, mellyeknek egyike megengedvén a' másiknak alkuját, tagadja ugyan annak alkudvánnyát, vagy megfordítva, p. o. ha jól tanúlsz, dicséretet érdemelsz, ha jól tanúlsz, dicséretet nem érdemelsz, vagy, ha jól tanúlsz, dicséretet érdemelsz, ha jól nem tanúlsz, dicséretet érdemelsz.

2. *Ellenzök* lehetnek a) a' millyenségükre nézve különböző közönséges Itéletek, p. o. minden ember hazug, egy ember sem hazug; b) két ugyan azon millyenségű közönséges, de ellenző jegyzetű Itélet, p. o. minden gyermek szereti szülőit, minden gyermek gyűlöli szülőit; c) két vagy több ugyan azon millyenségű de ellenző jegyzetű rideg Itéletek, p. o. ez a' posztó zöld, ez a' posztó kék, ez a' posztó sárga, 's a' t.

3. A' mi pedig az *al* vagy *nehányos ellenző* Itéleteket illeti, ezeket hogy valódi ellenségeseknek lehessen tartani, szükséges, hogy jegyzetök ugyan azon meghatározott allyazatról értessék, hogy így két rideg ellentmondó Itélettel egyértékűek legyenek, másképp', ha az allyazat egygyik Itéletben ezen tárgyakat, a' másikban másokat jelent, nem ellenséges (opposita), hanem különértékű (disparata) 's egymásmellett álló (juxta se posita) Itéletek lesznek. P. o. Ha ezen két itéletben, némelly emberek bölcsek, némelly emberek nem bölcsek, ezen allyazat alatt,"

*

némelly emberek" Sokrates, Plátó, Aristoteles értettik, ellenségesek: ha pedig az egygyik itéletben azon allyazat alatt Plátó, Sokrates, Aristoteles, a' másikban pedig Phrygiai Péter, Pál, 's János jegyeztetik, csak külön értékűek lesznek ezen Itéletek.

HARMADIK ÉRTEKEZÉS.

Az

Itélet Törvényeiről.

Azon közönséges Okfőkön kivűl, mellyeket mindjárt eleinten mint a' helyes Gondolkodásnak annyi fő Törvényeit előadtam, az *Itéletnek különös Törvényei* is vannak, mellyeknél fogva az ő igaz, vagy nem igazvoltát meglehet határozni.

Mivel pedig, nem ügyelvén a' tárgyakra, mellyekről itélhetünk, akkor van helyesen alkotva általjában az Itélet, ha 'a' jegyzet és allyazat között ollyan valóban az öszvekötés, a' minőnek gondoltatik, azért az Itéletek közönséges legfőbb Törvénye ez: „*minden Itélet igaz, mellynek jegyzete az allyazattal valóban úgy egygyesül, a' mint gondoltatik, máskép' nem igaz;*" ezen fő Törvényből következnek azután mint köz kútfőből, az Itéletek különbféleségeikhez képest, sokféle más kisebb Törvények.

Jegyzés.

Mivel a' Logika, mint Gondolkodásmód' Tudománya, a' különféle tárgyakra nem nézvén, csak azt határozza meg, ha vallyon a' gondolatok megegyeznek-e a' gondolkodó erő törvényeivel, vagy nem, 's ebben a' megegyezésben áll a' *logikai* vagy *gondolatbéli Igazság* (formalis veritas); itten csak erről lehet végezni: hogy azután szerökre, vagy tárgyokra nézve igazak-e vagy nem gondolatink 's Itéleteink? az az ha úgy vannak-e valóban a' tárgyak, mint őket gondoljuk, vagy sem? ezt nem a' Logika, hanem más tárgyügyelő Tudományok adják elő.

26. §.

Az Itéletnek különös Törvényei.

I.

Az Alkutlan Itélet Törvénye.

a. *A' közönségesen állító alkutlan Itélet* igaz, ha a' jegyzet az allyazat' minden alattvalóinak egygyenként is jegye, máskép' hibás, nem igaz, p. o. ez az Itélet „minden ember halandó" annyiban igaz, a' mennyiben egy ember sints kivéve a' halandóság törvényétől: ha pedig csak egy ember volna is halhatatlan, már nem volna igaz.

b. *A' közönségesen tagadó alkutlan Itélet* igaz, ha jegyzete egy allyazat alattvalójának sem tulajdona, máskép' nem igaz; p. o. „egy ember sem halhatatlan" akkor igaz, ha az emberek

közűl senkinek sem tulajdona a' halhatatlanság, és ha csak egy mindég élő ember tanáltatnék is, már nem volna igaz.

c. *A' nehányosan állító alkutlan Itélet* igaz, ha a' jegyzet az allyazat egynehány alattvalóira illik, máskép' nem igaz; p. o. ezen Itélet „némelly Magyarok jó hazafiak" igaz, ha csak két, három Magyar találtatik is, ki Hazáját szereti, de ha ennyin sem volnának, nem igaz.

d. *A' nehányosan tagadó alkutlan Itélet* igaz, ha a' jegyzet némelly allyazat alattvalójiról nem gondolható; p. o. „némelly Magyarok nem jó hazafiak" igaz, ha csak egy két Haza árúló van is, ha pedig illyen szörnyeteg egy sints; nem igaz.

e. *A' ridegen állító alkutlan Itélet* igaz, ha a' jegyzet valóban úgy tulajdona az allyazatnak, a' mint gondoltatik, máskép' nem igaz, p. o. ez „Cicero jó szónok," igaz: ez pedig „Ciceró jó költő," nem igaz itélet.

f. *A' ridegen tagadó alkutlan Itélet* igaz, ha a' jegyzet úgy nem tulajdona az allyazatnak, a' mint gondolva tőle megtagadtatik, máskép' nem igaz; p. o. „Péter nem egésséges" igaz, ha csak ugyan valami nyavalyája van, ha pedig ezt csak tetteti, nem igaz.

II.

Az Alkus Itélet Törvénye.

Az *alkus Itélet* akkor igaz, a' midőn az alku és alkudvány közt szükséges az öszvekötés, az az, ha az alkut gondolván utánna kelletik gondolni az alkudványt is, már azután akár egyedűl egy, akár a' többek közűl egy legyen az alkú, máskép' nem igaz; p. o. „ha mind nyelved mind szíved Magyar, jó hazafi vagy" igaz: „ha nyelved Magyar, jó hazafi vagy" nem igaz itélet.

III.

A' Szétválasztó Itélet Törvénye.

A' szétválasztó Itélet igaz, ha szétválasztása tellyes, az az, ha a' szétválasztó tagok eggyig előszámláltatnak, máskép' nem igaz; p. o. „az ember vagy tudós, vagy tudatlan," igaz, ez pedig „az ember vagy költő vagy földmivelő" nem igaz itélet; mivel sok ember se nem költő, sem nem földmívelő.

IV.

Az Öszvetett Itélet Törvénye.

Az Öszvetett Itélet igaz, ha a' jegyzet az allyazatnak minden részeire illik, vagy ha

a' többes jegyzet egészen tulajdona az allyazatnak, vagy egészen nem tulajdona; máskép' nem igaz. p. o. ezen itéletek igazak „Demosthenes, és Cicero nagy szónokok voltak „Cicero nagy bölcs 's nagy szónok volt;" Cicero se nagy vitéz se nagy költő nem volt:" ellenben ezek nem igaz itéletek: „Cicero, és Ovidius nagy szónokok voltak; Cicero nagy szónok, 's nagy költő volt; Cicero se bölcs se nagy szónok nem volt."

V.

A' Lehetséges, Eseti és Szükségesszerű Itéletek' Törvényei.

A' lehetséges Itélet igaz, ha allyazatja jegyzetével nem ellenséges, hanem egygyütt gondolható; p. o. „Péter tudós lehet," ez igaz, „a' kerek négyszögletű lehet," ez nem igaz itélet.

Az eseti Itélet helyes, ha elegendő okát adja, miért adatik, vagy nem adatik az allyazathoz a' jegyzet, máskép' helytelen, hibás; p. o. „Péter tudós," igaz, ha a' jó elme mellett elegendő szorgalma is van, máskép' nem igaz, szinte úgy ez is „Péter nem tudós," igaz, ha se elméje, se szorgalma nints, máskép' nem igaz.

A' szükséges Itélet igaz, ha jegyzete szükséges jegye a' gondolt tárgynak; p. o. ezen ité-

letek „a' kör kerék, a' lélek részetlen," szükségképen igazak; ezek pedig „a' kör nem kerék, a' lélek nem részetlen" szükségkép' nem igaz itéletek.

VI.

Az Egyenlő Itéletek Törvénye.

Az Egyenlő Itéletek, mivel egyértékűek, egygyütt igazak, vagy nem igazak; p. o. ha ez igaz „minden ember halandó," ez is igaz, „egy ember sem él mindég:" vagy ha ez nem igaz, „minden ember halhatatlan," ez sem igaz, „egy ember sem hal meg soha."

VII.

A' Különrendű Itéletek Törvénye.

A' Különrendű vagy *külön mennyiségű Itéleteknek* helyes, vagy helytelen voltok ezen szabások szerént határoztatik meg: —

1. Ha az *alárendelő* Itélet igaz, igaz az *alárendelt* is, mert ez amazban, mint a' Faj a' Nemben, foglaltatik; p. o. ha igaz „hogy minden ember halandó," az is igaz, „hogy némelly ember halandó."

2. Ha nem igaz az *alárendelő*, nem következik mindenkor, hogy az *alárendelt* sem igaz; mertaz esetes szerű itéletekben noha a' jegyzet nem tulajdona az egész allyazatnak, és így nem

igaz a' közönséges, vagy alárendelő Itélet, de tulajdona lehet némelly részeinek, és igy igaz lehet a' nehányos, vagy is alárendelt Itélet; p. o. noha nem igaz, hogy minden ember gazdag, igaz még is, hogy némelly ember az: más az, ha az Itéletek szükségesek, ekkor, ha nem igaz az alárendelő, az alárendelt sem igaz; p. o. nem igaz, hogy minden ember halhatatlan, és az sem igaz, hogy valamelly ember halhatatlan.

3. Ha igaz az *alárendelt*, nem következik, hogy az *alárendelő* is mindenkor igaz, ha csak megint nem szükségesek az Itéletek, ugyan az előbb mondott okból; p. o. igaz ugyan, hogy némelly ember tudós, de azért nem igaz, hogy minden ember tudós: de ellenben valamint az igaz, hogy valamelly ember halandó, úgy az is igaz, hogy minden ember halandó.

4. Ha az *alárendelt* Itélet nem igaz, annál inkább nem igaz az *alárendelő*, mert a' mi némellynek nem tulajdona, sokkal inkább nem tulajdona mindennek. P. o. ha nem igaz, hogy valamelly ember mindentudó, még inkább nem igaz, hogy minden ember mindentudó.

VIII.

A' Forduló Itéletek Törvénye.

A' *Fordúló*, vagy *Megfordítható* Itéletek érteményöknél fogva egygyütt igazak, vagy nem

igazak, az az ha a' *fordító* igaz, igaz a' *fordított* is, és ha amaz nem igaz, ez sem az, csak helyesen fordítassanak meg.

Hogy pedig helyesen essék a' fordítás, ezekre szükséges ügyelni; —

1. Ha valamelly közönségesen állító olly Itéletet akarunk megfordítani, mellynek allyazata és jegyzete ugyan azon értéményű, egészen kell megfordítani, az az valamint a' fordító, úgy a' fordított is közönséges Itélet légyen. P. o. minden ember eszes állat, így fordítom meg, minden eszes állat ember, és így ha amaz igaz, ez is az.

2. Ha valamelly Itélet közönségesen tagadó, ismét egészen (simpliciter) kell megfordítani, mert valamint a' fordítóban egészen megtagadom a' jegyzetet az allyazattól, úgy allyazattá változtatván a' jegyzetet, azt is egészen el kell tagadni emeztől; p. o. egy vétek sem jó, így fordítom meg, egy jó sem vétek; és így ha amaz igaz, ez is az.

3. Ha ollyan közönségesen állító Itéletet akarunk megfordítani, mellynek allyazata, és jegyzete különböző értemények, már nem egészen, hanem csak részszerént (per accidens) szükséges megfordítani, az az a' megfordított csak nehányos Itélet legyen; mert az illyen Itéletben bővebb a' jegyzet kiterjedése mint sem az allyazaté, következésképen ha megfordítva az allyazatot jegyzetté teszem, ennek mint al-

lyazatának, csak némelly részére fog illeni; p. o. ezen Itéletet „minden ember állat“ így fordítom meg, „némelly állat ember;“ és így itten is, ha amaz igaz, ez is az.

IX.

Az Ellenmondó Itéletek Törvénye.

A' szorosan vett ellenmondó Itéletek se igazak, se nemigazak nem lehetnek egygyütt, hanem ha az egygyik igaz, a' másik szükségképen nemigaz, és ha az egyik nemigaz, a' másik szükségképen igaz.

1. *Nem lehetnek egygyütt igazak.*

Vegyük fel példáúl ezen ellenmondó Itéleteket, „minden ember halandó, némelly ember nem halandó“ 's tegyük, hogy egygyütt igazak, akkor egy valaki, p. o. Péter, halandó is volna, 's nem is; halandó, az első Itéletnél fogva, mivel minden emberek között Péter is értetik, a' második nehányosan tagadó Itéletnél fogva pedig nem volna halandó, mivel Péter is egy némellyek között; e'képen tehát Péterről az ellenmondás fő törvénye ellen ellenkező jegyeket lehetne egygyütt gondolni, a' mi képtelenség: ha pedig ez ebben a' példában meg áll, meg áll minden más ellenmondó itéletekre nézve is, az az ezek soha egygyütt igazak nem lehetnek. De

2. *Nemigazak sem lehetnek egygyütt.*

Vegyük fel megint példáúl az előbbeni Itéleteket „minden ember halandó, némelly ember nem halandó,“ 's tegyük, hogy egygyütt nem igazak, így Péter az első Itéletnél fogva nem halandó, a' másodiknál fogva pedig nem halhatatlan; következésképen se nem halandó, se nem halhatatlan, az az, az ellenkező jegyekből egygyik sem illik rá: a' mi megint ellenkez a' közép' kirekesztő Törvénnyel; általjában tehát valamint egygyütt igazak, úgy egygyütt nemigazak sem lehetnek az ellenmondó Itéletek.

X.

Az Ellenző Itéletek Törvénye.

1. *Az ellenző Itéletek sem lehetnek eggyütt igazak.* Vegyük példáúl ezen Itéleteket, „minden ember tudós,“ „egy ember sem tudós,“ 's tegyük, hogy mind a' kettő igaz, ekkor egy valaki, p. o. Plátó, tudós is lesz, nem is, vagy is az ellenmondás Okfője ellenére, ellenmondó jegyű, a' mit nem gondolhatni; ha tehát az ellenző Itéletekből az egygyik igaz, a' másiknak szükségképen nemigaznak kell lenni. De ellenben

2. Ha az egygyik közülök nem igaz, nem következik, hogy a' másik is illyen, ha t. i. jegyzetők eseti (contingens), melly az allyazat alattvalói közűl némellyeknek tulajdonok lehet

némellyeknek nem, és így mind a' közönségesen állító, mind a' közönségesen tagadó Itélet nem igaz lehet, p. o. valamint nem igaz, hogy minden ember tudós, úgy az sem igaz, hogy egy ember sem tudós. Más az

3. Ha az illyes Itéletek szükséges jegyzetűek, már ekkor, ha közülők egygyik nem igaz, a' másiknak igaznak kell lenni; p. o. nem igaz, hogy minden ember halhatatlan, tehát igaz, hogy egy ember sem halhatatlan.

XI.

Az Al-ellenző Itéletek Törvénye.

1. *Az al-ellenző Itéletek* egygyütt igazak vagy nem igazak nem lehetnek, mivel a' mint feljebb látónk, csak akkor valóban illyenek, ha allyazatok ugyan azon tárgyat vagy tárgyakok jelent, következésképen ha két rideg csupán millyenségben különböző Itéletet tesznek, mellyek szorosan ellenmondók; már pedig az ellenmondók egygyütt se igazak, se nemigazak, tehát az alellenzőknek is illyeneknek kell lenni; p. o. némelly tanúlók (Péter, Pál) serények, némelly tanúlók (megint Péter Pál) nem serények" egygyütt nem lehetnek igazak: de nem lehetnek nemigazak sem, mert ha igaz, hogy némelly tanúlók serények, nem igaz, hogy ugyan azon némelly tanúlók nem serények. Ha pedig

2. Két nehányos, noha különböző millyenségű, Itéletek nem ellenkeznek egymással, hanem az allyazat egyikben ezt, másikban mást jelent, ekkor, mint különértékűek, egygyütt igazak, vagy nem igazak lehetnek. P. o. ha az előbbeni példában ezen allyazat „némelly tanúlók“ az állító Itéletben Pétert, Pált jelenti, a' tagadóban pedig Jánost, Andrást, az is igaz lehet, hogy némelly tanúlók serények, az is, hogy némelly (más) tanúlók nem serények: vagy megfordítva valamint nem igaz, hogy némelly tanúlók serények, úgy az is nem igaz lehet, hogy némelly (más) tanúlók nem serények.

Jegyzés.

1. Az Itéleteknek eddig elő számlált törvényeikből ezek is érthettetnek: 1. ha valamelly Itélet igaz, az általa meghatároztatott következéseknek is igazaknak kell lenni; 2. ha valamelly Itéletnek minden következései igazak, maga az Itélet is igaz; 3. ha valamelly Itéletnek csak egy helyesen folyó következése nem igaz is, maga az Itélet sem igaz; 4. azon Itélet, melly egymás igaz Itéletnek sem mond ellent, igaz, ha pedig csak egy más Itélettel ellenkez is, már nem igaz.

2. Hogyan kellessék az Itélő erőt gyermek korunktól fogva kifejteni, a' Nevelés — Tudományból (Paedagogia), kölcsönözve, *Fejér György közhasznú Logikájában* §. 159. szépen adja elő: de én ezt tenni itten nem akarom, nem is tehetem, mivel a' Tudományokat új zavarba hozni tanácsosnak nem látom.

HARMADIK SZAKASZ.

Az Okoskodásokról.

ELSŐ ÉRTEKEZÉS.

Az Okoskodás Értelményéről, alkotó Részeiről, és Felosztásáról.

27. §.

Az Okoskodás' Értelménye.

Gyakran nem vévén azonnál észre Itéleteink igaz vagy nem igaz voltát, öszveszoktuk őket hasonlítani más tudva lévő Itéletekkel, és így amazoknak, mint észméretleneknek igaz, vagy nem igaz voltokot ezekből mint észméretesekből meghatározni; midőn ezt teszszük, *okoskodunk* (ratiocinamur), a' gondolkodó erő *Ész*, vagy *Okoskodó Tehetség* (ratio, facultas ratiocinandi) név alatt munkálkódik bennünk, ezen munkálkodás az *Okoskodás* (ratiocinium subjective spectatum, s. ratiocinatio), ha pedig az Okoskodás kimondatik, az az szókkal előadatik, *Bizonyosítás* argumentum vel argumentatio) a' neve. P. o. ha ezen Itéletet „a' vétket kerűlni kell" ki akarván tudni, igaz-e vagy nem? Ezen két észméretes Itélettel „minden ártalmast kerűlni kell" „a' vétek ártalmas" öszvehasonlítom, 's látván,

hogy ezekkel megegygyez, így gondolkodok „tehát a' vétket kerülni kell" okoskodok, Eszem munkálkodik, Okoskodást alkot, és ha ezon gondolkodásomat szókkal kimondom, bizonyítok.

Olly munkálkodása vagy foglalatossága tehát az *Okoskodás* a' gondolkodó erőnek, mellyel ez az észméretlen Itéletnek igaz vagy nem igaz voltát más észméretes Itéletből következteti, azért nem csak *Észnek*, vagy okoskodó Erőnek hanem *következtető Tehetségnek* is lehet nevezni, legalább jobb magyarsággal, mint némellyek szokták *kihozó erőnek*.

28. §.

Az Okoskodásnak alkotó Részei.

1. Mivel valamint az Ész szorosan véve, mint okoskodó tehetség, észmérő tehetségünk elevenségének legfőbb lépcsője, úgy az Okoskodás is a' gondolkodásnak egy legjelesebb neme; minden gondolkodásnak pedig (a' mint az előbbeniekből tudjuk) tárgya vagy bizonyos szere, és alakja, alkatja, vagy képzete (materia, et forma) van: úgy szinte az Okoskodásnak is *szere* van és *képzete*. *Szerét* azon Itéletek teszik egygyütt véve, mellyekből öszve szerkesztetik, azon különböző mód pedig, melly szerént az Itéletek öszvefoglaltatnak, 's eggyesítetnek, *képzete* az Okoskodásnak. P. o. ezen Okoskodásban „min-

den erkölcs szeretetre méltó: de a' mértékletesség erkölcs; tehát a' mértékletesség szeretetre méltó", ezen három Itélet egygyütt véve a' szer, ezeknek egyesítése pedig a' képzet.

2. Azon közönséges Itélet, melly természetes renddel előre szokot botsátattni, 's mellyből mint kútfőből foly az észméretlen Itélet igaz vagy nem igaz volta; *Állapnak* (subjectum vel fundamentum ratiocinii), *Okfőnek* (principium), vagy *Okoskodás Törvényének* vagy *Szabásának* neveztetik: azon közép Itélet, melly által az állapból az észméretlen Itéletet meghatározzuk, *felvevő Itélet*, vagy *Felvevés*, vagy *Felfogás* (judicium subsumtivum vel subsumtio), egygyütt pedig az állappal, *előljárók*, vagy *előzók*, vagy *homlokállítások* (praemissae); azon Itélet, mellynek igaz vagy nem igaz voltát amazokból következtetjük, *Következőnek* neveztetik, 's ennek az előljárókkal öszveköttetése, a' *Következés* (consequentia). Tehát az állap, felvevés, következő, és következés szükséges alkotó részei minden Okoskodásnak. P. o. minden vétek tiltott, de a' mértékletlenség vétek, tehát tiltott, itten az állap ez „minden vétek tiltott" a' felvevés ez „a' mértékletlenség vétek" egygyütt előljárók, ez pedig „tehát a' mértékletlenség tiltott" a' következő Itélet, 's öszvekötése az előljárókkal, a' következés.

Jegyzés.

1. A' *felvevő*, vagy *aláfogó* (subsumens) *ítélő erő* Okfők vagy Törvények alá való szerkesztetésnek tehetsége, mellyel meghatározzuk, ha valami a' Törvény alatt van-e, vagy sem? fogyatkozása az *ostobaság* (stupiditas). Az elvont Törvényeknek t. i. még olly helyes, és még olly terjedt észméretök sem teszi az embert alkalmassá arra, hogy azokkal öszvefoglalólag (in concreto) élni tudjon: ez a' természet ajándéka, azért *természeti*, vagy *anyai elmésségnek* is mondatik, mellyet osztán a' gyakorlás tökélletesíthet. Innen vagyon, hogy a' Tanító, kivált a' köznép oktató, kénytelen a' szoros okoskodások helyett, mellyeknek sükerét csak a' tanúlt ember láthatja által, inkább az ékes szolláshoz folyamodni, melly a' feltüzesített képzelődés által a' szívbe hatván, ennek indúlatjait felgerjeszti, 's oda ragadja az akaratot, a' hova a' Philosophia nehezen, vagy épen nem bírhatná.

2. A' *következöt* a' *következéstől* jól meg kell különböztetni, mert amaz Itélet, ez pedig csak az Itéletek öszvekötése.

3. A' következés az Okoskodásban olly szükséges, mint a' kapcsolat az Itéletben, mert valamint a' képzeletek kapcsolat nélkül Itéletté nem válhatnak: úgy következés nélkül az Okoskodás fogyatkozott, sőt nem Okoskodás, hanem csak Itéletek csaportozatja (aggregatum).

4. Onnan lehet észre venni, ha vallyon helyes-e valamelly Okoskodás' következése, ha a' következő olly móddal foly az előljárókból, mint az okozat az elegendő okból, és azokban már titkon foglaltatik; p. o. ezen Okoskodásnak „az ember lelke anyag, az anyag pedig magaálló, tehát a' lélek is magaálló" nintsen következése, mert noha igaz ez a' következő „tehát a' lélek magaálló" de nem foglaltatik az előljárókban.

*

29. §.

Az Okoskodás Felosztása.

Az emberi lélek annyi szabadsággal bír, hogy noha a' természet bizonyos gondolkodás törvényeket szabott néki, nem kéntelen még is mindenkor a' képzeleteket olly móddal és renddel, a' mint előadtuk, Okoskodásaiban egygyesíteni, sem egyenként világosan kijelenteni; hanem vagy ezt vagy amazt az előljárót magában tarthatja, vagy az allapot, vagy az felvevést utóbb vagy előbb teheti, vagy meg az Okoskodást alkotó itéleteket is megfordíthatja, és innen származnak az Okoskodásnak sokféle nemei, és alakjai.

T. i. 1. A' melly Okoskodásban az allap, felvétel, és következő ezen természetes renddel egyenként, 's különkülön világosan gondoltatnak, az *tökélletes*, *tellyes*, *rendes*, *világosan kifejtett Okoskodás*; az pedig, mellyben vagy egyik, vagy másik előljáró világosan ki nem tétetik, vagy ezeknek természetes rendők megváltoztatik, *tökélletlen*, *teljetlen*, vagy *rendetlen*, *alattomos*, vagy *elfordított Okoskodás*. 2. Mind ez, mind amaz *egyszerű* lehet, vagy *többszerű*; ha t. i. egy a' felvevés, *egyszerű*, *oszthatatlan* (r. simplex, indivisibile), ha pedig több a' felvevés, *többszerű*, *összvetett*, vagy *felosztható* (r. multiplex, compositum, divisibile) az *Okoskodás*.

MÁSODIK ÉRTEKEZÉS.

Az Egyszerű Teljes Okoskodásról.

Az egyszerű teljes Okoskodás a' *tulajdonképvaló Okoskodás* három nemével; ezt a' Görögök *Syllogismus* (συλλογίσμος, ἀπὸ τῦ συλλογίζειν, rationes conferre = okoskodni) névvel jelenték.

30. §.

A' tulajdonképvaló Okoskodás Érteménye, és Képzése.

A' *tulajdonképvaló Okoskodás* olly egyszerű teljes Okoskodás, mellyben a' gondolkodó erőnek három Itélete ugyan annyi külön előadással mondatik ki; p. o. minden erkölcs szeretetre méltó, de az adakozás erkölcs, tehát szeretetre méltó.

Képzése így megy végbe: megakarván határozni, ha vallyon valamelly Itéletnek képzeletei (szemlelélések legyenek bár azok, vagy megfogások) megegyeznek-e vagy nem? az az, igaz-e az Itélet, vagy igaztalan? felveszünk segítségül egy harmadik képzeletet, és ezzel öszvehasonlítjuk az előbbenielkből először az egygyik képzeletet, 's kitudván, hogy ez azzal a' harmadikkal megegygyez, vagy nem, ezen meg-, vagy nemegyezést szókkal kimondjuk; azután meg

az előbbeni képzeletekből a' másodikat hasonlítjuk öszve azon harmadikkal, és ezeknek is látván meg, vagy nemegyezésöket, ezt is szókkal előadjuk; 's végre mind a' két képzeletünknek a' segítségül vett harmadik képzelettel való meg, vagy nem egyezésöket észre vévén, azt itéljük, hogy azok is meg, vagy nemegygyeznek egymással. P. o. megakarván tudni, igaz-é vagy nem ezen itéletem „Péter halandó" azt keresem ha vallyon ezen képzeletek Péter és halandó megegygyeznek-é vagy sem? e' végre felveszem ezen harmadik képzeletet „ember" 's ezzel először öszvehasonlítom a' halandóság megfogását, 's azt itélem, hogy megegygyeznek, 's itéletemet így mondom ki „az ember halandó;" azután ugyan az ember képzeletével öszvehasonlítom a' Péter szemléletét, 's látván, hogy ezek is megegyeznek, azt itélem, és mondom „Péter ember," 's így ezekre nézve azt is itélem, és szintúgy kimondom „hogy Péter is halandó."

§. 3.

A' Tulajdonkép' való Okoskodás alkotó Részei.

Mivel a' tulajdonképvaló Okoskodásnak most előadott képzéséből látható, hogy három képzelet, és szinte annyi itélet fordúlelő benne, a' képzeleteket pedig szókkal szoktuk jelenteni;

azért három *Szózat* vagy *Szóllás* (terminus), három *Kimondás*, és a' *Befejezés* mint annyi szükséges alkotó részek kivántatnak hozzá. Nevezetesen.

A' *Szózatok* közűl azok, mellyek a' harmadikkal öszvehasonlított képzeleteket jelentik, a' *fő* (principales) vagy *szélső* (extremi) Szózatok; a' pedig, melly azon harmadik képzeletet jeleli, a' *segéd* (subsidiarius), vagy *közép* (medius terminus) Szózat.

Azon kimondások, mellyek a' két képzeletnek a' harmadikkal való meg, vagy nemegyezését meghatározva kijelentik, *Előmondások* (praemissae propositiones); 's közülök az, melly a' közönséges itéletet, mint az Okoskodás allapját adja elő, *Főmondás* (major propositio), az, melly a' felfogást vagy alávetést jeleli, *Almondás* (propositio minor), a' következő itéletnek kimondása végre a' *Befejező Mondás* (propositio concludens), ennek az előmondásokkal öszvekötése, a' *Befejezés* vagy *Berekesztés* (conclusio), mellyet ezen szótskákkal szoktunk kijelenteni „*tehát*, *következőleg*, *következésképen*," 's *a' t.*

P. o. ebben az Okoskodásban „minden tudomány hasznos, de a' Logika tudomány, tehát hasznos" a' szélső szózatok „a' hasznos" és „Logika", a' segéd szózat „a' tudomány", előmondások, minden tudomány hasznos, de a' Logika

tudomány, 's amaz fő, ez almondás, a' következő, vagy befejező pedig ez „tehát a' Logika hasznos.“

Jegyzés.

Ezen Római szót Terminus azért nevezem az Okoskodásban *szóllásnak* vagy *szózatnak*, nem *szónak*, (dictio vel dictum, non vox) mert gyakran a' képzeleteket, főképen a' megfogásokat, nem egy szóval, hanem több szókkal vagy *szóllással*, és *szózattal* szoktuk kijelenteni; p. o. ezen okoskodásban „mind az a' ki emberi méltóságát becsüli, az erkőltsi törvényeket is tiszteli; de a' részeges emberi méltóságát nem bücsüli; tehát a' részeges az erkölcsi törvényeket sem tiszteli,“ noha sok a' szó, de a' megfogás és szóllás csak ezen három: „emberi méltóságát becsülő, erkölcsi törvényeket tisztelő, és a' részeges ember.“

32. §.

A' Tulajdonképvaló Okoskodás Felosztása.

A' tulajdonképvaló Okoskodás annyiféle lehet, a' mennyiféle Főmondása (propositio major), a' fő mondás pedig mint Itélet-előadás belső viszonyára nézve (18. §.) alkus lehet, vagy alkutlan, vagy szétválasztó; tehát a' reá épített Okoskodás is vagy *alkutlan*, vagy *alkus*, vagy *szétválasztó* (syllogismus categoricus, hypotheticus, vel disjunctivus); ha t. i. a' Főmondás alkutlan, illyen az Okoskodás is, ha alkus, *alkus* az Okoskodás is, ha szétválasztó,

illyen az Okoskodás is, p. o. „minden erkölcs dicséretes, de az alázatosság erkölcs, tehát dicséretes' (ez alkutlan) „ha az alázatosság erkölcs, dicséretes; de az alázatosság erkölcs, tehát dicséretes" (ez alkus), ez pedig „az alázatosság vagy dicséretes, vagy gyalázatos; de nem gyalázatos, tehát dicséretes" szétválasztó Okoskodás.

Jegyzés.

A' Tulajdonképvaló Okoskodásokat *Ész következtetéseknek* is (rationis conclusiones) lehet nevezni; mivel bennek része van ugyan mind a' megfogó, mind az itélő erőnek, a' mennyire megfogásokat, és meghatározásokat foglalnak magokban; de legnagyobb része van az Észnek, mert csak ez láthatja által, a' következő foly-e az elöljárókból, mint az okozat az elegendő okból?

HARMADIK ÉRTEKEZÉS.

Az Egyszerű teljetlen Okoskodásról.

Az egyszerű teljetlen Okoskodás vagy *megkurtított* lehet, vagy *megfordított.*

33. §.

A' megkurtított Okoskodás, és ennek Nemei.

A' *megkurtított, vagy rövidített Okoskodás* az (abbreviatus, vel decurtatus syllogismus),

mellyben eggyik vagy másik előljáró (praemissa) kihagyatván, csak alattomban értetődik; azért nevezték a' Görögök ezen igétől ἐνθυμεομαι = titkon értem, vagy értelmemben tartom, *Enthymemának*, mi pedig *megcsonkított* (truncatus syllogismus) vagy *két tagú Okoskodásnak*, vagy *eszközetlen Következtetésnek* is, (consequentia immediata), mivel az illyen Okoskodás által az észméretlen itéletnek igaz, vagy nem igazvolta minden felvevés nélkül láttszatik következni valamelly más itéletnek csupa feltagolásából; p. o. minden ember halandó, tehát Péter is halandó.

Két itéletből mint annyi részekből áll tehát a' megkurtított Okoskodás, *előljáróból*, (antecedens), és *következőből* (consequens): p. o. minden ember halandó, ez előljáró, tehát Péter is halandó, ez a' következő itélet.

Mivel pedig vagy az allapot vagy a' felvevést lehet kihagyni rövidség végett az Okoskodásból; kétféleképen lehet képzeni a' kurtított Okoskodást is: 1.) kihagyván az allapot, p. o. Péter ember, tehát halandó, vagy 2.) elhalgatván a' felvevést; p, o. minden ember halandó, tehát Péter is halandó. De ezen kivül az Itéleteknek *külső képestségökre* nézve vagy *egyértékű* (per aequipollentiam); vagy *alárendelő* (per subalternationem), vagy *megfordító* (per conversionem), vagy *ellentévő* (per oppositionem).

tionem), és ez *ellenmondó* (per contradictionem), *ellenző* (per contrarietatem), vagy *allenző* (per subcontr.), lehet a' kurtított Okoskodás.

Jegyzés.

A' legújabb Philosophusok közül némellyek az *eszközetlen következéseket* nem csak a' megkurtított Okoskodásoktól, hanem általlyában minden tulajdonkép' való Okoskodástól is különböztetik, és Kant után *Értelem következtetéseknek* nevezik (conclusiones intellectus), amazoknak, mint Észmiveknek ellenében. Azonban, 1.) mivel, a' mint látánk, minden rendes Okoskodás mivolta három itéletet kíván, és minden (legalább titkon érthetős) felvevés nélkül nem okoskodhatni; ehez képest a' minden allap, vagy felfogás nélkúl való eszközetlen Okoskodás képtelenség volna; a' midőn tehát 2.) valamelly itéletnek igaz, vagy nem igaz voltát rövidség okáért nyilván kitett felvevés nélkül mondjuk ki, csak az Okoskodás rendes alakjától távozunk el, és tökélletlen Okoskodást képzünk, következőleg 3.) az úgy nevezett *eszköztelen következtetések* is nem mások, mint kurtított Okoskodások, és nem az Értelem, hanem az Ész szülemények.

34. §.

A' Megfordított Okoskodás.

A' *megfordított* vagy *zavaros* Okoskodás (syllogismus hybridus), olly egyszerü rendetlen Okoskodás, mellyben vagy a' kimondások, vagy a' szózatok természetes helyökről elvétetvén, felcseréltettnek; p. o. Péter ember, de minden

ember halandó, tehát Péter is halandó; vagy halandó minden ember, de Péter ember, tehát halandó.

Annyiféle lehet tehát a' zavaros Okoskodás, a' mennyiféleképp' történhet a' rendes alkutlan Okoskodásnak eredeti képzése, 's alkotó részeinek természetes helyheztetése.

Lássuk tehát újra, hogyan állanak természetes renddel az alkutlan tellyes okoskodásban mind a' kimondások, mind a' szózatok?

A' Fő-mondás, mint allap, természetesen elől áll, ezt követi, mint aláfogó, 's felvevő itélet, az al-mondás, 's ezután áll a' következő. P. o. minden ember halandó, de Péter ember, tehát halandó: ha tehát itten az almondást előre teszem, Péter ember, de minden ember halandó, tehát Péter halandó, megfordítva okoskodok.

A' szózatoknak pedig ez a' természetes helyheztetésök, a' séged-szózat a' fő-mondásban allyazat, és az eggyik szélső szózat jegyzet, az almondásban pedig a' segéd-szózat jegyzet, és a' másik szélső allyazat, a' mint az előbbeni példában látható; ha tehát a' szózatokat ezen természetes helyeikből más helyekre teszem, ismét zavarosan okoskodom, ez pedig háromféleképp' eshetik meg. Ha

1-ször) A' segéd-szózatot a' főmondásban jegyzetté változtatom, p. o. halandó minden ember, de Péter ember, tehát halandó.

2-szor) Ha ugyan a' segéd-szózatot az almondásban allyazatnak veszem; p. o. minden ember halandó, de ember Péter is, tehát ő is halandó.

3-szor) Ha ismét a' segéd-szózatot a' főmondásban jegyzetre, az almondásban pedig allyazatra fordítom; p. o. halandó minden ember, de ember Péter is, tehát Péter is halandó.

Ha pedig az első mód szerént az almondást a' főmondás helyett előre teszem, és bennek a' most előadott három módon a' szózatokat változtatom, vagy az alkutlanúl állító itéletekből, alkusan, vagy szétválasztva állító, vagy tagadó itéleteket képzek: így is sok más zavaros okoskodást alkothatok; a' mi példa nélkül is érthető, 's mind öszve kevés hasznú.

Jegyzés.

1-ször) Ez az a' Okoskodások helyheztetéseinek, és módjainak (figurae et modi syllogismorum), nagy titkú, és hírü szövevényes mestersége, mellyel a' drága üdőt vesztegetvén, olly sokat bajlódtak a' régi, sőt, csudáld! a' mostani Oskoláskodók is. (*Lásd Római nyelven írt Logikámat* 130—131 *leveleken*). Ha valaki az alkutlan teljes okoskodás' alkotó részeinek természetes helyheztetését jól tudja, annak nem nagy mesterség négyszer tizenhatszor, vagy hatvannégyszer is változtatni okoskodását; csak vigyázzon, hogy ezt hasztalanúl, vagy éppen az igazság, és érthetősség kárával ne tegye!

2-szor) A' *megforditott*, vagy *zavaros Okoskodást* a' Rómaiak *Hybridus Syllogismusnak* nevezték ezen Görög szótól, ὕβρις = *adulterium*: *házasságtörés*, *megvesztegetés*; mert valamint ez a' vétek feltöri, 's megvesztegeti a' házasság kötelét, úgy a' kimondások és szóllások felcserélése is megvesztegeti, és zavarja az Okoskodás természetes renddét. Igy nevezi *Svetonius* Augustus életében *Themisoniai Epicardust hybridusnak*, azért, mert Parthus atyától és Római anyától származott.

NEGYEDIK ÉRTEKEZÉS.

Az Ösvzetett Tökélletes Okoskodásról.

31. §.

A' sokas Okoskodás, és alkotó Részei.

A' sokas Okoskodás (Polysyllogismus, multiplex Syllogismus) több rideg okoskodásokból öszvefoglalt ollyan teljes okoskodás, mellyben az első okoskodásnak következője a' másodiknak állapja 's főmondása, és így tovább; p. o. 1.) Mind az, a' mi az erkölcsi törvényel ellenkezik, vétkes, de a' lopás az erkölcsi törvénnyel ellenkezik, tehát a' lopás vétek. 2). A' vétek büntetést érdemel, de a' lopás vétek, tehát büntetést érdemel.

Azon okoskodás, mellynek következője a' másodiknak főmondása, *elől-álló* (prosyllogismus), az pedig, mellynek főmondása aman-

nak befejezése, *utól-álló* (episyllogismus) nevet visel, és ha így három, négy, és több okoskodások is öszve tétettnek, csak az első lesz közűlök előbb-álló, és az utólsó utóbb-álló, a' közben lévők pedig eggyütt az elsőre nézve utóbbállók, az utólsóra előbb-állók, az ő egész sorok, vagy lánczok végre *Sokas okoskodású Bizonyitásnak* (argumentatio polysyllogistica) neveztetik. P. o. mind az, a' mi a' Jobbágyok jussait tetemesen megsérti, felzendűlést okoz; de az erőhatalom a' jobbágyok jussait tetetemesen megsérti, tehát felzendűlést okoz. 2) A' mi felzendűlést okoz, belső háborút szűl, de az erőhatalom fel-zendülést okoz, tehát belső, vagy polgári háborút szűl. 3) A' mi polgári háborút szűl, a' közjót megrontya, de az erőhatalom polgári háborút szűl, tehát a' közjót megrontja.

36. §.

A' sokas Okoskodásnak Nemei.

Valamint az egyszerű Okoskodás (32 §.), ugy a' sokas is *alkutlan*, *alkus*, vagy *szétválasztó* lehet; ha t. i. alkutlan Okoskodásokból áll öszve, alkutlan, ha alkusokból, alkus, ha szétválasztókból, szétválasztó a' sokas Okoskodás is. P. o. ha tartós a' békeség, virágoznak a'

tudományok, de a' békeség tartós, tehát virágzanak a' tudományok; 2) ha a' tudományok virágzanak, csinosodik a' nemzet, de a' tudományok virágzanak, tehát csinosodik a' nemzet; 3) ha a' nemzet csinosodik, nevekedik boldogsága; de a' nemzet csinosodik, tehát nevekedik boldogsága" ez alkusan sokas Okoskodás: a' következendő pedig szétválasztva ollyan: 1) „az ember lelke vagy halhatatlan, vagy halandó; de nem halandó, tehát halhatatlan." 2) Az ember halhatatlan lelke vagy boldog, vagy boldogtalan; de ha akarja, nem boldogtalan, tehát boldog.

Néha a' sokas Okoskodásban előre botsátatik egy' csonka (syl. truncatus §. 33.) Okoskodás, ebből úgy tétetik a' felfogás, és azután a' befejezés, mintha két Okoskodás volna, ezen esetben a' csonka Okoskodás az *előlálló*, és következtetése az *első következtetés*, azon mondás pedig, melly által a' felfogás történik, *felfogott mondás* (subsumta minor), és ennek következése, a' *második*, vagy *utólsó következtetés;* p. o. az ember eszes állat, tehát a' minek esze nints, nem ember; de a' majomnak nints esze, tehát a' majom nem ember."

ÖTÖDIK ÉRTEKEZÉS.

Az Öszvetett Tökélletlen Okoskodásról.

Az öszvetett tökélletlen Okoskodáshoz é' következendők tartoznak, mint alnemek: a' *halmozó* (Sorites), a' *kétélű* (Dilemma), *ok adó*, (Epicherema), *példázó*, vagy *példa gyűjtő*, (Inductio), és a' *hasonlító* (Analogia), *Okoskodások.*

37. §.

A' Halmozó Okoskodás.

A' *halmozó*, vagy *lánczos*, vagy *rakásos* Okoskodás (σωρείτης ἀπὸ τῦ σωρῦ ; ratiocinium acervale ab acervo tritici, de quo veterum sorites erat celeberrimus. *Cic. in Luc. C.* 29.), ollyan öszvetett Okoskodás, mellyben a' kimondások olly módon foglaltatnak öszve, hogy minden előbbeninek mondatja a' következőnek allyazatja legyen, mig végre az utolsónak mondatja az elsőnek allyazatjával egygyesítetik; vagy röviden, több elöljárókból, és egy következőből álló csonka Okoskodás. P. o. Péter az ész parancsolatit követi, a' ki az ész parancsolatit követi, az az erkölcsi törvényt tiszteli, a' ki az erkölcsi törvényt tiszteli, azt meg nem sérti, a' ki az erkölcsi törvényt meg nem sérti, jámbor,

a' jámbor sorsával megelégszik, a' sorsával megelégedő boldog; tehát Péter boldog.

A' halmozó Okoskodás, vagy *haladó előremenő* (progressivus), vagy *visszszamenő 's visszsztérő* (regressivus). Az *előremenő* valamelly fő okból indúlván ki, ennek legközelebb lévő következetein megy keresztűl, mind addig, mig a' kérdésben forgó itélethez nem ér, mint az előbbeni példában láttuk, azért *alászállónak* is mondatik: a' *visszszamenő* pedig ellenben a' következetekről ezeknek fő Okaikra emelkedik fel, azért *felemelkedőnek* is hívják; p. o. Péter sorsával megelégszik, a' ki sorsával megelégszik, jámbor, a' jámbor az erkölcsi törvényt tiszteli, 's nem sérti, a' ki az erkölcsi törvényt nem sérti, az ész parancsolatit megtartja, a' ki ezeket megtartja, boldog; tehát Péter boldog.

Mind a' viszsza, mind az előremenő lehet *alkutlan*, *alkus*, vagy *szétválasztó* is, a' minők t. i. viszonyokra nézve az öszvefoglalt kimondások.

38. §.

A' Kétélű Okoskodás.

A' *Kétélű Okoskodás* olly öszvetett Okoskodás a' *régiek* szerént, mellynek allap-itélete olly szétválasztó kimondás, hogy akár melly tagját engedi meg az ellen-fél, mindég maga

ellen engedi meg, 's mindég megfogódik (*Δίλημμα το δίσως λαμβανόμενον φρόνημα*; minden részről megfogó vitatás), 's mintegy két szarv szögesztetik ellene, azért *szarvas* (cornutus syllogismus) *Okoskodás* nevet is visel. Illy szarvas Okoskodással támadta meg Tertulianus Trajánus Császárt, ki nem engedte ugyan nyomozni a' Kereszténveket, és mégis ha bevádoltattak, megbüntette: „vagy bűnösök a' Keresztények, vagy büntelenek; ha bűnösök, mért tiltod üldözésöket? ha büntelenek, miért büntetteted?" illyen Okoskodással bizonyosítá Sz. Ágoston is a' Keresztény Vallás' Isteni eredetét, mondván: „a' csuda Isteni munka, vagy csudákkal terjesztetett tehát ennyire a' Keresztény Vallás, vagy csuda nélkül, ha csudákkal Isteni munka, ha minden csuda nélkül, ez a' csudák' csudája lévén, így is Isteni eredetű".

A' *mostaniak* pedig így képzik a' szarvas Okoskodást: a' fő mondás alkusan szétválasztó, az almondás tagadja az egész szétválasztást, és így a' következés is tagadja a' fő mondás' alkuját. P. o. ha az ember lelke nem volna halhatatlan, vagy azért nem volna, mivel az Isten azzá nem tehetné, vagy mivel nem akarná; de egyiket sem lehet állítani, nem az elsőt, mivel az Isten mindenható, nem a' másikát, mert az Isten végnélkül jó; tehát az ember lelke halhatatlan.

*

Ha a' szarvas Okoskodásban a' szétválasztás nem két tagú, hanem három, négy, öt, vagy több tagú, *háromélü* (trilemma), *négyélü* (quadrilemma), *ötélü* (pentalemma), vagy általában *többélü* a' neve (polylemma). P. o. Ha az Itélőszékeknél helye volna a' kínzásnak, vagy a' vétek, és vétkes társak' felfedezésére, vagy a' látszatos vétek büntetésére, vagy a' mások példás elijesztésére volna helye; de egygyiket sem lehet állítani. Nem az elsőt, mert a' kínzás által kénszerített ember vallásának hitelt nem lehet adni, és a' tapasztalás bizonyítja, hogy a' kínzott ember a' kínzás félelméből ollyat is vall magára, a' miben ártatlan, és azokat is társainak mondja, kik vétkében nem részesek; nem a' másikát, mert igazságtalan kegyetlenség, azt büntetni, kinek vétke még nem bizonyos; nem a' harmadikát, mivel az ijesztő példának nints helye, ha nem bizonyos, hogy a' kínzott ember bűnös. Tehát a' kínzásnak semmi tekintetben nints helye az Itélőszékeknél.

39. §.

Az Okadás.

Az *Okadás*, vagy *sürgető Okoskodás* (ἐπιχείρημα = ἀπὸ τοῦ ἐπίχειρεῖν; quod manum velut injiciat adversario, et sic eum constrictum teneat: ratiocinatio cujus explicante *Quintiliano*

L. 5. *C.* 14 frequentius circa credibilia est usus), olly öszvetett Okoskodás, melly egygyik, vagy másik, vagy mind a' két elöljárójának rövidség végett azonnal okát adja, és mivel a' szónokok élnek *leginkább* vele, *szónokos* (oratorius syllogismus) *Okoskodásnak* is neveztetik. Illyen Okoskodással vitatja Cicero (*L.* 4. *Parad. C.* 3.), hogy a' fösvény nem gazdag: „csak az erkölcsösök, úgy mond ő, igaz gazdagok, mert csak ők birnak gyümölcsöző, és örökös javakat, csak ők, a' mi tulajdona a' gazdagságnak, megelégedvén birtokokkal, elégnek tartják, a' miek van; semmit nem kivánnak, semmi nélkül nem szükölködnek, semmi fogyatkozást nem éreznek, semmit sem keresnek: az erkölcsetlen fösvények pedig, mivel bizonytalan 's esetes vagyonokat birnak, mindég többet kivánnak, nem is elégedett még meg egy is közülök azzal, a' mi birtokában volt; és így nem csak nem bővelkedők, és gazdagok, hanem inkább szegények, és szükölködők."

Jegyzés.

Noha minden Okoskodás nem más, mint *Ok-adás*; én mégis jelesen (per eminentiam) az Epicheremát nevezem így. Ha ez valakinek nem tetszenék, éljen a' *Sürgetés* névvel, vagy mutasson, de okadva, jobbat.

40. §:

A' Példázás (Inductio), vagy Példa-Gyüjtés.

Ez ollyan Okoskodás, mellyben az alattvaló képzeleteknek valamelly jegyök az egész megfogásnak tulajdonítatik; p. o. Péter, Pál, János halandók; tehát minden ember halandó.

Lehet pedig a' Példázás vagy *teljes*, vagy *teljetlen; teljes* lesz, ha valamelly megfogásnak minden alképzeleteit eggyig előszámlálja, ha pedig csak nehányokat számlál elő, *teljetlen* a' neve; p. o. „mind a' barom, mind az ember halandó, tehát minden érző állat halandó „ez teljes, ez pedig „az arany, ezüst, réz elolvad a' tűzben, tehát minden ércz elolvad a' tűzben", teljetlen Példagyüjtés.

Ezen utóbbinak igen gyakor haszna van a' Természet, Orvos, Gazdálkodás, és más tapasztalásbéli Tudományokban.

41. §.

A' Hasonlító Okoskodás (Analogia).

A' *hasonlító*, vagy *hasonlatos* Okoskodás az, melly abból, hogy valamelly egynemü tárgyak' több jegyekben vagy tulajdonságokban meg

egygyeznek, azt következteti, hogy egyebekben is megegygyeznek; p. o. a' Világ, mint akár melly kézmiv, mindenütt szép rendet, részeiben helyes öszvefüggést, és czélerányosságot tüntet szemeinkbe; tehát valamint a' kézmivnek, úgy a' Világnak is kell értelmes alkotójának lenni.

Az illyen Okoskodás vagy *tökélletes*, vagy *tökélletlen*. *Tökélletes*, ha a' tárgyak mivoltos, vagy szükséges jegyeikre építetik a' Hasonlítás, ha pedig csupán eseti, nem szükséges jegyekből tesz következtetést, így *tökélletlen*. P. o. „az Afrikai vad emberek úgy éreznek, gondolkodnak, vágyodnak, mint az Európai fejérek, tehát valamint ezeket baromi kegyetlenség barmok gyanánt eladni, úgy amazokat is", ez tökélletes; ez pedig „a' bujdosó csillagok olly setét testek, mint a' mi földünk, hegyek, völgyek, tengerek vannak rajtok, mint a' mi földünkön; tehát szinte úgy eszes valóknak lakhelyeik, mint a' mi földünk", ez tökélletlen Hasonlítás.

HATODIK ÉRTEKEZÉS.

Az Okoskodások Helyrehozásáról.

Ha valamelly tökélletlen, vagy rendkivűlvaló Okoskodást tökélletessé, 's rendessé akarunk tenni értékének minden mivoltos változtatása

nélkül, *helyrehozzuk* azt (reducimus). Ezen *helyrehozás* próba kövök a' rendkivül való okoskodásoknak: mivel sokkal könnyebb a' gondolatokat által látni, ha természetes rendökben adatnak elő, mint ha rendkivül vannak.

Általjában ezen módokon eshet meg a' helyrehozás: 1) ha az rövidség okáért elhallgatott elöljáró itélet nyilván kitétetik; 2) ha az által tett kimondások természetes helyeikre viszsza tétetnek, úgy hogy a' főmondás elől, az almondás amaz után áljon; 3) ha a' megfordított szózatok viszsza fordíttatnak, t. i. a' segéd szózat a' fő mondásban allyazat, az almondásban mondat légyen.

42. §.

A' Csonka Okoskodás' Helyrehozása.

A' csonka, vagy megkurtított Okoskodást tellyes alkutlan Okoskodásra lehet általjában változtatni, az elhagyott elöljáró itéletet nyilván ki tévén: p. o. ezen Okoskodást „minden ember halandó, tehát Péter is halandó", így lehet helyre hozni: „minden ember halandó; de Péter ember, tehát halandó".

A' többi nemeit pedig legkönnyebb teljes alkutlan Okoskodásra változtatni, ha elöljáróikat alkunak, következőiket pedig alkudványnak

veszszük; azért, mivel az egyértékű, külön rendü, megfordúló, és ellentévő itéletek azon viszonyban vannak egymáshoz, mellyben az ok, allap, és alku, az okozathoz, következethez, és alkudványhoz. P. o. ezen csonka Okoskodásokat: 1) „az Isten minden lehetségest meg tehet, tehát mindenható", 2) „minden erkölcs dicséretes, tehát némelly erkölcs is dicséretes", 3) „minden ember állat, tehát némelly állat ember", 4) „minden ember halandó, tehát némelly ember nem halhatatlan", 5) „minden tudomány hasznos, tehát egy tudomány sem káros", 6) „némelly emberek tudósok, tehát ugyan azon némelly emberek nem tudatlanok"; így lehet helyre hozni: —

1) Ha az Isten minden lehetségest meg tehet, mindenható; már pedig úgy van, tehát mindenható", 2) „ha minden erkölcs dicséretes, némelly erkölcs is dicséretes; de minden erkölcs dicséretes, tehát némelly erkölcs is dicséretes". 3) „ha minden ember állat, némelly állat ember; de minden ember állat, tehát némelly állat ember", 4) „ha minden ember halandó, némelly ember nem halhatatlan, de minden ember halandó, tehát némelly ember nem halhatatlan", 5) „ha minden tudomány hasznos, egy tudomány sem káros; de minden tudomány hasznos, tehát egy sem káros", 6) „ha némelly emberek tudósok, ugyan azok nem tu-

datlanok, már pedig némelly emberek tudósok, tehát ugyan ők nem tudatlanok".

43. §.

A' Zavaros Okoskodás Helyrehozása.

Mivel a' zavaros Okoskodások (34. §.) úgy származnak, ha a' kimondások, vagy szózatok a' teljes, többnyire alkutlan, Okoskodásnak természetes rendétől eltávoznak, és különféleképen egygyesítetnek; erre való nézve három féleképen eshetik meg helyrehozások: —

1-ször) A' közönséges ítéletet, mint allapot és okfőt, főmondássá, a' nehányos vagy rideg ítéletet, mint felfogást, almondássá kell változtatni; p. o. „Péter ember, de minden ember gyarló, tehát Péter is az", így hozathatik helyre, „minden ember gyarló, de Péter ember, tehát ő is gyarló".

2-szor) A' közép, vagy segéd szózatot a' fő mondásban allyazattá, az almondásban mondattá kell tenni; p. o. ezen Okoskodásokat: 1) „a' mi gondolkodik, nem anyag, de az agyvelő anyag, tehát nem gondolkodik", 2) egy anyag sem gondolkodik, de anyag az agyvelő, tehát nem gondolkodik", 3) a' mi gondolkodik, nem anyag, de anyag az agyvelő, tehát nem gondolkodik", így lehet helyre hozni: „egy anyag

sem gondolkodik, de az agyvelő anyag, tehát az agyvelő nem gondolkodik".

3-szor) Ha mind a' kimondások, mind a' szózatok meg vannak zavarva, mind ezeket, mind amazokat természetes helyeikre kell visszsza rakni; p. o. „hizelkedők némelly emberek, de megvetést érdemel minden hizelkedő, tehát némelly emberek megvetést érdemelnek", így kell helyre hozni: „minden hizelkedő megvetést érdemel, de némelly emberek hizelkedők, tehát némelly emberek megvetést érdemelnek."

Jegyzés.

Ezekből látni való, hogy a' zavaros Okoskodás' helyrehozására, melly a' régi Oskoláskodóknál olly titkos mesterségűnek tartatott, semmi más nem kivántatik, csak hogy 1) a' tökélletes, leginkább az alkutlan, Okoskodásoknak természetes alakjaikot és rendöket jól észmérjük; 2) a' segéd szózatot a' szélsőktől megkülömböztessük, a' mi igen könnyü, csak arra vigyázzunk, mellyik jelen meg a' három szózatból kétszer az elöljáró itéletekben, mivel a' szélső szózatok, a' mint a' rendes Okoskodás' képzése mutatja (30. §.), csak egyszer egyszer jelenhetnek meg; 3) az itéletek megforditásának törvényeit szemmel tartsuk (26. §. VIII.); ezekre a' ki jól vigyáz, akár melly zavaros Okoskodásokat tisztákká, 's rendesekké tehet, a' nélkül, hogy a' *Barbara*, *Celarent*, 's más hasonló vad üres szókra szorúlna. *Lásd Fejér' Közhasznú Logikáját* 189. *lap. Jakobs' Logik s.* 124, *Metz Handbuch der Logik*, *s.* 106, *Likawecz p.* 263—282.

44. §.

A' Halmozó Okoskodás' Helyrehozása.

A' halmozó Okoskodást ollyan tökélletes sokas Okoskodássá lehet változtatni, melly kettővel kevesebb egyszerű Okoskodásokból áll, mint a' halmozó Okoskodásnak kimondásai. És pedig:

1-ször) Az *alászállót* így: minden kimondás, kivévén az elsőt, melly almondás lészen, változtassék főmondássá, és minden így nyert befejezés a' következő Okoskodásnak almondássává. P. o. ezen hat kimondású alá szálló halmos Okoskodást, „az ember lelke gondolkodik, a' mi gondolkodik, részetlenvaló, a' részetlenvalónak nincsenek részei, a' minek részei nincsenek, nem oszolhat részekre, a' mi részekre nem oszolhat, romolhatatlan, tehát az ember lelke romolhatatlan", illyen négy egyszerűből álló sokas Okoskodássá lehet változtatni: „A' mi gondolkodik, rész nélkül való, de az ember lelke gondolkodik, tehát rész nélkül való; 2) a' rész nélkül való nem áll részekből, de az ember lelke rész nélkül való, tehát nem áll részekből; 3) a' mi részekből nem áll, nem oszolhat részekre, de az ember lelke nem áll részekből, tehát nem oszolhat részekre; 4) a' mi részekre nem oszolhat, romolhatatlan, de az ember lelke nem oszolhat részekre, tehát romolhatatlan.

2-szor) A' *felemelkedőt* pedig így: „az első kimondást főmondássá, a' másodikat almondássá, az igy nyert befejezést a' következendő Okoskodás fő mondássává kell tenni, és pedig úgy, hogy minden kimondás, kivévén az elsőt, almondás, és minden befejezés főmondás légyen. P. o. „a' mi részekre nem oszolhat, romolhatatlan, a' minek részei nincsenek, részekre nem oszolhat, a' rész nélkül valónak nincsenek részei, a' mi gondolkodik, rész nélkül való, az ember lelke gondolkodik, tehát romolhatatlan", ezt így lehet helyre hozni: „1) A' mi részekre nem oszlik, romolhatatlan; de a' minek részei nincsenek, részekre nem oszlik, tehát a' minek részei nincsenek, romolhatatlan"; 2) a' minek részei nincsenek, romolhatatlan; de a' rész nélkül valónak nincsenek részei, tehát a' rész nélkül való romolhatatlan, 3) A' rész nélkül való romolhatatlan, de a' mi gondolkodik, rész nélkül való, tehát a' mi gondolkozik, romolhatatlan. 4) A' mi gondolkodik, romolhatatlan, de az ember lelke gondolkodik, tehát romolhatatlan.

3-szor) Ha a' rákásos Okoskodás' kimondásai alkusak, alkus teljes Okoskodássá illyen móddal lehet változtatni: 1) a' két első kimondást elöljáróknak kell tenni; 2) a' befejezésben a' fő elöljárónak, vagy fő mondásnak első részét öszve kell foglalni az almondásnak hátúlsó részével; 3) ezen kifejezés tétessék a' követke-

zendő Okoskodás főmondássává, 's ezen munka végig illyen módon folytattassék; p. o.„ ha a' háború tart, ugarban maradnak a' szántóföldek, ha ugarban maradnak a' szántóföldek, semmi aratás nem lesz, ha semmi aratás nem lesz, nagy lesz a' drágaság, tehát ha a' háború tart, nagy lesz a' drágaság, már pedig a' háború tovább is tart, tehát nagy lesz a' drágaság", ezt így lehet helyre hozni: 1)„ Ha a' háború tart, ugarban maradnak a' földek, de ha a' földek ugarban maradnak, semmi aratás nem lesz, tehát ha a' báború tart, semmi aratás sem lesz. 2) Ha a' háború tart, semmi aratás sem lesz, de ha semmi aratás nem lesz, nagy lesz a' drágaság, tehát ha a' háború tart, nagy lesz a' drágaság. 3) Ha a' háború tart, nagy lesz a' drágaság, de a' háború tart; tehát nagy lesz a' drágaság".

45. §.

Az Okadás Helyrehozása.

Az Okadást sokas teljes Okoskodássá lehet változtatni, ha az elöljárókhoz adott okból teljes egyszerü Okoskodást alkotunk; p. o. „mind az, a' ki hibázhat, vétkezhet is, de az ember hibázhat, mivel véges való, tehát vétkezhet is", így lehet helyre hozni: „mind az, a' ki hibázhat, vétkezhet is, de az ember hibázhat,

tehát vétkezhet is; bizonyítom az almondást: a' véges való hibázhat, de az ember véges való, tehát hibázhat.

Jegyzés.

Mivel az illyes Okoskodás is alkus, vagy szétválasztó Okoskodásokból állhat üszve, illyenekké változtathatik szinte ezen a' módon.

16. §.

A' Példagyüjtő, és Hasonlító Okoskodások' Helyrehozása.

Mivel a' Példagyüjtő és Hasonlító Okoskodások, a' mint képzésekből látható, a' megkurtított Okoskodásnak nemei, úgy mint ezt, az elhalgatott elöljárónak nyilván-kimondásával lehet őket is helyre hozni. P. o. ezen Példázást „az arany, ezüst, és platina szétolvad a' tüzben, tehát minden becsesebb ércz szétolvad a' tüzben", meg ezt a' Hasonlitást „a' fekete emberek szinte úgy éreznek, gondolkodnak, és kivánkoznak, mint a' fejérek, tehát ők is boldogságra teremtettek, mint a' fejérek", így lehet helyre hozni; „az arany, ezüst, és platina szétolvadnak a' tüzben, de ezek a' nemes ércznek jelesebb nemei, tehát minden nemes ércz szétolvad a' tüzben". A' fekete emberek szinte úgy éreznek, gondolkodnak, 's kivánkoznak, mint a'

fejérek, de a' fejérek boldogságra teremtettek, tehát amazok is.

HETEDIK ÉRTEKEZÉS.

Az Okoskodás' Törvényeiről.

Az Okoskodás általában *igaz*, ha mind értékére, az az szerére, mind képzetére nézve helyesen következtet, vagyis ha az igaz elöljáró itéletekből a' következő bizonyos Törvényeknél fogva természetesen foly.

Ezen Törvények *Okoskodás Törvényeinek* neveztetnek, és mivel vagy minden Okoskodásokra általában, vagy csak különösen némellyekre alkalmaztathatók, vagy *közösek*, vagy *különösek* lehetnek, és mindnyájan ezen allapon nyugosznak: „*A' helyes felfogásból helyes legyen a' következtetés*".

47. §.

Az Okoskodásoknak közös Törvényeik.

I-ső Törvény: A' mi általában állítatik valamelly megfogásról, mint egészről, azt különösen is lehet, és kell is állítani eggyenként minden alatvalóiról, mint részekről; p. o. „minden ember halandó, tehát Péter is halandó".

II-dik Törvény: A' mi általában tagadtatik valamelly megfogásról mint egészről, egy-

gyenként is lehet, és kell is tagadni minden alatvalóiról, mint részekről; p. o. egy ember sincs hiba nélkül, tehát Péter sincs hiba nélkül".

III-dik Törvény: Egy harmadikkal egyezők, egymással is megegygyezők; p. o. egy a' három krajczár és öt kispénz a' garassal, tehát egygyek egymással is.

IV-dik Törvény: Az egy harmadikkal ha valamelly kettő közül csak egyike egyes, a' másika nem, egymással sem egyezők; p. o. öt kis pénz egy garas, de két krajczár nem egy garas, tehát az öt kispénz sem két krajczár.

V-dik Törvény: Ha valamelly kettő közül egyik sem egyez a' harmadikkal, sem egyességöket, sem ellenkezésöket nem lehet következtetni, p. o. noha egy Körmöczi négy latos arannyal sem a' Hollandus, sem a' Török arany meg nem egyez nehézségére nézve, nem következik, hogy egymással sem egyeznek meg, mivel mind a' kettő lehet öt latos; de azt sem lehet következtetni, hogy egymással megegyeznek, mert az egyik öt a' másik hat latos lehet.

Ezen törvényeknek közös allapjok ez: „*A' jegynek jegye a' jegyesnek is jegye*", (nota notae est etiam nota notati), az az: ha valami tárgyhoz bizonyos jegyet gondolunk, és ezen jegynek jegyét találjuk, ez a' tárgynak is jegye; p. o. mivel a' lónak jegye az állatiság, az

állatiságnak, ha él, az érzékiség, és így ez a' lónak is jegye lévén, így okoskodom „a' ló állat, de az állat érez, tehát a' ló is érez: „vagy a' tagadó módban (in modo tollente)" Péter ember, de az ember nem halhatatlan, tehát Péter sem halhatatlan.

Jegyzés.

Noha ezen törvények tulajdonkép az alkutlan Okoskodást illetik, mivel azonban minden más Okoskodást amazzá lehet változtatni, 's így helyes vagy helytelen voltát könnyebben átlátni, az *Okoskodások közös törvényeiknek neveztem őket.*

48. §.

Az alkutlan Okoskodásnak különös tulajdon Törvényei.

I-ső Törvény: „Az alkutlan egyszerü Okoskodásban csak három egy egy jelentésü szózat lehet" azért, mivel a' mint képzéséből (30. §.) láttuk, csak három képzelet hasonlítatik benne öszve, a' képzeleteket pedig szókkal, vagy szózatokkal szoktuk kijelenteni; ha tehát valami negyedik szózatot csúsztatnánk beléje, hibás volna Okoskodásunk. Ez háromféleképen eshetik meg leginkább: 1) a' *sok értelműség* (aequivocatio) által, ha tudni illik valamelly szózat több jelentésü lévén, a' fő-mondásban

így, az almondásban amúgy vétetik; p. o. az oroszlán ordít, de az oroszlán csillagzat, tehát a' csillagzat ordít; 2) a' *névmásitás* (metaphora) által, midőn valamelly szózat egyszer tulajdon, máskor idegen megfordított jelentésben vétetik; p. o. *A'* képmutató ravasz róka, de a' róka négy lábú állat, tehát a' képmutató négy lábú állat; 3) a' *feltevés* (suppositio) *megváltoztatásával;* ha t. i. valamelly szózat már puszta szó, már jelentett tárgy gyanánt, már öszve foglalva, már elvonva használtatik, p. o. Caesár meggyőzte Pompejust, de Caesár Phaeniciai szó, tehát a' Phaeniciai szó győzte meg Pompejust", „Cicero ember volt, de az ember Nem, tehát Cicero Nem volt".

II-dik Törvény: A' segéd szózatnak soha sincs helye a' befejezésben; mert a' teljes Okoskodás képzésére viszsza tekintvén (§. 30), a' segéd szózat az, mellyel az elöljáró kimondásokban a' két szélső szózat öszve hasonlítatik, a' befejezésben pedig amaz öszve hasonlítás után egyedül a' szélső szózatok szoktak öszve foglaltatni. P. o. hibás volna ezen Okoskodás: „minden arany ércz, de minden ércz nehéz, tehát minden ércz arany", hanem így helyes, „minden arany nehéz".

III-dik Törvény: A' segéd szózatot legalább az egygyik elöljáróban teljesen közönséges jelentésben kell venni. *Közönségesben* azért,

mert ha 'mind a' két elöljáróban különös jelentésben vétetik, az *első Törvény* ellenére négy szózatú lészen az Okoskodás; p. o. helytelen volna ezen Okoskodás „minden könyv valami öszvetett való, de valami öszvetett való a' könyvnek minden levele is, tehát minden levél könyv". *Teljesen közönségesben* pedig azért, mivel másképen a' sokféle jelentés megint négy szózatot csusztatna be az Okoskodásba az *első Törvény* ellenére. P. o. hibás volna ezen Okoskodás „Pázmány Péter minden egyházi méltóságokat dicsőséggel viselt, de a' Római Pápaság egyházi méltóság, tehát ezt is ditsőséggel viselte Pázmány.

Más az, ha a' segéd szózat meghatározott rideg tárgyat jelent, mivel illyenkor lehetetlen a' sokféle jelentés. P. o. „Aristoteles Plátó' tanítványa volt, de Aristoteles Nagy Sándort nevelte, tehát Plátónak valamelly tanítványa Nagy Sándor' nevelője volt"; vagy „Hollós Mátyás Hunyadi János fia volt, de Hollós Mátyás híres Magyar Király volt, tehát Hunyady Jánosnak valamellyik fia híres Magyar Király volt. Ezen három Törvény a' *szózatokat* igazgatja.

IV-dik Törvény: A' két nehányos elöljáróból semmi sem következik: részszerént azért, mivel a' hol közönséges itélet nincs, nincs allap, és törvény, részszerént azért, mivel, így a' *III-dik Törvény* ellenére négy szózat lészen

az Okoskodásban. P. o. hibás volna ez az Okoskodás „némelly Magyar adakozó, de némelly Magyar fösvény, tehát némelly fösvény Magyar adakozó".

A' fő elöljárónak tehát vagy is fő kimondásnak mivel allap, és törvény, mindenkor közönséges itéletet kell jelenteni, akár kijelelt légyen ez azután, akár nem (26. §.); kivévén azon esetet, ha két rideg itéletből okoskodunk, mivel ezek logikai tekintetben (a' mint az Itéletekről értekezvén láttuk (16. §.) egygyenlők a' közönséges itéletekkel; az alkimondás pedig közönséges is lehet, különös is, vagy egyes.

V-dik Törvény: A' két tagadó elöljáróból sem következik semmi; mivel ez annak a' jele lévén, hogy a' segéd szózat egyik szélsővel sem egyez, az *V-dik közönséges Törvény* szerént semmi következtetésnek sincs helye (47. §.). P. o. így semmit sem következtethetnék, „semmi Test sem gondolkodik, de a' Lélek nem Test, tehát stb." Rendesen pedig a' fő kimondás állító, vagy tagadó lehet, mivel törvény, de a' felfogó itéletnek mindég állítónak szükséges lenni, noha az ő kimondása is gyakran tagadónak látszik: más t. i. a' tagadó, más a' tagadva állító, más a' valóságos, más a' látszós tagadás. P. o. ezen Okoskodásban: „a' ki sokat tanulván, keveset ért, tanúlt, de nem tudós ember, de Péter keveset ért, tehát tanúlt, de nem tudós

ember", itt a' felfogás valóban állító, noha tagadólag mondatik ki, mivel azt észmérteti meg, hogy Péter azok közé tartozik, kik nem valódi tudósok. Illy látszósan tagadó a' felfogás akkor is, midőn a' fő kimondás kirekesztő (exclusiva p.); p. o. csak az igazi tudós, a' ki sokat olvas, sokat elmélkedik, de Péter sokat olvasván, nem sokat (keveset) elmélkedik, tehát nem tudós.

Ezen két törvény az *Elöljárókat* illeti.

VI-dik Törvény: A' következő tovább ne terjedjen, mint az elöljárók, az az: egygyik szélső szózat se légyen bővebb jelentésű a' befejezésben mind az elöljáró kimondásokban volt; máskép' négy szózat lesz a' *III-dik Törvény* ellen. Igy p. o. helytelenül okoskodnám „a' Magyar jó katona, de a' Magyar ember, tehát minden ember jó katona" hanem így „tehát némelly ember jó katona.

VII-dik Törvény: Ha mind a' két elöljáró állító, illyennek kell lenni a' következőnek is; mert a' *III-dik közönséges Törvény* szerént az egy harmadikkal egyezők, egyezők egymással is; p. o. helyes ez az Okoskodás „a' jó hazafi szereti Királyát, de a' Magyar jó hazafi, tehát a' Magyar Királyát szereti".

VIII-dik Törvény: A' következő ítélet mindég a' gyengébb részhez szabja magát. Az az, 1-ször ha az egyik elöljáró tagadó, a' *közönsé-*

ges IV-dik Törvény szerént a' befejezőnek is tagadónak kell lenni; p. o. „egy ember sem halhatatlan, de Péter ember, tehát nem halhatatlan"; 2-szor, ha az elöljárók közül az egyik nehányos, illyen legyen a' következő is, máskép az itt előadott *VI-dik Törvényel* ellenkeznék, p. o. az ember állat, de némelly teremtmény ember, tehát némelly teremtmény állat.

Ezek a' *Befejezés* Törvényei.

Jegyzés.

1). Az alkimondás képestségére lehet alkus is, mikor egészen nem bizonyos, ha valjon a' felfogás foglaltatik e' a' fő kimondásban mint törvényben, vagy sem? p. o. a' gyilkos halált érdemel, de ha Ciceronak hiszünk, Miló gyilkos, tehát halált érdemel: hanem szétválasztó soha sem lehet, mivel a' szétválasztás egyik tagja mindenkor tagadó, a' felfogás pedig tagadó, a' mint látánk, nem lehet. Módosúlására nézve a' fő és alkimondás lehetséges, valósító, vagy szükséges lehet.

2). A' befejezés képestségére nézve általában ugyan alkutlan szokott lenni, de alkus is lehet, vagy szétválasztó, ha az elöljárók illyenek; p. o. a' Hazaáruló halált érdemel, de Péter, ha Pál igazat mond, Hazaárúló, tehát ha Pál igazat mond, halált érdemel". „Buda vagy Dunán innen, vagy Dunántúl, vagy Tiszán innen, vagy Tiszán túl fekszik, de nem fekszik Tiszántúl, tehát vagy Tiszán innen, vagy Dunán innen, vagy Dunántúl fekszik. Módosúlására nézve, pedig mindenkor szükséges a' következő, ha az elöljárok igazak.

3). Ha az elöljárók ollyanak-e szükségképen mint gondoljuk? helyesen állít, vagy tagad-e valamit közönsé-

gesen a' főkimondás, vagy sem? az alkimondásban igazán állíttatik-e valami, vagy nem? az az, ha vallyon nem csak képzésére, hanem tárgyára nézve is igaz-e, vagy nem az Okoskodás? ezt magából a' Logikából, mint a' gondolkodásmód tudományából meg nem ítélhetjük, hanem más tudományokból, az az, a' mit már gyakran mondottam, a' Logika csak kúlcsa a' tudományoknak. P. o. csupán mint Logikus, így helyesen okoskodom: „egy vizi állat se fiadzik eleveneket, de az Elephánt vizi állat, tehát az Elephánt nem fiadzik eleveneket", de vallyon az Elephánt vizi állat-e? 's a' vizi állat nem fiadzik-e eleveneket? nem a' Logikából, hanem az állatok története tudományából ítélem meg. Így van ez minden más Okoskodással is.

49. §.

Az Alkus Okoskodásnak Törvényei.

Kitudván az allapúl adott, vagy felvett alkus Ítélet igazvoltát, ezen törvényekre kell ügyelni:

I-ső Törvény: Ha megengeded a' fő kimondás alkuját az alkimondásban, meg kell engedned az ő alkudványát is a' következőben. P. o. ha kemény a' hideg, befagy a' víz, de most kemény a' hideg, tehát befagy a' víz.

II-dik Törvény: Ha tagadod a' főkimondás alkuját az alkimondásban, tagadnod kell annak alkudványát is a' következőben. P. o. Ha nagy hideg lesz, befagy a' víz, de most nincsen nagy hideg, tehát nem fagy be a' víz.

III-dik Törvény: Ha megengeded a' főkimondás alkudványát az alkimondásban, meg kell engedned annak alkuját is a' következőben. P. o. Ha nagy hideg van, be fagy a' víz, de most befagy a' víz, tehát nagy hideg van.

IV-dik Törvény: Ha tagadod a' főkimondás alkudványát az alkimondásban, tagadd annak alkuját is a' következőben. P. o. Ha kemény hideg lesz, be fagy a' víz, de most nem fagy be a' víz, tehát nincs kemény hideg.

Ezen törvények az *elegendő ok fő törvényén* épülnek, mivel az alku olly viszonyban van az alkudvánnyal, mint az elegendő ok az okozattal: már pedig, ha az elegendő ok tétetik, vagy elvétetik, tétetik vagy elvétetik az okozat is, és viszontag; tehát ha az alku megengedtetik is, vagy tagadtatik, tagadni kell, vagy megengedni az alkudványt is, és kölcsönösen.

50. §.

A' Szétválasztó Okoskodás Törvényei.

Előre kitudván az allapúl adott, vagy felvett szétválasztó Itélet igazvoltát (26. §.) meg kell tekinteni, ha két tagú-e, vagy több tagú a' szétválasztás? —

Ha *két tagú*, a' következendő törvények szerént lehet okoskodni:

I-ső Törvény: Megengedvén a' szétválasztás egyik tagját az alkimondásban, a' másikát tagadni kell a' befejezésben. P. o. „a' világ vagy mindég meg volt, vagy valamikor teremtetett, de valamikor teremtetett, tehát mindég nem volt".

II-dik Törvény: Tagadván a' szétválasztó tagoknak egyikét az alkimondásban, meg kell engedni a' másikát a' befejezésben. P. o. „A' világ vagy öröktől fogva áll, vagy valamikor teremtetett, de öröktől fogva nem áll, tehát valamikor teremtetett".

A' második esetre pedig, az az, ha *több, nem kettő*, a' szétválasztó tag, ezek a' törvények: —

I-ső Törvény: Megengedvén a' szétválasztó tagokból egyet az alkimondásban, a' többit általában kell tagadni a' befejezésben. P. o. „Most vagy nyár van, vagy ősz, vagy tél, vagy kikelet; de nyár van, tehát nincsen ősz, se tél, se kikelet".

II-dik Törvény: Tagadván a' szétválasztó tagokból egyet az alkimondásban, a' többieket meg kell engedni a' befejezésben, de csak szétválasztólag. P. o. „Most vagy nyár van, vagy ősz, vagy tél, vagy kikelet, de ősz nincsen, tehát vagy nyár van, vagy tél, vagy kikelet".

III-dik Törvény: A' többi szétválasztó tagokat együtt tagadván az alkimondásban, a'

fennmaradott egy tagot meg kell engedni a' befejezésben. P. o. „Most vagy nyár van, vagy ősz, vagy tél, vagy tavasz; de nincs ősz, se tél, se tavasz, tehát nyár van".

Ezen törvényeknek allapjok a' *középkirekesztő Okfő*, melly szerént az ellenkező jegyek közül, millyenek a' szétválasztó tagok, ha egyikét valamelly tárgynak tulajdonítjuk, a' másikát, vagy a' többieket meg kell tőle tagadni, és kölcsönösen (2. §.)

51. §.

A' Csonka Okoskodás Törvényei.

Mivel a' csonka vagy rövid Okoskodások az eddig elő számlált teljes Okoskodásoknak nemeiből vonattatnak öszve, azért *öszvevont Okoskodásoknak* is hivatnak (33. §.), és azokká lehet változtatni; erre nézve helyes, vagy helytelen voltokat is az eddig előadott törvények szerént lehet ugyan általában megitélni: de vannak mégis ide tartozó némelly különös törvények is: —

I-ső Törvény: Az egyértékü itéletek egyikének igazságából a' másikának igazságát, 's egyike igaztalanságából a' másikának igaztalanságát szükséges következtetni. P. o. „igaz, hogy az Isten mindent, a' mi lehetséges, meg tehet; tehát az is igaz, hogy az Isten mindenható",

vagy „nem igaz, hogy az ember örökké él, tehát az sem igaz, hogy az ember halhatatlan".

II-dik Törvény: 1.) Az alárendelő Itélet igazságából az alárendelt igazságát, és az alá rendelt igaztalanságából az alárendelő igaztalanságát kell következtetni. P. o. „igaz, hogy minden erkölcs dicséretes, tehát az is igaz, hogy némelly erkölcs dicséretes" vagy „nem igaz, hogy valamelly vétek dicséretes, tehát annál inkább nem igaz, hogy minden vétek dicséretes". 2) Az alárendelt igazságából nem következik mindenkor az alárendelőnek igazsága is, sem az alárendelő igaztalanságából az alárendelt igaztalansága. P. o. Igaz, hogy némelly ember fösvény, de nem igaz, hogy minden ember fösvény; vagy nem igaz, hogy minden ember gazdag, de igaz, hogy némelly ember gazdag. Más az, ha szükséges értékű itéletekből okoskodunk. (Lásd 26. §).

III-dik Törvény: A' megfordító Itélet igaz, vagy nem igaz voltából a' megfordított igaz, vagy nem igaz voltát kell kihozni, és kölcsönösen, de csak akkor, ha a' megfordítás helyesen ment végbe. P. o. „igaz, hogy minden ember eszes állat, tehát az is igaz, hogy minden eszes állat ember", vagy „nem igaz, hogy az ember barom, tehát az sem igaz, hogy a' barom ember".

IV-dik Törvény: Az egyik ellenmondó itélet igazságából a' másiknak igaztalanságát, és

az egyik igaztalanságából a' másiknak igazságát szükséges kihozni. P. o. „igaz, hogy minden ember halandó, tehát nem igaz, hogy valamelly ember nem halandó“ „nem igaz, hogy valamelly ember halhatatlan, tehát igaz, hogy minden ember halandó“.

V-dik Törvény: Az ellenző Itéleteknek egyike igaz voltából következik a' másiknak hamis volta, de az egyike hamis voltából a' másiknak igaz volta nem mindenkor. P. o. noha így helyesen okoskodom „igaz, hogy minden ember halandó, tehát nem igaz, hogy egy ember sem halandó“; de így hibásan okoskodnám „nem igaz, hogy minden ember tudós“ tehát igaz, hogy egy ember sem tudós“. Más az, ha az Itéletek szükséges szerüek (26. §.)

VI-dik Törvény: Az egyik alellenző itéletnek igaz, vagy nem igaz voltából a' másiknak nem igaz, vagy igaz voltát kell következtetni, mint az ellenmondó itéleteknél. P. o. „Igaz, hogy némelly emberek szegények, tehát nem igaz, hogy ugyan ők nem szegények“, nem igaz, hogy némelly emberek tudósok, tehát igaz, hogy azon némelly emberek tudatlanok“.

Ezen törvények azon törvenyeken állapodnak, mellyek szerént (26. §.) az egyértékü, különrendü, megfordúló, és ellentett itéletek igaz voltait visgáltuk.

52. §.

A' Rakásos Okoskodás különös Törvényei.

a)

Az Alászálló' Törvényei.

I-ső Törvény: Minden kimondások, az elsőn kivül, közönségesek legyenek; mivel mindnyájan fő kimondásúl, és allapúl szolgálnak.

II-dik Törvény: Az első kimondás állító legyen; mivel felfogás helyett van, melly, a' mint látónk, rendesen állító szokott lenni.

III-dik Törvény: Az elöljárók, kivévén az utolsót, mindnyájan állítók legyenek, mivel szinte annyi felfogások; az utólsó pedig, mivel fő kimondásúl szolgál, állító lehet, vagy tagadó.

IV-dik Törvény; A' befejezés egy mennyiségű legyen az első, és egy miségü 's mintségü az utolsó előljáróval. P. o. „A' fösvény telhetetlen, a' telhetetlen nyughatatlan, a' nyughatatlan nem boldog; tehát a' fösvény nem boldog".

b)

A' Felemelkedőnek Törvényei.

I-ső Törvény: Egyedül az első kimondás lehet vagy állító, vagy tagadó.

II-dik Törvény: Csupán az utolsó kimondás lehet nehányos.

III-dik Törvény: A' befező egy mennyiségű légyen az utolsóval, egy minőségű, és módosulású az első kimondással. P. o. „A' nyughatatlan nem boldog, a' telhetetlen nyughatatlan, a' fösvény nyughatatlan, tehát a' fösvény nem boldog.

Ezen Törvények részszerént magának a' rakásos Okoskodásnak, részszerént a' teljes rendes Okoskodásnak mivoltokból folynak.

53. §.

A' Kétélű Okoskodás különös Törvényei.

I-ső Törvény: Az első kimondás szétválasztása teljes legyen; máskép hibás allapon épűl az egész Okoskodás. P. o. helytelenűl okoskodnám így „Az ember lelke vagy meghal testével, vagy örökké boldog lesz; ha meghal, nem kell irtózni a' haláltól, mivel a' sirontúl semmi sem vár reánk, ha örökre boldog lesz, megint nincs mit irtózni a' haláltól, mivel örök boldogság vár reánk.

II-dik Törvény: A' szétválasztó tagoknak folyamatjai szükséges öszvekötésben álljanak tagjaikkal, máskép következés nélkül szűkölködik az Okoskodás. P. o. helytelenül buzdítanám nyavalygó barátomat a' békességes türésre illy módon: „vagy súlyos nyavalyád, vagy könnyű, ha súlyos, nem tartós, ha könnyű, már magában türhető".

III-dik Törvény: El kell kerülni a' viszonzást, az az, nem kell ollyan szétválasztó tagokkal élni, mellyeknek két folyamatjok lehet, egyik az okoskodónak, másik az ellenfélnek kedvező. P. o. nem helyesen szóllítnám el barátomat valamelly hivatal felvállalásától így okoskodván, „a' néked ajánlott hivatalt vagy jól fogod viselni, vagy nem; ha jól, megbántod az embereket, ha nem, megbántod az Istent; tehát minden esetben tanácsosabb azt el nem fogadnod" mert erre ő így viszonolhat: „a' nékem ajánlott hivatalt vagy jól fogom viselni, vagy nem; ha jól, tetszeni fogok az Istennek, ha roszszúl, az embereknek, tehát minden esetre tanácsos azt elfogadnom.

Jegyzés.

Ugyan ezen törvények szerént lehet meghatározni az újjabb alkotású szarvas Okoskodás igaz, vagy nem igaz voltát is. P. o. hibás ezen Okoskodás: „Ha a' Philosophia hasznos volna, vagy a' gazdagság, vagy a' becsület gyarapítására volna hasznos; már pedig egyikre sem használ semmit, tehát a' Philosophia haszontalan". Itten 1) nem teljes a' szétválasztás, mert az előszámlált javakon kivül másokat is szerezhet mivelőinek a' Philosophia; 2) a' következetek szükségképen nem függenek öszve a' szétválasztó tagokkal, mert azon javak nélkül is hasznos a' Philosophia; sőt 3) maga a' felfogás is hibás, mert már sokakat meggazdagított 's híresekké tett a' Philosophia.

54. §.

A' Példázó és Hasonlító Okoskodásoknak különös Törvényeik.

Noha mind a' példázó, mind a' hasonlító Okoskodások, mint annyi csonka Okoskodások, teljes Okoskodásokká változtathatnak, és ezeknek eddig előadott törvényeik szerént itéltethetnek meg; jó mindazonáltal az ő képzeteikben 's használatokban ezen törvényeket is különösen szem előtt tartani: —

I-ső Törvény: Minden rideg itéleteknek, mellyekből a' Példázás által közönséges itéletet következtetünk, egy minemüségüeknek, az az, vagy állítóknak, vagy tagadóknak kell lenni; mert csak egy más millyenségü itélet is az egész Példázás erejét lerontja.

II-dik Törvény: Azon közönséges itélet, mellyet a' Példázás által következtetünk a' rideg itéletekből, ezekkel egy millyenségü legyen.

III-dik Törvény: Ha tökélletes Példázást akarunk, a' mondat minden itéletben szükséges jegye légyen az allyazatnak.

IV-dik Törvény: A' teljes Példázás tökélletes bizonyosságot, a' teljetlen csak hihetőséget szül.

V-dik Törvény: Ha a' rideg itéletek szükséges értéküek, illyennek kell lenni a' következő közönségesnek is.

VI-dik Törvény: Mennél több jegyek számláltathatnak elő, annál nagyobb a' Hasonlítás' bizonyító ereje.

VII-dik Törvény: A' hasonlító Okoskodásnak itéletei állítók, vagy tagadók lehetnek; noha a' csupán tagadó, az az, azt határozó itéletek, mi nem légyen valamelly tárgy? kevés bizonyító erővel birnak.

VIII-dik Törvény: A' Hasonlitásban, valamint a' Példázásban, a' mennyire lehet, nem csupán eseti jegyeket kell felhordani, máskép' ez is, mint amaz, nem tökélletes, hanem tökélletlen, nem bizonyosságot, csak hihetőséget szül.

Példák lehetnek ezen törvényeknek helyes voltokra a' csupa Példázásokon és Hasonlitásokon épült tapasztalásbeli észméretek, és látható, mennyire lehessen ezekre támaszkodni, vagy nem? —

Jegyzés.

A' Sokas Okoskodásra és Okadásra különös törvények nem szükségesek, mivel ezeket tökélletes egyszerü Okoskodásokká lehet változtatni; (44. 45. §.) 's ezeknek törvényei szerént megitélni.

MÁSODIK RÉSZ.

A' Tudományos Gondolkodást Tanító Logika.

55. §.

Értelmenye és Foglalatja ezen Résznek.

Az eddig előadottakból csak azt tudjuk még, hogy kell *helyesen gondolkodni?* lássuk már azon módot is, melly szerént *tudományosan* lehet, és kell gondolkodni? Nem elég t. i. annak, a' ki valódi Tudós akar lenni, helyesen tudni gondolkodni, vagy akár melly számos zavarékos észméretekkel birni, hanem az is szükséges, hogy minden gondolatjai, és észméretei öszve fügvén, és egymásból folyván, egy rendszeres egészet tegyenek, az az, *szoros értelmenyű Tudományt* alkossanak. Ezt hogyan lehessen valósítani általában akár melly szerű gondolatinkal? a' Logikának ezen 2-dik Része adja elő; azért neveztetik *Rendszerző*, vagy *Tudomány módot* (Systematica vel Methodologia) *tanító*

Logikának, vagy *Tudomány alkotás*, vagy *épités mesterségének*, (Architectonica) is. (Lásd 3. §.)

Mivel pedig magában érthető, hogy annyiféle lehet a' Tudománymód, vagy Rendszer, a' mennyifélék az észméretek, 's mind ezeket általában, nem ügyelvén a' különböző tárgyakra, adja elő a' Rendszert tanitó Logika, és azon közönséges törvényeket fejtegeti, mellyek nélkül semmiféle észméreteink tudományos tökélletességre nem juthatnak; azért *Közönséges Rendszer Tudománynak* is mondatik (Systematica, vel Methodica Generalis).

Már, minden gondolatot és észméretet, valamint minden itéletet, négy oldalról lehet tekinteni, t. i. *mennyiségére*, *millyenségére*, *képestségére*, és *módosulására* vagy *mintségére* nézve; 'következésképen annak tudományos tökélletességét is ezen négy tekintetből lehet meghatározni.

Mennyiségére nézve tudományos tökélletességü az észméret, ha *sok*, és nagy kiterjedésü; *millyenségére nézve*, *ha világos*, és *rendes*; *képestségére nézve*, ha *igaz*; *módosulására nézve*, ha *bizonyos*; az az: a' *Világosság*, a' *Rend*, az *Igazság*, a' *Bizonyosság*, és *Bőség* szükséges tulajdonaik minden tudományos gondolatoknak, és észméreteknek. Hogyan kellessék ezeket eszközölni? lássuk.

ELSŐ SZAKASZ.

Az Észméretek Tudományos Tökélletességéről Millyenségökre nézve.

Millyenségökre nézve tökélletések észméreteink, ha *elég világosak*, és *rendesek*. Világosak lesznek a' *Megjegyzések*, rendesek a' helyes *Felosztások* által.

ELSŐ ÉRTEKEZÉS.

A Megjegyzésekről.

56. §.

A' Megjegyzés Értelmény és Nemei.

Megjegyezni (notare, definire), általában annyit tesz, mint valamelly dolognak különböztető jegyeit előszámlálni, 's tulajdon határai közé szorítani (determinare); általában tehát a' *Megjegyzés* (definitio), vagy *Meghatározás*, vagy *Korlátozás* is annyi, mint valamelly dolog megkülönböztető jegyeinek előszámlálása, és azon dolog, mellynek illyes jegyei előszámláltatnak, *Megjegyzettnek* (Definitum) mondatik. P. o. ezen kimondás: „az ember eszes állat" Megjegyzés; és pedig ezen allyazat „ember", a' Megjegyzett, mivel az ő jegyeit számlálom elő, ezen két jegy pedig „eszes és állat", együtt magát a' Megjegyzést teszi.

A' Megjegyzés így általában véve vagy *tágas*, vagy *szoros jelentésü*. A' *tágas jelentésü Megjegyzés* egynehány akár minemü megkülönböztető jegyeknek előadása: a' *szoros jelentésü*, *vagy tulajdonkép' való Megjegyzés* pedig valamelly megfogás szükséges jegyeinek értelmes, teljes, és pontos előszámlálása; azért ezt *értelemből inek* (logica) is szokták nevezni.

A' tágas jelentésü Megjegyzés vagy *Leirás* (Descriptio), vagy *Előterjesztés* (Expositio Explanatio), vagy *Fejtegetés* (Explicatio), vagy *Kinyilatkoztatás* (Declaratio.)

A' *Leirás* némelly külső jegyeknek előszámlálása; ennek a' tapasztalásbeli Tudományokban, és a' rideg tárgyak Megjegyzésében van helye.

Az *Előterjesztés* valamelly észfogás egynehány szükséges jegyeinek előszámlálása; leggyakrabban él vele a' Philosophus, főképen a' tapasztalást haladó tárgyak Megjegyzésében.

A' *Fejtegetés*, vagy *Kifejtés* a' homályos gondolatoknak felvilágositása, akár leirások, akár értelmesítések, akár pedig példák által történjék az; ezt *Magyarázásnak* is nevezik, azért, mert a' Magyarnak egy mindenkori főtulajdona volt a' világos gondolkodás, és szóllás.

A' *Kinyilatkoztatás* valamelly önkényes észfogás jegyeinek előadása; ennek az új találmányok leirásában, (p. o. ha levegői hajót gon-

dolt ki valaki, 's ezen gondolatját másokkal akarja közleni) van helye.

A' *Szoros Megjegyzés*, vagy *Szó*, *Név* (nominalis, verbalis), vagy *Dolog* (realis), vagy *Származat* (generica) *Jegyzés*, vagy *Feltagoló*, (analytica), vagy *Összerakó* (synthetica.)

A' *Névjegyzés* (Etymologia), valamelly szónak eredetét, vagy homályosságát világosítja fel más szókkal; p. o. „A' Philosophia a' Bölcsesség' szeretete".

A' *Dolog v. Valójegyzés* a' tárgy mivoltát határozza meg; p. o. „a' három szöglet három oldallal keritett tér".

A' *Származatjegyzés* a' dolog eredetének előadása; p. o. „a' kerék ollyan tér, melly úgy származik, ha valamelly egyenes hosz egyik végén megerősítetvén, a' másikkal körül vitetik, 's mindenütt nyomát hagyja".

A' *Feltagoló Megjegyzés* valamelly adott megfogás jegyeinek pontos kifejtése, és mivel a' bölcselkedők tulajdona az adott megfogásokat feltagolni, *bölcselkedésbélinek* (Philosophica) is neveztetik; p. o. „Az erkölcs a' jóra főképen ennek tiszteletéből származó szünetlen törekedés".

Az *Összerakó Megjegyzés* az, mellyel megfogásokat képzünk a' jegyeknek egymás után való összekötésökből; illyenek a' Mennyiségtu-

dománynak Megjegyzései, azért *mennyiség*, vagy *mérő-tudományosnak* (mathematica) mondatik az öszverakó Megjegyzés.

Jegyzés.

Ezekből érthetni: Hogy 1) a' Név-jegyzések annyi fejtegetések, mellyekkel a' Dolog vagy Mivoltjegyzésekre út készítetik. 2) A' Dologjegyzések tulajdonkép' a' szoros valódi Megjegyzések, mellyeknek tárgyaik, mivel adva szoktak lenni, egyszer'smind feltagolók is. 3) A' Származatjegyzések, mivel a' megfogások lehetőségét, és származását határozzák meg; mind öszverakók, 's annyi szabások a' Dologjegyzések alkatására; mert p. o. ha tudom, hogy származik a' Kör? azt is könnyen kitudhatom, mi az voltára nézve. 4) Mivel a' szoros Megjegyzésben minden mivoltos jegyeket teljesen elé kell számlálni, nem lehet illy szorosan megjegyezni, hanem csak leírni, az együgyü képzeleteket, és a' tapasztalásbeli rideg tárgyakat. 5) Mivel a' bölcselkedőknek Megjegyzéseik leginkább a' tapasztalást haladó tárgyakra nézve, nem foglalják magokban azoknak minden mivoltos jegyeiket, hanem csak néhányakat, nem mind szoros Megjegyzések, hanem vagy Kinyilatkoztatások, vagy Fejtegetések, vagy Előterjesztések; midőn tehát a' bevett szokás után a' Philosophiában is élünk ezen szóval: „*Megjegyzés*", vagy Névjegyzést, vagy Kinyilatkoztatást, vagy Előterjesztést, vagy Fejtegetést kell az által érteni, a' szoros Megjegyzésnek pedig a' Menyiségtudomány' tulajdon lakhelye.

57. §.

A' Megjegyzés' Törvényei.

I-ső Törvény: A' Megjegyzés *pontos* legyen, az az, se több, se kevesebb jegyek ne

EGYETEMI KÖNYVTÁR DEBRECEN

számláltassanak elé, mint a' Megjegyzett világos különböztetésére szükségesek, mivel erre törekedünk minden Megjegyzés által. Héjános tehát a' kelletinél akár *tágasabb*, akár *szűkebb* Megjegyzés, az az, mind az, melly kevesebb, mind az, melly több jegyeket foglal magában, mint sem a' tárgy teljes Megjegyzésére kivántatnék; ellenben azon Megjegyzés helyes, melly a' Megjegyzettnek mind *felekezeti*, mind *ridegitő*, vagy *megválasztó* különbségét (nota proxima generica, s. specifica, et numerica, individualis s. ultima differentia) elő adja. A' *felekezeti* vagy *fajügyelő* különbség olly jegy, melly a' Megjegyzettet különbözteti a' más felekezetü tárgyaktól: a' *ridegitő*, vagy *megválasztó* különbség pedig az, melly a' Megjegyzettet a' vele egy felekezetü tárgyaktól különbözteti meg. P. o. ezen Megjegyzés: „az ember eszes való", kelletinél tágasabb, és felekezeti külömbség nélkül szűkölködő: ez ellenben „az ember eszes, és okos (prudens) állat", kelletinél szűkebb, mivel minden emberre nem illő: hanem ez „az ember eszes lelkü testes állat" már pontos Megjegyzés, mivel a' *testes állatiság* által különbözteti az embert a' tiszta lélektől, a' *lelkiség* által az érctől és nyövevénytől, az *eszesség* által a' baromtól.

III-dik Törvény: A' helyes Megjegyzés *teljes* legyen, az az, a' tárgynak *mivoltos*, nem

eseti, *eredeti*, nem *sarjadékos*, vagy *származott* jegyeit (notas essentiales, non accidentales, originarias, non derivativas) adja elő: mert az eseti jegyek nélkül ellehetvén a' tárgy, a' származottak pedig nem tartozván a' dolog mivoltához, ezt elegendőképen meg nem különböztetnék más egyebektől; a' mi pedig a' Megjegyzések arányzásával ellenkezik. P. o. hibásak ezen Megjegyzések: „az ember két lábú tollatlan állat", vagy „az ember nevető állat", mivel a' két láb és tollatlanság a' Diogenes koppasztott kakasának is tulajdona, a' nevető tehetség pedig tulajdonsága ugyan az embernek, de mivoltához nem tartozó, nem eredeti, hanem csak származtatott jegye.

III-dik Törvény: A' Megjegyzés *világosabb* legyen Megjegyzetténél; mivel a' gondolatok világossága az ő fő arányzása. E'hez képest 1) semmi homályos, kétséges, képes, vagy üres szónak sincs helye a' Megjegyzésekben; 2) a' Megjegyzettnek nem szabad becsúszni a' Megjegyzésbe, akár nyilván, akár alattomban, akár egyenesen, akár mellesleg, máskép' *keringő* (circulus, vel orbis in definiendo) homályosítás, nem megkülönböztető felvilágositás lesz a' Megjegyzés. Igy p. o. hijánosak ezen Megjegyzések: „a' szépség az embernek szép alakja", „az úr az, kinek szolgája van, a' szolga pedig, kinek ura van".

IV-dik Törvény: A' Megjegyzés ne legyen *tagadó*; mert a' Megjegyzések által nem azt keressük, mi nem valamelly dolog, hanem mi az? p. o. hibásan jegyzeném így az embert: „az ember olly való, melly nem kő, se nem tiszta lélek". Más az, ha olly megfogásokat akarok megjegyezni, mellyek természetökre nézve tagadók, vagy olly tárgyakat, mellyek a' tapasztalást meghaladván, inkább azt tudhatom rólok, mik nem, mint azt, mik legyenek; ezen két esetben tagadó Megjegyzéssel is élhetek. P. o. helyesek ezen Megjegyzések: „az egyszerü Okoskodás olly Okoskodás, melly többekből nincs öszve rakva", „az örökkévalóság olly tartósság, mellynek se kezdete, se vége nincsen".

Jegyzés.

Ezen Törvények tulajdonkép' csak a' *szoros* Megjegyzéseket érdeklik, nem pedig a' *Leirásokat*, *Fejtegetéseket*, és más *széles jelentésü* Megjegyzéseket; ezek ugyan is csak mintegy előkészületek lévén amazokra, elég, ha megkülönböztető jegyeket foglalnak magokban, ha mindjárt nem szükségeseket, és eredetieket is, csak esetieket és sarjazottakat, akár többeket, akár kevesebbeket. csak arra vigyázzunk, hogy, a' mennyire lehet, a' tagadó jegyek kimaradjanak.

58. §.

A' Megjegyzés Alkotása.

Ha valaki akár melly tárgynak, vagy gondolatnak Megjegyzését keresi, 1) arra ügyeljen,

mellyek a' közös, mellyek a' tulajdon jegyek; 2) különböztesse a' mivoltos eredeti jegyeket, az eseti és származott jegyektől; 3) az eredeti mivoltos jegyeket helyesen foglalja öszve; készen áll a' keresett Megjegyzés. P. o. ha az *örökséget* akarom tudni, mi legyen? mindenek előtt azt visgálom, micsoda tárgyakra illik ez a' szó, 's észreveszem, hogy házra, szőllőre, szántóföldre, pénzre, 's a' t. azután azt tudakozom ki, mi ezeknek köz jegyek, 's azt találom, hogy ez mind valami jószág, vagy birtok: de mivel minden jószág nem örökség, hanem csak az, melly más valakinek halálával hárúl reánk, azt gondolom, hogy az örökség olly jószág, melly más halálával hárúl reám; azonban még ez nem pontos Megjegyzés, mert így a' gyilkos is örökösse volna a' gonoszúl elragadozott jószágnak, hozzájok gondolom tehát az előbbeniekhez, még ezen jegyet is, „*igazságosan*", és feltaláltam a' helyes Megjegyzést így: „Az örökség olly jószág, melly másnak halálával igazságosan hárúl valakire. *Lásd Cicerót in Topicis C.* 6.

MÁSODIK ÉRTEKEZÉS.

A' Felosztásokról.

59. §.

Értelme, és Nemei a' Felosztásnak.

Felosztani általában annyi, mint valamelly egészet részekre szakasztani, és így a' *Felosztás* (divisio) is, valamelly egésznek részekre szakasztása. Különösen pedig

Észügyelőleg, vagy *gondolatban* (logice) *felosztani* annyit tesz, mint valamelly megfogás alképzeleteit értelmesen, és pontosan előszámlálni; következésképen az *észügyelő*, vagy *értelembeli Felosztás* valamelly megfogás köréhez tartozó alképzeleteknek értelmes, és pontos előadása. Azon megfogás, mellynek alképzeletei elölszámláltatnak, a' *Felosztott* (Divisum), vagy *Gondolt-egész* (Totum logicum), ennek alképzeletei a' *Felosztó-tagok* (membra dividentia), azon tekintet, vagy ok pedig, mellyre nézve a' Felosztás tétetik, *Felosztás-allapnak* (Fundamentum Divisionis), mondatik. P. o. ezen Felosztásban „a' Magyarok vagy nemesek, vagy nemtelenek", ezen megfogás „Magyar" a' Felosztott, a' „nemes és nemtelen", a' felosztó-tagok, a' Magyar polgári-lét a' Felosztás' allapja.

Innen érthető, hogy minden észbéli Felosztás szétválasztó Itélet által eszközöltetik; a' mit tehát felebb (26. §.) ezen Itéletről mondánk, az a' Felosztásra is alkalmaztatható.

Valamint tehát a' szétválasztó Itélet vagy két, vagy több tagú lehet, úgy a' *Felosztás* is vagy *két-tagú* (Dichotomia), vagy *három*, *négy*, 's *több-tagú* (Trichotomia, Tetrachotomia, Polytomia) is lehet. Azonban csak a' két-tagú Felosztás tiszta észbéli eredetü, ellenben a' többi Felosztások mind a' tapasztalásnak szüleményei.

Ha valamelly tárgy több tekintetből osztatik fel, *Oldalosztások* vagy *Osztályosságok* (Condivisiones), ha a' felosztó tagok, vagy osztály részek kisebb tagokra osztatnak, *Alosztások* (Subdivisiones) támadnak; az Oldal és Alosztásoknak egész rendszerök pedig *Osztályozásnak* (Classificatio), vagy *Osztálysornak* mondatik. Példa erre a' Megfogásoknak többféle felosztásaik.

Jegyzés.

1). A' *Felosztás* és *Megjegyzés* között az a' különbség, hogy amaz a' megfogás kiterjedését, ez pedig a' foglalatját érinti, az az, a' Felosztással alképzeleteit, a' Megjegyzéssel jegyeit adjuk elő a' megfogásnak.

2.) Az észbéli Felosztást meg kell különböztetni 1), az *Elkülönözéstől* (Divisio nominalis, vel Distinctio), melly valamelly szónak többféle jelentéseit állítja elő,

p. o. „a' világ által vagy a' föld, vagy minden látható égi testek vagy minden teremtmények értődnek"; 2) a' *Feltagolástól* vagy *Részreosztástól* (Partitio), melly valamelly összvetett valónak részeit számlálja elő, p. o. „az ember lélekből áll és testből"; 3) legközelebb jár hozzá a' *szónokos Felosztás* (Distributio rhetorica), melly által az ékes beszéd szakaszokra és fejezetekre osztatik.

60. §.

A' Felosztás Törvényei.

Hogy a' Felosztás észügyelőleg tökélletes legyen, azon törvényeken kivül, mellyek alá van vetve minden szétválasztó itélet (26. §.), a' következők szerént szükséges azt különösen elintézni: —

I-ső Törvény: A' Felosztás *teljes*, és *pontos* legyen, az az, a' felosztó tagok kelletinél se többek, se kevesebbek ne legyenek, hanem együtt véve a' Felosztottnak körét egészen kimerítsék.

II-dik Törvény: A' Felosztott, mint felsőbb megfogás egyenként minden felosztó tagban foglalva légyen, következésképen tágasabb körű mint akár mellyik felosztó tag; mivel olly arányban áll a' tagokkal, mint a' főnem az alnemekkel.

III-dik Törvény: A' felosztó tagok egymást kirekeszszék, az az, ellenmondók legyenek; máskép' nem lesz semmi szétválasztás, a' mi

nélkül lehetetlen a' Felosztás. Így p. o. semmit sem ér ezen Felosztás: „az emberi cselekedetek vagy jók, vagy hasznosak, mivel az egyik tag a' másikban foglaltatik, a' jó cselekedet t. i. hasznos, és a' hasznos jó is lehet.

IV-dik Törvény: A' Felosztásban ne legyen semmi *ugrás*, hanem folytonfolyás (successiva continuitas); először tehát a' legközelebb való közönséges tagok, azután ezeknek altagjaik adassanak elő; p. o. „minekutánna az embereket tudósokra és tudatlanokra osztottam fel, a' tudósokat ismét helyesen osztom fel bölcselkedőkre, és nembölcselkedőkre.

V-dik Törvény: A' Felosztás ne legyen *felesleg-való*, az az, ollyan tagok, mellyek már az előadottakban vannak foglalva, ne tétessenek ki; mert így mind az emlékezet mind az értelem szerfelett terheltetvén, a' rend helyett zavart szül a' Felosztás.

Jegyzés.

Mind az Oldal mind az Alosztályok, noha a' felosztóra nézve bizonyos határokkal korlátoztatnak, magokban határtalanok, mert minden megfogáshoz újabb meg újabb jegyeket lehet adni, és minden tárgyat számtalan tekintetekből lehet felosztani; p. o. az embereket színükre, nemükre, korokra, elméjükre, erkölcsiségükre vagyonyjokra, honnjokra, vallásokra, 's m. t. t. nézve oszthatom fel.

MÁSODIK SZAKASZ.

Az Észméretek Tudományos Tökélletességéről Képestségökre nézve.

Az Észméretek *képestségökre nézve* tudományos tökélletességgel birnak, ha *igazak*: ellenben, ha *igaztalanak*, tudományosan tökélletlenek.

ELSŐ ÉRTEKEZÉS.

Az Észméret Igazságáról.

61. §.

Az Igazság Értelmeye, és Felosztása.

Igaz általában az Észméret, ha magával, és tárgyával megegyez. És ha csak magával egyez, az az, minden ellenmondástól ment, *alkotva* (formaliter), *képzeményesen* (idealiter), vagy *gondolólag* (subjective s. logice), *igaz*: ha pedig tárgyával is egyez, *tárgyasan* (objective), *valóságosan*, (realiter), vagy *szerügyelőleg* (materialiter) igaz. P. o. ezen észméretem „van Isten" alkotva igaz, mivel nem ellenkezik magával, az az, gondolhatom az Istent, valóságosan igaz pedig, mivel tárgyával is egyez, az az, mivel nem csak az én képzeletemben, hanem magában is van Isten.

Az *Igazság* is tehát általában az észméretnek magával, és tárgyával való egyezése, és *képzeményes*, vagy *valóságos*; a' *képzeményes* az észméretnek önnön magával, az az a' gondolkodás törvényeivel, a' *valóságos* pedig tárgyával való egyezése.

Az Igazságnak ezen különbségéből azonnal kitetszik, hogy semmi észméret sem lehet valóságosan igaz, ha nem igaz képzeményesen; mivel a' képzeményesen nem igaz észméret ellenkezik a' gondolkodás törvényeivel: a' mi pedig illyes, az nem gondolható, a' mi nem gondolható, az tárgyával sem egyező. P. o. ha számtalanok bizonyitanák is, hogy hegyet láttak valahol völgy nélkül, okosan nem hihetem, mert hegyet völgy nélkül csak gondolni is képtelenség. A' képzeményes igazság tehát olly szükséges alkuja a' valóságosnak, hogy a' hol amaz nem áll, ennek sincs helye.

Jegyzés.

A' valóságos Igazság olly sokféle lehet, mint az észméreteknek tárgyaik: de, mivel a' Logika mint gondolkodásmódtudomány a' tárgyakat nem érinti, itten csupán a' képzeményes igazságról értekezünk.

62. §.

A' Képzeményes Igazság Jelei.

Az *Igazság Jele* (Criterium, Indicium, v. Signum Veritatis) általában azon ok, mellynél

fogva az észméretek igaz volta meghatároztatik; valamint tehát az Igazság kétféle, úgy Jele is kétféle lehet; a' t. i. mellyből csak a' képzeményes Igazságot tudjuk ki, *képzeményes*, ellenben melly a' valóságos Igazságot tünteti ki, *valóság* vagy *szerügyelő Jel.*

Mind ez, mind amaz *közönséges*, vagy *különös; közönséges*, ha általában minden észméretek Igazságának mutatója, ha pedig csak némellyekért áll jót, *különös Igazság Jel.*

Ez vagy *csalhatatlan*, vagy *csalható; csalhatatlan*, vagy *elegendő*, ha az Igazságot észgyőzve (convictive) mutatja, ha pedig ollykor ollykor hibásan állítja elő, *csalható*, vagy *elégtelen Jel.*

A' csalhatatlan Igazságjel vagy *alkutlanúl*, vagy csak *alkusan csalhatatlan*; amaz soha sem, ez csak némelly alku alatt, nem hibáztat, és azért vagy *természetesen* (physice), vagy *erkölcsisen* (moraliter) lehet csalhatatlan. Azonban ezen utóbbi Igazságjelek már a' valóságos Igazsághoz tartozván, a' tárgyügyelő Philosophiában fognak előadatni. Itten csak a' képzeményes Igazság Jeleit keressük.

Illyenek amaz nevezetes Okfők, mellyek a' gondolkodásnak annyi fő törvényei, u. m. az *Ellenmondás*, az *Elégség*, és a' *Középkirekesztés Okfői.*

*

1.) Az *Ellenmondás Okfője* csak azt mutatja, *lehet-e* valamelly észméret igaz ezen szabásokkal „*a' miben semmi ellenmondás nincs, igaz lehet*“ „*a' miben ellenmondás van, az igaz nem lehet*“. Az Ellenmondás Okfője tehát közönséges csalhatatlan, de csak *tagadó* Jele minden Igazságnak; mivel csak azt lehet általa kitudni, mikor nem lehet akár melly észméret igaz?

2.) Az *elegendő Okfő* már azt is mutatja, ha igaz-e valamelly észméret, 1) *állítólag* ezen szabások szerént, „*megengedvén az elegendő okot, okozatját is meg kell engedni*“ „*megengedvén az okozatot, ennek elegendő okát is szükséges megengedni;* 2) *tagadólag*, így „*ha tagadod az elegendő okot, tagadd annak okozatját is*“ „*ha tagadod az okozatot, tagadd elegendő okát is*“. Hozzá értvén azonban, hogy egyetlen egy az elegendő ok, és egy ennek okozatja is; mert ha az elegendő ok, vagy az okozat is több, a'kor ez az Igazságjel: „*megengedvén az egyik, vagy másik elegendő okot, meg kell engedni egyik, vagy másik okozatját is, és viszonosan*“ „*tagadván a' többek közül egyik, vagy másik elegendő okot, tagadni kell egyik, vagy másik okozatját is, és kölcsönösen*“.

3.) A' *Közép kirekesztő Okfő* azt mutatja, hogy az Igazság és Igaztalanság közt közép nincsen, hogy minden észméret vagy igaz, vagy

igaztalan, hogy az Igaz Igaztalan, és az Igaztalan Igaz nem lehet. Tehát 1) az igaz észméret ellent mond az igaztalannak; 2) Azon észméret, melly más igazzal nem ellenkezik, maga is igaz; 3) minden igaz észméretek egymással egyeznek, 's minden igaztalanak egymással ellenkeznek, az az „*Nincs az Igazság Országában semmi ellenkezés*".

Jegyzés.

1.) A' midőn a' Gondolkodásnak ezen három fő törvényét mint a' képzeményes Igazság csalhatatlan jeleit elő adom, ne gondolja valaki, hogy ezeknek a' tárgyügyelő Igazság megbirálásában semmi helyet, vagy hasznot nem engedek; mert noha ő általok a' tárgyügyelő Igazságot eszközetlenűl ki nem lehet tudni, mivel a' mit gondol az ember, nincs mindég, vagy legalább nem úgy van a' valóságban; de ki lehet tudni eszközölve, mert *a' mi éppen nem gondolható, az nem is lehet való*

2.) Némellyek a' *Szembetünést* (Evidentia), és *természeti Közérzést* is (communis naturae sensus) a' képzeményes Igazság jelei közé számítják; ezekkel én is kezet fogok, ha megengedik, hogy a' Szembetünésből, és természeti Közérzésből, nem csak a' képzeményes, hanem a' valóságos Igazságot is kielégítve meg lehet határozni. *Lásd Fejér Közhasznú Logikáját* 248. §.

MÁSODIK ÉRTEKEZÉS.

Az Észméret Igaztalanságáról.

Az *Igaz* észmérettel az *Igaztalan*, az *Igazsággal*, az *Igaztalanság*, *Hibázás*, vagy *Tévedés* ellenkezik.

63. §.

A' Tévedés Értelmének, és Nemei.

Nem igaz az Észméret, ha vagy önnön magával, vagy tárgyával ellenkezik, és ha mégis azt valaki igaznak tartja, *hibáz*, vagy *tévelyeg*. Tehát a' *Hiba*, *Hibázás*, vagy *Tévedés* 's *Tévelygés* olly nem igaz itélet, mellyet valaki igaznak, vagy olly igaz itélet, mellyet valaki igaztalannak tart.

Valamint tehát az Igazság, úgy a' Hibázás is vagy *képzeményes*, vagy *valóságos*; amaz az Észméretnek önnönmagával, ez a' tárgyával való ellenkezésében áll. P. o. képzeményes hibát ejtene, a' ki azt itélné, hogy a' kerék négy szegletű lehet, valóságost pedig, ha azt vélné, hogy a' természetben van tiszta arany hegy.

Ezen kívül lehet a' *Hiba* vagy *eredeti* és *gyökeres*, vagy *származott* és *sarjadékos*, vagy *visgálatos* (c. speculativus), vagy *gyakorlatos* (practicus).

Eredeti a' Hiba, ha más feljebbvalótól nem származván, sok más hibáknak allapjok: azok pedig, mellyek belőle mint közös kútfőből folynak, *származott* hibák. P. o. eredeti hibát követne el, a' ki Kanttal azt tartaná, hogy a' bölcselkedő ész csak a' tapasztalható tárgyakat mérheti meg; mert innen azután azon hibás itélet is kö-

vetkeznék, hogy az Isten létét, a' lélek szabadságát és halhatatlanságát nem tudhatjuk.

Visgálatos a' Hiba, ha a' tárgy tulajdonságait, *gyakorlatos*, ha a' cselekedet törvényeit adja elő igaztalanúl. P. o. visgálatos hibát ejtene, a' ki azt gondolná, hogy a' holdvilág nagyobb mint a' csillagok, gyakorlatost pedig, a' ki azt vélné, a' mi tetszik, szabad is.

Jegyzés.

Az eredeti Hibákat szükséges mindenek előtt kiirtani, mert ezeket kiirtván a' származottak önként megszünnek, vagy legalább könnyebben irtathatnak ki. Szinte úgy, mivel a' gyakorlatos hiba veszedelmesebb, mint a' csupán visgálatos, amazt előbb, azután kell ezt kipusztítani; kivévén, a' mi gyakran megtörténik, ha amaz ebből származnék.

64. §.

A' Hibázás' Eredete, és Fő Oka.

Mennél könnyebb a' képzeményes Igazság lehetőségét meghatározni, mivel erre más nem kivántatik, csak az, hogy a' gondolkodó erő tulajdon szükséges törvényeivel megegyezőleg munkálkodjék; annál nehezebb a' Hibázás igaz eredetét, és közönséges okát kitalálni.

Sokan az Értelemben, sokan az Eleai bölcsek után az Érzékekben keresik a' Hibák köz eredetét, és okát. De helytelenül; mert, 1)

az *Értelem*, *mint Értelem*, szükséges természeti törvények alá lévén vetve, mellyek minden észméretnek lehetősséget csalhatatlanúl meghatározzák, nem hibázhat soha, máskép' maga magával ellenkeznék: 2) az Érzékek pedig egyedül a' kivűl lévő tárgyak benyomásait állítván az Értelemnek elő, nem itélnek, és így nem is hibázhatnak.

Máshon kel tehát a' Hibázás valódi eredetét és okát keresni, t. i. azon *Csalatkozásban* (Illusio), és *Látszatban* (Apparentia), melly minden Hibát megszokott előzni, az az, a' bennünk ridegen (individualiter subjective) munkálkodó sokféleképp' korlátozott Értelemben, melly számtalan belső 's külső körűlállásoktól elcsábitatván gyakran a' puszta képzeletet valóságos tárgynak tartja, és így az ő máskép csalhatatlan törvényeinek alkalmaztatásiban is hibázni szokott. P. o. ezen törvény „minden világi tüneménynek bizonyos okának kell lenni": magában igaz, és csalhatatlan, de ha ezt valaki, p. o. a' biró valamelly esetre, teszem a' gyilkosságra alkalmaztatja, vagy vigyáztalanságból, vagy roszszaságból hibásan azt itélheti gyilkosnak, a' ki épen ártatlan.

Ide járúl az is: hogy mivel a' mi értelmünk előre szerzett képzeletek nélkűl soha sem itélhet, és ezeknek különbségökhez képest különböző itéleteket hoz, a' tapasztalás pedig azt bi-

zonyítja, hogy gyakran ugyan azon tárgyról különböző képzeleteink, vagy a' különböző tárgyakról ugyan azon egy képzeletünk szokott lenni; innen az történik, hogy gyakran, midőn különböző itéleteket kellene hozni, ugyan azon itéletet, és midőn ugyan azt kellene itélni, különböző itéleteket teszünk. És ebben áll az a' *képzeményes Látszat*, vagy *Csalatkozás*, melly, noha még magában nem Hiba, mindazonáltal közös kútfője minden hibáknak, a' mennyire ő csábítja el az értelmet a' hibás itéletekre.

Mivel pedig ezen Csalatkozás sokféle, és vagy az érzékektől, vagy az emlékezettől és képzelődéstől, vagy az indulatoktól, vagy az előitéletektől, és számtalan más külső, vagy belső okoktól származhat; lássuk, mellyek

65. §.

A' Hibáknak legnevezetesebb különös Okaik.

Azon számtalan Hibáknak, mellyekbe általában olly gyakran keveredik az emberi észmérkedő tehetség, legészméretesebb különös Okaik vagy magában az észmérkedő valóban vannak, vagy az ő külső helyheztetéseiből származnak; amazok a' *belsők*, ezek a' *külső* Okok.

A' *belső* Okok ezek leginkább: a' *külső Érzékiség*, a' *belső Érzékiség*, a' *Képzelődés*, az *Emlékezet*, az *Értelem*, és *ennek Nyavalyái*, az *Akarat*, és ennek *Érzeményei*, azután a' sokféle *Elő-ítéletek*.

A' *Külső* Okokhoz ezek tartoznak: a' *Nyelv*, a' *Test*, a' *Kor*, a' *Mértéklet*, a' *Nevelés*, a' *Szokás*, és *Társalkodás*, a' *Nemzet*, és a' *Vallás*.

66. §.

A' Külső Érzékiségből származó Hibák.

A' külső Érzékek ugyan, a' mint mondám (64. §.), mivel nem ítélnek, nem is hibázhatnak, hanem mivel sikeres munkálkodások sokféleképp' akadályoztathatik, sokféle hibákra adhatnak alkalmatosságot; a' mellyek azért *Érzéki Hibáknak*, vagy *Becsúszásoknak* (vitia subreptionis) neveztetnek, mivel a' külső Látszattal elcsábítván az értelmet, észrevehetetlenül szoktak becsúszni.

Mivel t. i. a' külső Érzékiség testünknek azon részeihez van kötve, mellyek a' külső benyomásokat lelkünk eleibe állítván *Érzés-gépezyeknek*, vagy *Érzékeknek* (organa sensoria) mondatnak, ezek pedig vagy hijános alkotások, vagy nyavalyáik, vagy más külső okok által akadályoztatván, sokkal másképp' adják elő a' tár-

gyakat, mint magokban vannak, és így az Értelmet tévedésbe hozzák.

67. §.

A' Belső Érzékiségből származó Hibák.

A' belső Érzésből származó csalódások is sok Hibáknak szülői. T. i. Lelkünknek belső változásai, mellyeket a' belső érző Erő által veszünk észre, olly sebességgel esnek gyakran meg, hogy a' legszorgalmatosabb vigyázónak figyelmét is kijátszák; ez pedig azt okozza, hogy azon belső változásokat vagy éppen nem, vagy igen homályosan képzelhetjük, és így a' Lélek állapotjának megitélésében is hibázunk.

68. §.

A' Képzelődő Tehetségből származó Hibák.

A' Képzelődések gyakran olly elevenek, hogy a' valóságos érzésektől éppen meg nem lehet őket különböztetni. Néha a' képzelődő Erő a' tárgyak bényomását úgy meghamisítja, hogy többet vagy kevesebbet látszatunk érezni, mint valóban érzünk, vagy ollyan képzeleteket egyesít, mellyeknek tárgyaik egészen különbözők, vagy épen más képzeleteket állít a' Lelki-észméretnek elő, mint az előbbeniek voltak, vagy

pedig a' hasonló tárgyakat mint ugyan azokat adja elő; és így számtalan hibákat okoz.

69. §.

Az Emlékezetből származó Hibák.

Az Emlékezet az Értelmet sokféleképen korlátozván, sok Hibáknak oka. Mert a' jó emlékezethez a' bőség, könyüség, álhatatosság, és hívség, mint annyi szükséges tulajdonságok kivántatnak meg: már pedig ezen tulajdonságok ritka emlékezetben egyesülnek; innen van, hogy sok Képzeletekről nem emlékezünk épen ott, és akkor, a' hol, és a' midőn reájok leg nagyobb szükségünk volna, gyakran a' különböző személyeket, helyeket, és időket öszvezavarjuk; sokat nem gyakorolván vátig emlékezetünket, több képzeleteket nem vagyunk képesek egyesíteni, és így az okokról, okozatokról, és arányzásokról sem tudván helyesen ítélni, ezer hibákba keveredünk.

70. §.

Az Értelem Hibái.

Mivel hibázni annyi, mint nemigazán ítélni, ha pedig minden megitélendő tárgynak mivoltát tökélletesen átláthatná Értelmünk, az az, ha mindentudó volna, nemigazán soha sem ítélhetne; most azért hibáz leggyakrabban,

mert nem mindentudó, hanem mivoltosan korlátozott észmérő erő. Értelmünknek ezen természetes korlátozottvolta okozza, hogy azon számtalan igazságokból is, mellyek máskép' emberi elménket fellül nem mulják, igen keveseket észmérűnk ez életben; hogy egyszerre sokat nem érthetünk, és azokat, mellyeket értünk, tökélletesen minden oldalról át nem láthatjuk.

71. §.

Az Értelem Nyavalyáiból származó Hibák.

Az Értelemnek, mint felső észmérő tehetségnek, ide tartozó Nyavalyai a' *Hirtelenkedés*, a' *szerfelettvaló 's mértékletlen Tudnivágyódás*, máskép' *Visgaság* (curiositas), és a' *Tanulásunalom*.

1.) A' *Hirtelenkedés* azoknak nyavalyájok, kik minden előre való visgálás, és az okoknak szoros megfontolása nélkűl időtlen itéletet hoznak, és ehez azután annál erősebben ragaszkodnak, mennél nagyobb vakmerőséggel itéltek.

A' *mértékletlen Tudnivágyódásban* azok nyavalyganak, kik azt hitetik el magokkal, hogy minden, a' mit az ember észmérni kíván, észmérhető, és így nem csak ollyanok keresésével vesztegetik a' drága időt, és erejiket, mellyek haszontalanok, vagy legalább korokhoz, állapotjokhoz, és más helyheztetéseikhez nem

tartozók: hanem vakmerően még azokat is fürkészik, mellyek az emberi észt felül múlják, vagy legalább az ő értelmökhez szabva nincsenek. Ehez képest akár melly nemű tudományossághoz, mellyel másokat jeleskedni látnak, minden rend, törvény, és választás nélkül kapkodnak, mindenkor újat, 's hihetetlent vadásznak, a' legvilágosabb igazságokat homályosokká, a' legbizonyosabbakat kétségesekké teszik, és csak nem azt hagyják jóvá, a' mit minden más kárhoztat.

3.) A' kik pedig a' *tanulásba bele úntak*, hibásan azt ítélik, hogy már mindent bővségesen tudnak, 's többé semmi újat nem tudhatnak; azért amaz kopott közmondást „*Nincs Ujság az ég alatt*" vévén jelszóúl, nem csak magok restelkednek, hanem másoknak leghasznosabb törekedéseiket is becsmérlik, és így számtalan hibákba keverednek.

72. §.

Az Akaratból származó Hibák.

Noha az Akaratnak vágyódásai, indulatjai, hajlandóságai, és akár melly érzeményei, az Igazság feltalálására, és megállapítására gyakran igen sokat használnak, a' mennyire t. i. az Igazságszeretetet, és a' szorgalmatosságot nevelik, és buzdítják, mindazonáltal az is bizonyos, hogy

egy egy ok több hibákat nem szül, mint az akarat indúlatoskodása. Ugyan is a' mindennapi tapasztalás bizonyítja, hogy a' mi az akaratnak tetszik, ahoz örömest ragaszkodunk, hanem igaz is, ellenben, a' mi néki nem tetszik, attól, noha legigazabb is, elfordítjuk figyelmünket; a' midőn valaki valamelly indulattól hirtelen elragadtatik, értelme annyira megzavarodik, hogy minden tárgyat fonákosan lát, mindent elcsavarva ítél, minden észméreteiben csalatkozik. Példák erre a' szerelmesek, a' gyűlölők, a' haragosak, irígyek, vígak, szomorúak, a' félők, reménylők, és más indulatoskodók. Jól nevezte t. i. az indúlatokat *Ködöknek* Plátó, mellyek az Értelem tiszta egét behomályosítják, Plutarchus pedig *festett üvegeknek*, mellyek a' tárgyak' színeit változtatják.

73. §.

Az Elő-ítéletekből származó Hibák.

Az *Elő-ítéletek széles értelemben* olly ítéletek, mellyeket minden megelőző visgálás nélkül másoktól fogadunk be mint igazakat; illyenek többnyire a' tudatlanoknak ítéleteik: a' *szoros értelmű*, vagy *tulajdonkép'-való Elő-ítéletek* olly hibás ítéletek, mellyek minden visgálás nélkül észméret allapokúl vétettnek, p. o. „minden szegény pazérló volt".

Itten csak a' szoros értemény̋ Elő-itéletekről lehet szó, mert a' tágas értemény̋ Előítéletek mint másoktól tulajdon visgálat nélkül befogadott Itéletek gyakran igaz Itéletek lehetnek, p. mennyi igaz Itéleteket vesz fel a' gyermek szülőitől, vagy első nevelőitől, a' nélkül, hogy azoknak igazságát maga megvisgálná, és ki mondja, hogy mindég hibáz? ellenben mivel a' szoros értemény̋ Elő-itéletek, noha hibás itéletek, mégis több más itéletek allapjokúl vétettnek, számtalan hibáknak szülőik, és a' ki ezeknek rabjok, az ugyan a' tudományokban semmi, vagy kevés előmenetelt tehet.

Az illyes Elő-itéletek igen sokfélék lehetnek; én három felekezetre osztom őket; t. i. a' *Tárgyra*, az *Itélőre*, és a' *Használásra* nézve.

Az Itélet *Tárgyát* tekintvén, az Elő-itéletek vagy magunk, vagy mások személyeit, vagy bizonyos felekezetü 's rendü embereket, vagy a' külső dolgokat illetik. 1) *Önnön személyünk eránt* Elő-itéletesek vagyunk, ha tulajdon ereinkben igen sokat, vagy igen keveset bizakodunk; amaz az *Elbízás*, ez a' *Bizodalmatlanság Előitélete*. 2) *Mások személyei eránt* Elő-itélettel vagyunk, ha az ő itéleteiket igazaknak, és cselekedeteiket jóknak tartjuk egyedül azért, mivel nálunk fellebb-valók; ezek a' *Tekintet*, vagy *Hitelesség Elő-itéletei* (auctoritatis praejudicia). 3). Némelly *rendü* vagy *felekezetü embe-*

rek eránt Előitélettel vagyunk, ha csupán azért, mivel ez, vagy amaz a' társasághoz tartoznak, hibásoknak és roszszaknak itéljük őket; illyenek sokaknak itéleteik a' Papokról, Szerzetesekről, Katonákról 's a' t. 4). A' *Dolgokról* Előitéleteket teszünk, ha azoknak tulajdonságaikat hibásan határozzuk meg, p. o. ha valaki csak a' fellengzőt, rendkivűlvalót, a' szépet, a' régit, vagy az újat tartaná igaznak, vagy igaztalannak, jónak, vagy rosznak, hasznosnak, vagy károsnak; azért az e'féle Előitéletek *Millyenség Régiség* vagy *Ujság Előitéleteinek* neveztetnek.

Az *Itélőkre nézve* vagy azokra tekintve, kik az Előitéletek boldogtalan foglyaik, az Előitélet vagy *Nemzeti* (nationalis), mellyel egyik nemzet a' másikat igazságtalanúl becsméreli; vagy *Vallásbeli* (Religionis), mint a' Kereszténynek, Zsidónak, és Muhamedánusnak sok hibás vélekedéseik; vagy *Sokaságbeli* (multitudinis), melly csak azt tartja igaznak, és jónak, a' mit sokan tartanak; vagy *Korbeli*, az az, a' *Fiatalság* vagy *Öregség* Előitéletei; az öreg t. i. tudatlannak, könnyen gondolkodónak, megromlottnak tartja a' fiatalt, ellenben a' fiatal feledékenynek, komornak, jobbíthatatlannak véli az öreget.

Használásokra nézve vagy *visgálás* vagy *gyakorlásügyelők* az Előitéletek, amazok az ér-

telmet, 's ennek gondolkozás és észmérés módját, ezek az akaratot, 's ennek meghatározásait, 's cselekedeteit érdeklik. P. o. ha valaki azt gondolná, hogy minden úgy van, mint a' külső érzékiség mutatja, visgálásügyelő, ha pedig azt tartaná, mind jó, a' mi hasznos, gyakorlásügyelő Előítéletet követne el.

74. §.

A' Nyelvből származó Hibák.

Az önkényes vagy mesterséges jelek, kiváltkép' az izekre tagolt hangok, noha, a' mint az *I-ső Részben* 12. §. előadám, az igazság keresésében 's közlésében mind emlékezetünknek mind értelmünknek nagy segítségére vannak; de ellenben sokféle akadályokra, és tévedésekre is alkalmatosságot nyújtanak. Ugyan is

1.) A' Nyelvnek tömött 's tökélletes tudása sok időt, 's nem kevés erölködést kiván; ez pedig sokakat elijesztvén, számtalan homályos, 's tétovázó Itéleteket szül. 2.) Egy Nyelv sem bővelkedik annyi szóval, a' mennyit képzelhet a' leg tudatlanabb ember is; azért kénteleníteti ik gyakran legkülönbözőbb gondolatinkat is ugyan azon szóval jelenteni, a' mi megint igen neveli a' homályosságot. 3.) A' szókat többnyire azon korban szoktuk megtanúlni, mellyben igaz jelentéseiket teljesen megérteni képesek nem

vagyunk. 4.) Némellyek viszsza is szoktak élni a' szókkal, vagy betű-jelentéseiket elcsavarván vagy a' világosak 's bevettek helyett új érthetetleneket faragván; és így a' hallgatókat vagy olvasókat elcsábítván.

75. §.

A' Testből, és ennek Mértékleteiből származó Hibák.

A' Testnek természetes lomhasága, leginkább ha mesterséges gyönyörüségekkel rendkivül 's mérték nélkül tápláltatik, a' lelket is olly gyávává teszi, hogy minden csekély munkától irtózik, 's vonakodik. Innen történik, hogy olly lassan, 's kedvetlenül fogunk valami tetemes munkához, olly gyakran félbe szakasztjuk, végre pedig épen ritkán hajtjuk; inkább vaktában aláirunk akár melly látszatós igazságnak, akár melly hitván irónak, mint sem magunk fáradságosan keressük az Igazságot, kevésbe vévén a' helyes Itéletet, csak kedvünkre élhessünk.

Hát ha még Testünk különböző *Mértékletét*, az az, minemüségét 's alkotását (Temperamentum) tekintjük, melly sokféle Hibáknak bugyogó forrásaikra találunk!

A' *tüzes* vagy *véres mértékletü* (T. sangvinei) elmés ugyan és buzgó, de hirtelenkedő is,

és hamar unatkozó; következésképen itéleteiben könnyen gondolkozó, 's gyakran hibázó.

A' *Nedves mértékletű*, vagy *hideg vérű* (Temp. phlegmatici) jó emlékezetű ugyan, és nagyokra törekedő, de e' mellett gyenge itéletű, dolog kerülő 's érzéketlen lévén, a' dolog külső szinével szokott megelégedni.

A' *búskomor mértékletű*, vagy *fekete epés* (Temp. melancholici) mély gondolkodású, és szőrszálhasogató lévén, számtalan kétségekkel képzelődésekkel és fonákságokkal vesződik; ehez közelít a' *lépkórságos* is (hypocondriacus) vagy *képzelt kórságos*.

A' *sokepéjü* (Cholericus) éles itéletű, fáradhatatlan, és mély belátó, de mivel nagyon indúlatoskodó, könnyen hibázó is szokott lenni.

A' *rest* vagy *paraszt mértékletű* (Temper. rustici, vel Boeotici) majd nem minden emlékezet 's itélet nélkül szűkölködik; *Boeotum in crasso jurares aëre natum. Horatius Lib.* 2. *Epist.*

76. §.

A' Korból származó Hibák.

A' mindennapi tapasztalás bizonyítja, hogy életünknek különféle korai, p. o. a' *gyermek*, *fiatal*, *férfi*, és *vénkor*, valamint cselekedeteinket, úgy gondolkozásainkat is külön-

féleképen módosítják, és sok hibákba ejtik. A' gyermek p. o. csak a' mit apja 's annya mond, vagy izlésének tetszik, azt tartja igaznak és jónak; az ifiú mindenhez kapkod, mindenhol újságot 's ritkaságot keres, 's valamint cselekedeteiben, úgy itéleteiben is a' szélnek fordítja köpenyegét; a' férfi magában bízik, és másokat nem örömest hallgat; az öreg minden újtól irtózik, 's vélekedéseit halálig védelmezi.

77. §.

A' Nevelésből származó Hibák.

Hogy a' Nevelés számtalan, és legnehezebben jobbítható Hibáknak annyok, senki sem tagadhatja. A' kisdedeknek gondviselésök gyakran olly személyekre bízatik, kiknek fejeik tele vannak mesékkel, balvélekedésekkel, sőt vallás és erkölcsbeli tetemes hibákkal, néha egészen magokra hagyatván a' gyermekek, tellyes butaságban nőnek fel, vagy pedig verések, és más büntetések által kénszerítetik ollyanok elfogadására gyenge elméjök, mellyeket érteni még épen nem képesek; többnyire emlékezetök kínoztatván, gondolkodó tehetségök mivelése egészen elmulasztatik, és így ezerféle hibák gyökereztetnek.

Jegyzés.

A' mit itten a' Nevelésről általában mondottam, az különösen a' *nyilvánvaló* és *nyilvántalan* (*házi*) Tanitásra is illik. Hogy a' Tanítványnak előre a' Tanitó szájától szükséges függni, nem lévén még elegendően felkészülve az előadottak megítélésére, tagadhatatlan; de az is tagadhatatlan ám, hogy épen ezen az úton a' Tanitóknak majd nem minden hibáik a' Tanítványokba is beöntettnek. Ide járúl némelly Tanítóknak azon kárhozatos szokások, mellynél fogva tulajdon szavaikat kivánják viszsza Tanítványaiktól, nem gondolván ezeknek megértéseivel; vagy pedig, hogy nagy olvasottságokat fitogtathassák, újabb meg újabb, gyakran a' tárgyhoz nem tartozó észrevételekkel terhelik a' szegény ifiakat, kiknél osztán lábra kapván a' mértékletlen tudnivágyás, sokat tanúlnak, de nem sokat tudnak.

78. §.

A' Szokásból, és Társalkodásból származó Hibák.

Valamint régen, úgy most is igaz az, hogy „*a' Szokás második Természet*" és „*a' ki magából nem, észmérhető társaiból*", T. i. azt bizonyítja a' tapasztalás, hogy 1.) a' mihez az ember szokott, attól, noha tudja, hogy nem igaz, vagy nem jó, még sem könnyen vál meg; 2) azoknak, kiknek társaságokban élünk, mind gondolkodás mind cselekedet módjokat magunkévá teszszük; igy p. o. a' tudákosokkal tudákosokká, a' kétségeskedőkkel kétségeske-

dókké, 's általában a' tévelgőkkel tévelgőkké leszünk; 3.) azon Rendnek, vagy Felekezetnek, legyen az egyházi, vagy polgári, mellynek tagjai vagyunk, sajátjai nem csak ruhánkon, hanem gondolkodásunkon, beszédünkön, és cselekedetünkön is könnyen észrevehetők, és a' társaságnak hibái többnyire a' társaknak is botlásaik.

79. §.

A' Nemzettől származó Hibák.

A' mit most mondottam a' Társaságról, azt szükséges mondani a' Nemzetről is, mellynek valaki tagja. Négyféleképen folyhat pedig be a' Nemzet az értelem mivelésébe: 1.) az igazgatás módja, vagy is polgári alakja által, melly az értelem ereit, a' mint a' Történetek bizonyítják, már segíti, már akadályoztatja; 2.) a' nemzeti Nyelv mineműsége által; 3.) az erkölcsi csinosodás által, mert a' kimiveltt és vad ember között mindég nagy volt, nagy is marad a' különbség; 4.) a' nemzeti szokások, és előítéletek által, mellyek, hogy az értelmen észrevehetetlenül is uralkodnak, tagadni nem lehet.

80. §.

A' Vallásból származó Hibák.

Valamint az igaz Vallás (Religio), melly olly egy, mint az Isten, az Igazság, az Er-

kölcs, és a' valódi Boldogság, soha nem csalhat, úgy ellenben a' hamis Vallások már mivoltokra nézve számlálhatatlan tetemes Hibáknak veszedelmes szülőik; ugyan is mi lehet nagyobb, és veszedelmesebb hiba, mint az Istenről, és Isteni Tiszteletről, az Ember fő Javáról, és Rendeltetéséről, a' jövendő Életről, és az erkölcsi Kötelességekről helytelenül gondolkodni? így gondolkodik pedig a' nemigaz vallású ember.

HARMADIK ÉRTEKEZÉS.

A' Hibák Orvoslásáról.

A' hibázó ember nem igazán gondolkodik; előadván tehát a' Hibának nemeit, és okait; lássuk már, mint helyes és tudományos gondolkodásra törekedők, annak elhárító, vagy gyógyító szereit is.

81. §.

A' Hibáknak közönséges Ellenszerök.

A' Hibáknak általában legfoganatosabb elhárító szerök a' *józan és okos Kételkedés*; mert a' mint láttuk, többnyire az szokott hibázni, a' ki nem lévén elegendő okai, hirtelenkedik ítéletében, az az, a' ki mind addig hátra nem tartja ítéletét, míg akár az igazságot, akár az igaztalanságot elégséges meggyőződéssel által nem látja; vagy is józanon és okosan kételkedni nem tud.

Lássuk tehát, mi az okos és józan Kételkedés?

1.) Félre tévén minden mellékes tekinteteket, és zabolában tartván minden indúlatokat, csendes lélekkel szükséges az Igazságot keresni, és egyedűl szeretetéből kéteskedni.

2.) A' Kéteskedő jól értse magát, az az, minden kétségeinek elegendő okait tudja adni.

3.) Ha az Igazságot feltalálta, többé ne kéteskedjék: máskép' az Igazságot kereső józan észszel ellenkezvén, a' veszedelmes kétségvitatásba (scepticismus materialis) esik.

4.) Hogy a' kéteskedés kétségeskedéssé ne váljék; gondolatra kell venni, hogy *a)* nem mind igaz, vagy hibás az, a' mit első tekintettel valaki illyennek tart, mert közbirájok másoknak egy halandó sem lehet; *b)* azért, hogy valamelly itélet a' többiektől szigetelve nem igaz, nem következik, hogy ezek sem igazak, mert más okokra építve, igazak lehetnek; *c)* a' kéteskedő magán nem segíthetvén kérdezzen másokat, mert több szem többet lát, és a' barát kéteskedő barátján legkönnyebben segít; de *d)* mind ezek mellett az Istenhez is, mint minden igazság legtisztább kútfőjéhez, szent törvénye legyen a' bizodalmas folyamodás.

82. §.

A' Hibáknak különös Ellenszereik.

I. Szerezz magadnak világos és tökélletes észméretet a' helyes gondolkodás törvényeiről; mert noha már természetesen követni szokta az ember ezen törvényeket, annyi mégis bizonyos, hogy világos és tökélletes tudások nélkül alkalmaztatások többnyire hibásan ütki; ugyan azért

II. Ezen törvények alkalmazásában szorgalmatosan gyakorold ítélő tehetségedet; mert a' törvények puszta tudása itt sem ér semmit a' gyakorlás nélkül; úgy lesz pedig ezen gyakorlás helyes, ha mind magad mind mások ítéleteit már rendszer nélkül egyenként, már rendszeresen együtt visgálgatod.

III. A' Gondolkodásra a' csendes, és kedvező alkalmatosságot használd; mert az indúlatoskodás, kedvetlenség, és észcsapongások vagy elrejtik, vagy hibázva keverik az igazságot.

IV. A' lehetségből ne következtess valóságot; az az, a' puszta látszatot ne tartsd igazságnak; mert sokat gondolhat az ember, a' mi a' természetben nincs, vagy legalább úgy nincs.

V. Vesd öszve ítéleteidet a' másokéval; mennél kevesebbet egyeznek ezekkel, annál gyanúsabbnak tarthatod igazságokot.

VI. Meg ne vesd a' közönséges józan észt; mert ez a' bölcselkedő észnek gyökere 's hív

vezérje, és gyakran az együgyű népnél feltalálhatod az igazságot, mellyet a' tudósok egész seregénél hijában kerestél.

VII. Magad láss, magad itélj, 's más embernek, bár melly tekintetűnek, vaktában soha se higy.

VIII. Mások észméreteit ne a' tiéidből, hanem a' gondolkodás közönséges törvényeiből itéld meg.

IX. Míg az Igazságnak világos elegendő okait nem látod, tartsd viszsza meghatározó itéletedet.

X. Azon itéleteidet, mellyeknek igazságok felől már meg vagy győződve, hasonlítsd öszve, és újra szorosan visgáld meg, ha nem csúszott-e közéjök valami ellenmondás? mert magában nem bizakodni leg foganatosabb ellenszere a' csalatkozásnak, és a' többszörös átnézés sok előre igazságnak tartott hibát fel szokott fedezni.

83. §.

A' Hibáknak legkülönösebb Orvosságaik.

Valamint a' Hibák sokféle okokból származhatnak: úgy különös orvosló eszközeik is többfélék lehetnek; itten csak a' jelesebbek' adattnak elő; a' többiek az embert tapasztalásossan észmértető Tudományokhoz tartoznak.

84. §.

Az Érzékiségből származó Hibák Orvoslása.

I. Mivel az érzékek sok Hibákra adnak alkalmatosságot; mindenek előtt azt kell nézni, egésségesek-e, 's jó éltünk-e velek: azt pedig abból lehet kitudni, ha más egésséges emberek is úgy érzenek, mint mi, 's ha érzeményeink a' már tudvalévő Igazságokkal nem ellenkeznek.

II. A' tárgyak meszszeségére, 's helyheztetésére, és a' közbenálló dolgokra is szükséges figyelmezni, mert ezek is gyakran megvesztegetik érzeményeinket.

III. Ugyan azon tárgyat több időben és helyen, 's ha lehet, több érzékekkel kell visgálni, és segítségül jól készült müszerekkel élni.

IV. Midőn valamelly szokatlan csudatünemények jelennek meg az érzékek előtt, vigyázni kell, ha nem magok az érzékek-e inkább, a' mi gyakran megtörténik, mint a' külső tárgyak okozzák az illyeneket?

V. Mivel az érzékek fenntartása, és tökélletesítése a' legfőbb dolog; a' mértékletlen ivást és evést vagy erőltetést, és henyélést, mint annyi tompító veszedelmes okokat el kell távoztatni.

85. §.

A' Képzelődésből származó Hibák Orvossága.

I. A' Képzelődés csalásait fel lehet fedezni, ha a' megérzéseket (perceptiones) megújítjuk, és ugyan azon tárgyat több érzékkel visgáljuk.

II. Ha kétség támad, vallyon valamelly képzelet nem hamisítatott-e meg a' Képzelődés által, az itélő erőt kell segítségül hívni, és a' mennyire lehet, a' Képzelődést kizárni.

III. A' Képzelődés' kicsapongásait hoszszas gyakorlással szükséges orvosolni.

IV. Másokat is kell kérdezni, ha úgy éreznek-e, mint mi?

V. Minden szokatlan érzést és képzelést szoros visgálat alá kell venni, ha nem a' nagyon eleven képzelődésnek csalfa szüleménye-e? ez leginkább a' tüzeskedő ifiúságot illeti.

VI. A' zábolátlan Képzelődést még a' gyenge korban meg kell törni, mert ha már ekkor erőt vesz, későbben az észnek sem enged, és számtalan lelki nyavalyákat okoz. A' Mennyiség a' Történetek és Bölcselkedés Tudományai, valamint az értelem csínositására, úgy a' Képzelődés megzabolázására legfoganatosabb segítő eszközök.

VII. Az igen meggyökerezett Képzelődéseket noha nehéz kiirtani, nem lehetetlen mégis, csak az illyen nyavalgónak figyelmét más tárgyakra

vihessük. Egyébaránt itten a' testi Orvosok is segíthetnek.

86. §.

Az Emlékezetből származó Hibák Orvoslása.

I. Tökélletesítsd Emlékezetedet, de úgy, hogy ezzel ne árts az értelem kimivelésének; ártasz pedig, ha üres vagy érthetettlen szókkal terheled Emlékezetedet.

II. Ha több képzeleteket szándékozol öszve szedni, a' fontosabbakra figyelmezz mások előtt.

III. Az emlékezet gyakorlására legjobb segítő eszköz a' rendes gondolkozás; p. o. ha egy egész értekezésről, vagy ékes beszédről akarnál megemlékezni, ennek felosztásait, és alosztásait jegyezd fel főképen emlékezetedbe.

87. §.

Az Értelemből származó Hibák Orvoslása.

Noha Értelmünknek mivoltos korlátozása semmiféle gyógyító szerek által nem gyógyítható; vannak mindazonáltal eszközök, mellyekkel az onnan származó hibákon segíthetünk.

I. Mivel mindent nem tudhatsz, igyekezz csak a' szükségeseket, és hasznosokat kitanúlni.

II. Mivel szűk korlátok közé van szorítva értelmed, se sokkal, se egy tárgyal soká ne erőtlenícsd annak tehetségét.

III. Azokkal, mellyek értelmedet fellül múlják, ne vesztegesd haszontalanúl a' drága időt.

88. §.

Az Értelem' Nyavalyáiból származó Hibák Orvoslása.

I. A' Hirtelenkedésnek leg foganatosabb ellenszere a' józan és okos kéteskedés, mert az így kéteskedő (81. §.) nem hirtelenkedik, hanem mind addig viszsza tartja itéletét, míg elegendő okait nem látja az Igazságnak, és így nem hibázhat.

II. A' mértékletlen Tudnivágyás ellen leg hathatósabb Orvosság ama' régi arany mondás „*Észmérd magadat*", mert a' ki önnön magát jól észméri, észméri tulajdon tehetségeit, és szükségeit is, a' ki pedig ezeket észméri, azt is észméri, mit tudhat, mit nem, micsoda észméretekre van, vagy nincs szüksége, sorsához helyheztetéséhez, 's arányaihoz képest; ment tehát ő az ellenmondó, vagy mindent vitató, avagy tagadó viszketegségtől, ment a' haszontalan szóharctól; de a' mindent becsmérelő, vagy kétesítő szellemnek sem gyáva rabszolgája ám.

III. A' Tanúlásúnalom ellen kövesd a' nagy Sokrates szemérmességét, az az, gondold meg, hogy akár melly számosok észméreteid, azokhoz

képest, mellyeket még 'észmérhetnél, csak azt tudod, hogy semmit sem tudsz; mert az észméret tárgyai számtalanok, a' természet titkai kimeríthetetlenek, az emberi értelem pedig határozatlanúl tökélletesíthető.

89. §.

Az Akaratból származó Hibák Orvoslása.

Az akarat rendetlen indulatoskodását, és az innen származó sereges hibákat így orvosolhatod, vagy háríthatod el:

I. Minden indulataidat, de leginkább a' hirteleneket, kedveseket, és uralkodóbbakat, az Ész kormánya alatt tartsd.

II. Midőn értelmed az indulatok által fel van háborítva, soha se hozz meghatározott ítéletet; ha pedig

III. Hoztál, majd ha értelmed lecsendesedik, újra szorosan visgáld meg.

IV. Kérdezz más nem indulatoskodó, 's helyes belátású embereket is.

90. §.

A' Nyelvből származó Hibák Orvoslása.

A' Nyelv fogyatkozásai, és az innen származó Hibák ellen tartsd meg azon törvényeket, mellyekről az *I-sső Részben* 12. §. volt szó: de ezeken kívül a' *Nyelv* a' *Visgálat* és a' *Tolmács*

vagy *Irásfejtegető Tudományokban* (Philologia, Critica, Hermeneutica) is elég járatos légy; ezeknek allapos törvényeiket majd alább fogod látni.

91. §.

Az Előitéletekből származó Hibák Orvoslása.

Az Előitéletek, és tőlök származó Hibák ellen legfoganatosabb Orvosság az, ha minden, de leginkább gyermekkori, képzeleteinket és itéleteinket megérett 's részre nem hajló észszel újonnan megvisgáljuk, 's csak azokat tartjuk meg, mellyek az észnek efféle szoros visgálatját, és biróságát egészen kiálják.

Ezen felül, mivel az Előitéletek egymással ellenkezni szoktak, legbátorságosabb közöttök a' középút. P. o. A' régiség és újság Előitéletei ellen közép úton úgy találod fel az Igazságot, hogy ha se minden régit, se minden újat igaznak és jónak nem tartod.

92. §.

A' Testből származó Hibák Orvoslása.

Azon Hibákat, mellyek a' Testnek természetes vagy szerzett erőtlenségéből, és lomhaságából szoktak származni, úgy lehet meggyógyítani, vagy elmellőzni, ha mind azt kikerüljük,

a' mi a' Testet erőtleníti, vagy lomhává és puhává teszi, ellenben ha az ő erősítésére és frissítésére minden alkalmas eszközöket használunk. Amazokhoz tartoznak a' puha munkátlan és búja élet, a' mértékletlen étel és ital, a' rendetlen sok álom: ezekhez pedig számlálom a' rendes munkás életet, a' mértékletességet, az ártatlan mulatságot, 's a' t. A' munkás élet és szorgalmatos gyakorlás sok példát mutatott már, hogy a' Testnek még természetes vagy alkotványos fogyatkozásain is lehet segíteni.

93. §.

A' többi Okokból származó Hibák Orvoslása.

A' Nevelés és Vallás' Hibáit azon módon lehet kiirtani általában, mellyen az Előítéletekét; a' Társalkodásból eredő Hibákat hogy kikerülhesd, olly társakat válassz, kik nálad többet tudnak, 's kik hibáidat jobbíthatják, 's készek is jobbítani; a' mi pedig a' Mértékletből, a' Nemzettől, és Szokástól származó Hibákat illeti, ezek ellen az itten előadottakon kívül az Ember, Lélek, és Erkölcs Tudományok fognak rendelni különös orvosságokat.

HARMADIK SZAKASZ.

Az Észméretek Tökélletességéről Módosúlásokra nézve.

Az Észméretek Észmérkedő Tehetségünkre nézve tudományos tökélletességgel birnak, ha *bizonyosak*, ellenben tökélletlenek ezen tekintetben, ha *bizonytalanak*.

ELSŐ ÉRTEKEZÉS.

A' Bizonyosságról.

94. §.

A' Bizonyosság' Értelmeye, és Nemei.

Az a' *bizonyos észméret*, mellyet az értelem minden tartózkodás nélkül befogad azért, mivel elegendő okokon épűl; p. o. ezen észméret „nagyobb az egész a' résznél" bizonyos, mert igazsága már a' szókból érthető.

A' *Bizonyosság* is (Certitudo) tehát olly állapotja a' léleknek, mellyben az Igazságot elegendőképen, az az, csalhatatlanúl értjük; vagy rövidebben, a' *Bizonyosság* elegendő okok által való meggyőződés. Úgy *bizonyos* tehát valamiről az ember, és akkor van valóban *meggyőződve*, ha tudja, hogy igaznak tartott észmérete igaztalan nem lehet.

*

A' Bizonyosság *észmértető Jeleire*, *Kútfőjire* és *Mintségére* nézve sokféle lehet.

1.) Azon *okokat* és *észmértető jeleket* tekintvén, mellyekből a' meggyőződés származ, *alkutlan*, vagy *alkus* a' Bizonyosság. — *Alkutlanúl* (inconditionate), vagy *egyáltalában*, és *határtalanúl* (absolute, illimitate) *bizonyos* az Igazság, ha minden esetben csalhatatlan okokon áll, az az, ha az igaztalanság teljesen lehetetlen; azért az illyen Bizonyosság *észkénszerítőnek* (c. apodictica) is mondatik: ellenben *alkusan* (conditionate) *feltételesen* (hypothetice) 's *többnyire* (ordinarie) *bizonyos* az Igazság, ha olly okokon nyugszik, mellyek csak némelly alkuk és feltételek alatt nem csalnak, az az, ha valamelly Igazságról úgy vagyok meggyőződve, hogy míg a' természeti és erkölcsi rend 's törvény áll, lehetetlen csalatkoznom. P. o. egy általában bizonyos, hogy kétszer kettő négy: de hogy a' nap holnap is felkel, ez már csak alkusan bizonyos.

Az észkénszerítő Bizonyosság vagy *szemlélős* (c. intuitiva mathematica), vagy *fejtegetős* (c. discursiva vel philosophica aut metaphysica); amaz az észfogásoknak a' tiszta szemlélésben való öszvealkotásokból, ez az észfogásokból való következtetések által támad. P. o. „lehetetlen, hogy valami legyen is, nem is" ez szemlélősen,

ez pedig „az ember lelke halhatatlan“ fejtegetősen bizonyos. Úgy

Az alkus Bizonyosság is vagy *természeti* (c. physica), vagy *erkölcsi* (c. moralis) lehet; amaz a' természet, ez az erkölcs törvényein állapodik. P. o. természetesen bizonyos, hogy a' nappalt éjszaka követi, erkölcsisen, hogy Napoleon Sz. Helena szigetén halt meg.

2. *Kútfőire nézve tapasztalás* vagy *észbéli* lehet a' Bizonyosság; amaz a' tapasztalásból, ez az észből vett okokra épűl. P. o. tapasztalásból bizonyos, hogy Egerben jó bor terem, hogy más élet is van, az észből bizonyos.

A' *Tapasztalásbeli* Bizonyosság, vagy *eredeti* (c. originaria) vagy *származó* (c. derivativa) 's *kölcsönözött;* amazt tulajdon, ezt mások tapasztalásából veszszük, 's azért *történetbélinek* (c. historica) is mondatik. P. o. eredetiképen bizonyos nekem, hogy Pest és Buda közt a' Duna foly; hogy pedig a' Duna Belgrádnál is foly, azt történetesen tudom.

Az Észbeli Bizonyosság vagy *mérőtudományos* (c. mathematica), vagy *bölcselkedős* (c. philosophica), amaz a' szemlélős, ez a' fejtegetős Bizonyossággal egy, a' mint nem rég' láttuk; amaz az érzékiség, ez csupán az értelem törvényei által támad.

3. Azon *módokra nézve*, mellyeken az igazról meggyőződünk, *eszközetlen*, vagy *eszközös*

a' Bizonyosság; ha t. i. eszközetlenül, az az minden más észméret segítsége nélkül látjuk által valamelly észméret igazságát, *eszközetlen* vagy *eszköztelen* (c. immediata), ha pedig e' végre más valamelly észméretnek is szükséges közbe jönni, *eszközös* (c. mediata) a' Bizonyosság; p. o. lelkem létéről eszközetlenül, az Isten létéről eszközösen vagyok bizonyos.

Jegyzés.

1. Az *alkutlan* és *alkus* Bizonyosság között az a' különbség, hogy amaz soha sem, ez csak némelly esetekben nem csal, amaz minden kétséget, ez csak az okos kétséget oszlatja el, ez édesgetve, amaz kényszeritve győz meg az igazságról.

2. A' mi az emberi értelmet illeti, reá nézve egy foganatú, és becsű akármelly nemű Bizonyosság, és akár melly bizonyos észméretet egyenlően fogad; következésképen az *alkutlan* vagy *alkus*, a' *mérőtudományos*, vagy *bölcselkedős* Bizonyosságok nem meggyőző erejikre, hanem tárgyaikra, és az igazságot kereső kedvére nézve különböznek egymástól. Valóban minden igazság barátja ezen három itéletnek igazságáról egyenlően győződik meg: „az egész nagyobb a' résznél", a' nehezebb test leül a' vízben", „Sz. István volt első Magyar Király", noha az első észkénszerítőleg, a' második természetesen, a' harmadik csak történetesen igaz.

3. A' *természet* és *erkölcs* törvényeiből származó Bizonyosság *emberi* vagy *ember szükségéhez alkalmaztatott Bizonyosságnak* is neveztetik azért, mert minden embert kielégít, 's földi boldogságunkra, 's bátorságunkra elegendő; az *észkénszerítő* Bizonyosság ellenben

vagy a' tárgy távulléte, vagy értelmünk mivoltos határjai miatt, reánk nézve ritka, 's nem mindenkor szükséges madár. *Olvasd Bergier Abhandlung von Gewissheit* 4. *B.* S. 413.

95. §.

A' Szembetűnés.

A' bizonyos észméretek közül némellyek olly igen világosak, és érthetők, hogy igazságokot az értelem mint egy szemmel látja; ezek *szembetünő* (evidentes) vagy *kitünő*, és *átlátható* (perspicuae) észméretek, az értelem illyes állapotja pedig, mellyben az igazság elegendő okait olly világosan látja, *Szembetűnésnek* (evidentia) *Kitűnésnek*, vagy *Általlátásnak* (perspicuitas) neveztetik. Illy szembetűnő p. o. hogy lelkem gondolkodik, hogy kétszer kettő négy, 's a' t.

A' Szembetűnés is mint fő lépcsője a' Bizonyosságnak, *eszközetlen* lehet vagy *eszközös*; amaz a' belső érzékiségből, vagy a' megfogás szétfejtéséből és a' szók puszta felfogásiból származ, és így vagy *belső*, vagy *külső* lehet; ez pedig a' helyes szoros *Bizonyosítás* által támad. P. o. belső eszközetlen Bizonyossággal tudom, hogy örűlök, vagy szomorkodom; külső eszközetlen Bizonyossággal, hogy a' kerek nem négyszeglet; eszközössel pedig, hogy lelkem halhatatlan.

69. §.

A' Bizonyosítás:

Ha valamelly észméretnek igazsága eszközetlenül nem tűnik szembe, más bizonyos igazságok által szükséges azt eszközölni, az az, szükséges *megmutatni* (demonstrare), vagy *bizonyosítani* (certificare, certum reddere).

Bizonyosítani tehát *általában* annyi, mint valamelly észméret igaz vagy nemigaz voltát más bizonyos észméretekből következtetni, vagy bizonyossá tenni; és a' *Bizonyosítás* (Demonstratio) olly munkája az észnek, mellyel valamelly észméret igazságát más bizonyos igazságokból erősíti.

Mivel pedig valamelly észméret igazságát másból vagy másokból következtetni annyi, mint *okoskodni* (27. §.), és minden okoskodásnak *okfője* van, és *allapja* (principium, et fundamentum), a' Bizonyosítás sem eshetik meg valamelly *okfő*, vagy *allap nélkül*; ezek közül, ha többek, az, melly leginkább bizonyosít, *Bizonyosítás lelkének*, vagy *erejének* (nervus demonstrationis) neveztetik.

97. §.

A' Bizonyosítás Okfőji.

A' Bizonyosítás Okfőji sokfélék lehetnek:

1). Vagy *általában elsők*, vagy csak *képestleg elsők* (absolute, vel relative prima pp.); *általában első*, vagy *legelső* az okfő, ha valamelly tudomány minden észméretének köz allapja, és más felsőbbtől nem származ: ha pedig csak némelly észméretnek allapja, és más felsőbb alatt vagyon, csak *képestleg első*.

2). *Eszköztelenül bizonyosak*, *vagy eszközösen.*

3). *Észméret* vagy *cselekedetügyelők* (theoretica, vel practica pp.); amazokból az észméretek igaz vagy nemigaz voltok, ezekből a' cselekedetek igazságos vagy nem igazságos, jó vagy rosz voltok bizonyítatik meg. P. o. ez „semmi sincs elegendő ok nélkül" észméret, ez pedig „kövesd a' józan ész tanitását", cselekedetügyelő Okfő.

4). Az észméretügyelő eszközetlenül bizonyos 's magából érthető Okfő, mellyet csak szemlélni kell, 's megbizonyítani nem lehet, nem is kell, *Közmondás*, vagy *Köztudás* (αξιωμα, Ciceroni jam Pronunciatum jam Effatum; Varroni Profatum, vel Proloquium, generatim propositio indemonstrabilis), másoknál *Észmény* meg *Észcsin*; p. o. „egy az egész minden részeivel", vagy „nem meszsze esik az alma fájától": ellenben a' cselekedetügyelő eszközetlenül bizonyos Okfő *Kéremény*, vagy *Kéret*, vagy

Kivánat (Postulatum), vagy *Közakarat*, kéri tudniillik, kivánja, és általában akarja egy olly cselekedetnek lehetségét, mellynek tárgyát észméret-ügyelőleg észkénszerítő bizonyossággal lehetségesnek tartjuk. P. o. „egy pontól a' másikig hoszszat lehet vonni", vagy „add meg kinek kinek a' magáét".

5. Az észméretügyelős megbizonyítható kimondás *Tétemény* vagy *Állítmány* (Theorema), a' cselekedetügyelős megbizonyítható kimondás pedig *Feladat* vagy *Kereset* vagy *Keresmény* (προβλημα, propositio interrogationem habens, et rerum abditarum perquisitiones, *Calepinus*); felád t. i. valamelly itéletet megfejtés és bizonyítás végett, 's keresi valamelly cselekedet lehetségét. P. o. „az emberi akarat szabad", ez Állítmány; ez pedig „lehet-e az embernek jót tenni, és miért"? Kereset.

6. Azon észméret, melly valamelly más tudományból mint egy kölcsön vétetik bizonyító allapúl, *Kölcsönözetnek* vagy *Kölcsön-állításnak* vagy *Kölcsön-tételnek* (λημμα, sumtio, id quod in ratiocinationibus assumitur. *Cic. L. 2. de Divin.*) mondatik; p. o. az Isten léte, vagy a' lélek szabadsága az Erkölcstudományban kölcsönözet, mert az Észmérettudományból vétetik kölcsön.

7. Ollyan észméret, melly valamelly más bizonyosból eszközetlenül érthető, *Következet-*

nek (Consectarium, Porisma, vel Corollarium, tamquam additamentum, vel auctarium quoddam, a Corollis dictum, quod hae (virág koszorúcskák, vagy érczbádog koronák), quum placuerant actores, in scena dari solitae sint) neveztetik. P. o. ennek „az ember eszes szabad való", ez a' következete „az embert mint valami portékát se eladni, se megvenni nem illik".

8. A' *Jegyzések*, (σχολιον, interpretatio brevior, breve scriptum. *Cic. Attic. L.* 16) végre olly előadások, mellyekkel az előbbenieket világosítjuk, vagy haszonra fordítatjuk, vagy megigazítjuk.

Jegyzés.

1.) A' *Kant* követőinél a' *Kéremény* olly igazság, mellyet a' visgálódó ész nem bizonyíthat, de a' parancsoló ész kéri, és kívánja, hogy hidjük, mert máskép az ő törvényeit lehetetlen teljesíteni; így nevezi maga Kant az Isten létét, a' lélek szabadságát és halhatatlanságát csupa észkéreményeknek. *Lásd a' Bevezetés* 13. §. *és Herder Metakritik* 2. T. s. 326. Helyesen-e, vagy nem? majd meglátjuk a' Metaphysikában.

2.) A' Mennyiségtudomány él leginkább az itten előszámláltt Okfők nevezeteivel az ő tulajdon szoros tanitás rende miatt: azonban valamint nagyon hibázna a' mérő-tudós, ha tudományának mivoltát és bizonyosságát egyedűl ezekben helyheztetné: úgy igen hiú dicsekedő volna az ollyan bölcselkedő, a' ki ezen nevezetekkel élvén azt itélné, hogy a' Bölcselkedés tudományának sokat használt, öszvezavarván a' tudomány belső mivoltát annak

külső alakjával. Mert a' Bölcselkedés, bár mint majmolja is a' Mérőtudományos tanitásmódot, mindég csak *fejtegető*, 's nem *szemlélő*, tudomány marad. Ugyan azért én is csak a' gyengébbek, és kezdők kedvökért élek ezen nevezetekkel.

98. §.

A' Bizonyosítás Felosztása.

A' Bizonyosítás sokféle lehet: —

1-ször. *Tágas*, vagy *szoros* jelentésű; az nem eszközetlenül bizonyos okfőn, ez eszközetlenül bizonyoson épül, 's leginkább a' Mennyiségtudományban és Philosophiában van helye, amannak pedig a' tapasztalásbeli tudományokban, és *Erősítés* vagy *Elhitetés* (Probatio) a' neve.

2-szor. Vagy *tapasztalástelőző* (d. a priori), vagy *tapasztalásbéli* (a posteriori) a' Bizonyosítás; amaz az érzékek adományaiból, ez az ész közönséges tiszta törvényeiből veszi okfőjét. P. o. ha az Isten létét a' látható világ szépségéből, rendéből, és arányosságából bizonyosítom, tapasztalásbéli, ha pedig ugyan azt a' legtökéletesebb való észképéből (idea), vagy az egész világ esetiségéből 's nemszükséges létéből következtetem, tapasztalástelőző bizonyosításom.

3-szor. Ha a' bizonyítandó észméretet okfőihez viszsza viszszük, az az, addig bizonyítgatjuk, még egészen nem bizonyos, *feltagoló* (d. analytica), ha pedig a' főokoktól kezdvén, addig

okoskodunk, még a' bizonyítandó észméret igazságához nem jutunk, *öszvetevő* a' Bizonyosítás (synthetica); azért amaz *visszszamenő* (regressiva), ez pedig *előremenő* (progressiva) Bizonyosításnak is mondatik. *Lásd példáját a' 37-dik §-ban.*

4-szer Vagy *egyenes* (d. directa), vagy *mellékes* (indirecta) a' Bizonyosítás; *egyenes*, ha eszközetlenül magából az észméret tárgyából bizonyitja annak igazságát, az az, ha az itélet-aljazatnak érteményéből mutatja meg a' jegyzetnek szükséges hozzátartozását, azért *észkénszerítőnek* (d. apodictica), vagy egy szóval, *Megmutatásnak* (d. ostensiva) mondatik; p. o. a' szükséges való, örök való, de az Isten szükséges való, tehát örök való: ha pedig a' bizonyítandó állítás ellentételének képtelenségéből következtetjük igazságát, *mellékes*, vagy *képtelenségbe vivő*, 's *képtelenítő* (d. apogogica, vel deductio ad absurdum) a' Bizonyosítás; p. o. ha lelkünk halhatatlan nem volna, nyomorultabbak volnánk a' barmoknál, de ez képtelenség, tehát lelkünk halhatatlan.

5-ször Valamint az Okoskodás (29. §.), úgy a' Bizonyositás is *egyszerű*, vagy *többszerű*, *tökélletes*, vagy *tökélletlen* lehet *külső alkotására*, az az, az itéletek és kimondások szerkeztetésére, vagy kihagyására nézve; mert ha *belső alkotására nézve is* tökélletlen volna a' Bizo-

nyosítás, semmi bizonyító ereje nem lévén, nem volna Bizonyosítás.

99. §.

A' Bizonyosítás Törvényei.

Mivel a' Bizonyosítás Okoskodás, és Okoskodással történik meg; hogy helyes légyen, se alkotására, se szerére nézve ne hibázzék, hanem általában, mint az Okoskodás (47. §.), a' helyes felfogásokból helyes következtetéseket tegyen. Ezen felül

I-ső Törvény: A' megbizonyítandó Itélet állapítassék meg helyes megjegyzések, al- és felosztások által.

II-dik Törvény: A' bizonyító Okfők bizonyosak, és a' bizonyítandó állításnál világosabbak legyenek; mert a' bizonytalanban bizonyost, a' homályosban világost keresni, nevetséges képtelenség.

III-dik Törvény: A' Bizonyosítás folytonfolyó 's szakadatlan légyen; az az, semmit sem kell kihagyni, a' mi a' helyes következtetésre szükséges, sem egy állításról a' másikra, melly vele öszvekötésben nincs, által ugrani; ha csak valamelly közép elhalgatott állítás könnyen nem érthető, mint a' csonka rövid Okoskodásokban.

IV-dik Törvény: Ne legyen a' Bizonyosítás feleslegvaló, az az, szükségtelen sok okokkal,

mint a' roskadozó házát, nem kell támagatni az igazságot, mivel általában a' több Bizonyosítások, a' hol egy is meggyőző, nem csak szükségtelenek, hanem károsak is, mert az igazságot gyanussá teszik, és az érthetősséget hátráltatják.

V-dik Törvény: Azt, a' mi magában is bizonyos, vagy Bizonyosítást nem érdemel, nem kell bizonyosítani; kivévén, ha az ellenfél megátalkodása, vagy a' kezdők járatlansága azt kivánná.

VI-dik Törvény: Ha valamelly állítást egyenesen meg lehet mutatni, nem kell élni a' mellékes Bizonyosítással; mivel ez kénszeríti ugyan az észt az igazság befogadására, de nem tanítja, se világosan meg nem győzi.

Jegyzés.

1. Néha az ellenfélnek hibás állítása is Bizonyosítás alapúl vétetik, 's ebből következtetik ellene mellékesen az igazság; ezt mások *rideg emberre illő, ember szorító, részszerént való erejű Bizonyosításnak* (argumentatio ad hominem), én röviden *Szófogásnak*, és a' ki ezt nem az igazság végett, hanem mesterség gyanánt az észgyőzés kárával űzi, *patvarkodónak* (rabulista) nevezem.

2. Noha az *egyenes* Megmutatás általában elsőbb a' *mellékesnél*; mindazonáltal a' nyakaskodó ellenfél megszégyenítésére, 's a' hibák kikerűlésére szaporább, és alkalmasabb, mint amaz; mert a' mellékes Bizonyosítás, ha csak egy képtelenséget következtethet is az ellenkező állításból, már eleget tett, holott az egyenes Bizonyosí-

tásnak a' megbizonyítandó állítás minden lehetséges következetiért jót kell állani.

100. §.

A' Bizonyosítás' Fogyatkozásai.

Gyakran igaznak látszik a' Bizonyosítás, és magában *nemigaz*, *csábító*; mivel pedig a' nemigaz Bizonyosítással vagy magát, vagy mást csalhat meg ravaszúl a' bizonyosító, az első esetben *Észvesztés*, vagy *Csalatkozás* (παραλογίσμος, deceptiva ratiocinatio), a' másodikban *Álokoskodás*, *Csalfaság*, vagy *Fortélyosság* (σοφισμα, fraus, deceptio. *Cic. 4. acad. lib. 1. de nat. deor. lib. 2. fin. Aristoteles lib. 10. Ethic. Plutarchus in Theseo*) a' neve. Mind ennek, mind amannak sok felei vannak; a' legnevezetesebbek ezek:

1. A' *Többjelentés* (aequivocatio), a' *Névmásitás*, vagy *Kétes-szóllás* (amphibologia), a' *Feltétel* vagy *Értemény változtatás* (mutatio supposití), 's kevés szóval az Okoskodásoknak minden fogyatkozásaik. Tehát

2. *Az Álkötés* (Fallacia compositionis), melly által az elöljárókban különálló szózatok eggyütt vétettnek a' befejezésben, és így negyedik szózat csúszik be a' Bizonyosításba; p. o. kinek nem tilalmas a' szóllás, szólhat, de a' hallgatónak nem tilalmas a' szóllás, tehát a' hallgató egyszer'smind szólhat is.

3. A' *Csalszaggatás* vagy *Álszakasztás* (Fallacia divisionis); mellyel az előljárókban együtt vett szózatok a' befejezésben egymástól elszakasztatnak, vagy több mondatik a' befejezésben, mint az elöljárókban; p. o. „a' ki ül, egyszer'smind nem járhat, de én ülök, tehát nem járhatok", vagy „az ember nem állat, de az aszszony állat, tehát az aszszony nem ember".

4. *Az Áltulajdonítás* (Fallacia accidentis); melly az itélet allyazatnak valamelly csupán eseti mondatot szükségképen tulajdonít; p. o. „a' mi istentelenségbe viszi az embert, veszedelmes, de a' Philosophia istentelenségbe viszi az embert, tehát veszedelmes".

5. *Az Álkövetkeztetés* (Fallacia consequentis); melly az elöljárókból olly valamit hoz ki, a' mi azokból épen nem következik; p. o. Wolf számkivetetett; tehát bölcselkedése is számkivetni való.

6. *Az Álokadás*, vagy *az Okfőfogyatkozás* (petitio principii); melly olly itéletből, mellynek igazsága bizonytalan 's még kérdést szenved, tesz valamelly következtetést; p. o. illy csalatkozással vitatja Aristoteles, hogy a' föld a' világ középpontja azon okból, mivel minden testtek a' világ középpontja felé nehézkednek, minden testtek pedig a' földfelé nehézkednek; tehát ez a' világ' középpontja.

7. *A' kerengő Okoskodás*, vagy *Kerengés* (orbis in demonstrando, vel circulus vitiosus); melly az állítások igazságát egymásból kölcsönösen bizonyítja; p. o. van Isten, mert van Isteni Kijelentés, 's van Isteni Kijelentés, mert van Isten.

8. *A' Kérdés-változtatás* vagy *nem-értés* (mutatio status quaestionis, vel ignorantia elenchi s. argumenti); ha t. i. valaki vagy vigyáztalanságból, vagy roszszaságból eltévesztvén a' kérdést, mást bizonyosít, nem a' bizonyosítani valót; p. o. ha valaki onnan bizonyosítaná, hogy vannak rémek (Spectra), mivel sokan láttak már éjjel valami szokatlan csuda tüneményeket, mert ez kérdést nem szenved, hanem az, ha azon tünemények rémek voltak-e?

9. *Az úgró* vagy *hézagos Bizonyosítás*, vagy *Ugrás* (Saltus in probando, v. hiatus); az az, ha egyik állításról a' másikra menünk által minden következtetés nélkül, 's többet állítunk a' következetben mint az elöljárókban; p. o. a' régi Magyarok nem voltak keresztények, tehát az ő bár melly jeles jótetteik csak tündöklő gonoszságok voltak.

10. A' *sok* vagy *kevés Bizonyosítás* (argumentum nimium, vel parum probans); melly vagy annyit bizonyosít, mennyit maga a' bizonyító sem hagyhat helyben, vagy nem egész meggyőződésig bizonyosít: p. o. a' ki az öngyilkosság ti-

lalmas voltát onnan következtetné, mivel az ember nem szerzője életének, sokat bizonyosítana, mert így kappanhúst sem ehetne: a' ki pedig a' lélek halhatatlanságát csupán állatosságából (substantialitas) vitatná, keveset bizonyosítana, mert ebből csak az következik, hogy a' lélek halhatatlan lehet. „*A' sok bizonyosítás tehát semmi bizonyosítás*" „*és a' kevés bizonyosítás félig meddig bizonyosítás*".

101. §.

A' Bizonyosításokkal való Viszszaélés.

A' Bizonyosításokkal nem csak az él viszsza, a' ki csupán a' fő okokon épülteket tartja igazaknak, vagy a' helyesen megbizonyosítottról nem győződik úgy meg, mint az eszközetlenül bizonyosról, vagy pedig mindenütt tapasztalást előző Bizonyosítást kíván: hanem az is, a' ki vagy csupán a' Megmutatást tartja meggyőző erejűnek, nem pedig más nemű Bizonyosításokat is; vagy inkább az érthetősségre mint az okos tömöttségre ügyel; vagy egyedűl az érthetetlen elméskedést vadászsza; vagy végre a' ki nem a' hibát, hanem a' hibázót támadja meg, 's nem okokkal, hanem lármával, szidalommal, gyalázással, és más fortélyokkal viaskodik.

102. §.

A' Feltétel.

Gyakran nem lévén bizonyos okfő az igazság feltalálására, vagy megbizonyítására, valamelly itéletet alkusan igaznak veszünk, 's vele mint bizonyosítás allappal élünk; az illyen itélet *Feltétel* vagy *Előtétel* (praepositio), mint *Előítélet*, (ὑποθεσις = suppositio, mások *Véleménynek* nevezik, de ez = opinio). A' *Feltétel* tehát olly lehetséges szerű itélet, mellyel a' bizonyosításokban okfő gyanánt élünk. Mivel pedig olly valamit, a' mi már magával ellenkez, igaznak tartani képtelenség volna; és a' Feltételnek csak ottan lehet helye, a' hol bizonyos ok nincs: ha valaki bizonyosításában valamit fel tesz, a' következő törvényekre ügyeljen: —

I-sső Törvény: Semmi magával ellenkezőt, 's nyilván balgatagot ne tegyen fel; mert így agyszülemény (Chimaera), 's merő költemény, az az, a' képzelődés' puszta játékja lesz Feltétele, millyen p. o. a' szárnyas ló.

II-dik Törvény: Semmi igaztalan ne következzék Feltételéből.

III-dik Törvény: Mind azoknak világos és könyű kifejtésökre elégséges legyen Feltétele, mellyek végett feltette.

IV-dik Törvény: Csak annyira becsülje következtetését, a' mennyit értt Feltétele.

V-dik Törvény: Ha a' Feltétel egyetlen egy útja valamelly igazság megbizonyításának, többé nem Feltétel, hanem Tétel (Thesis); de ez igen ritka történet.

Jegyzés.

Nem minden Tudomány szenvedi meg a' Feltételeket, hanem csak a' tapasztalásbéliek azon esetekben, mellyekben a' természet szokatlan tüneményeit a' már észméretes törvényeiből nehéz, vagy épen lehetetlen fejtegetni; következésképen az észbeli tudományokban, mellyeknek bizonyos allapra kell mindent építeniök, nem csak helytelen, hanem veszedelmes is volna a' Feltétel. Nem csak képtelen tehát, sőt igen káros is Kant után, *természeti* és *természethaladó*, *eseti* és *szükséges Feltételeket* különböztetni, és, a' mi több, ezen utóbbiakhoz az Isten létet a' lélek szabadságát 's halhatatlanságát is számlálni, (Olvasd a' *Tudományos Mesterszókönyben*, *Budán* 1826. 215-*ik lapon Hypothesis*). Jaj neked Vallás, Erkölcs, és Ember, ha az Isten, a' Szabadság, és Halhatatlanság puszta Feltételek!

103. §.

A' Bizonyosság' Szüleményei.

Tudást (Scientia in sensu lato; scire), vagy *Hivést* (Fides) szül, és támaszt mindenkor a' Bizonyosság. T. i. A' melly igazságnak elegendő okait magunk találjuk ki az észméret mivoltából, azt *tudjuk* (scimus); azt pedig, mellyet mások bizonyítása és tekintete miatt fogadunk be, *hiszszük* (credimus). Tehát

A' mit belső vagy külső érzékiségem által, vagy tulajdon eszemből észmérek, azt *tudom:* ellenben a' mit se nem tapasztalhatok, se eszemhez nem mérhetek, hanem mások tekintete miatt tartok igaznak, azt csak *hiszem;* és ha elegendő okokból hiszek, *okos* (prudens, rationabilis), ha elegendő okok nélkül, *vak* (caeca), ha pedig az elegendő okok ellenére is hiszek, *oktalan* (imprudens, irrationabilis) mind *Hivésem* mind *Hitem.* P. o. Hiszem, nem tudom, hogy Napóleon valaha élt; tudom, nem hiszem, hogy Ferencz, az egyetlenegy, a' mostani Magyar Király; tudom, és hiszem, hogy lelkem halhatatlan.

Jegyzés.

A' *Kant* vak hívei mind a' *Tudásnak*, mind a' *Hitnek* más értelmet adnak (*lásd Kritik der reinen Vernunft* S. 848). A' *Tudás* nálok valamelly itéletnek mind az itélőre mind a' tárgyra nézve elegendő okokból való helybenhagyása: a' *Hit* pedig valamelly itéletnek csupán az itélőre nézve elegendő okokból való helybenhagyása. A' Tudásnak csak a' szemlélhető és észkénszerítőleg bizonyos tárgyakban adnak helyet: a' többieket, a' köz szólásmód ellen, és sok tetemes tudományok vesztére, puszta Hitre kárhoztatják. Melly helytelenül, majd megmutatom az Észmérettudományban, addig olvasd *Miotti über die Falschheit des Kantischen Systems* S. 525.

A' *Hitet* azután, ha valamelly czélra szükséges eszköz, *szükségesnek*, ha pedig nem szükséges, *esetinek*

mondják. A' *szükséges Hitet*, ha az ész által parancsoltt eránya szükséges, *észbélinek*, 's különösen ha az erkölcsiséget illeti, *erkölcsi Hitnek* nevezik; 's így állítják a' többi között, hogy az Isten létét, a' lélek szabadságát 's halhatatlanságát, mint az erkölcs gyakorlására szükséges igazságokat, erkölcsi hittel kell hinnünk, noha nem tudhatjuk. Az *eseti Hitet* is *tanúságosra* (doctrinalis) és *okosra*, vagy *boldogságügyelőre* (prudens, pragmatica fides) osztják; a' mennyire t. i. vagy csak azért hiszünk valamit, hogy az okosság szabásait megtartván boldogúl élhessünk, vagy pedig azért, hogy valami új észméreteket szerezhessünk. P. o. boldogság-ügyelő az Orvos' hite, hogy valamelly betegségnek ez vagy amaz az oka, 's ez, vagy amaz az orvossága: a' természet visgálójé pedig tanúságos, midőn valamit allap gyanánt igaznak vesz, hogy ezt, vagy amazt a' tüneményt megfejthesse. Ezekhez adják azután a' *történetes Hitet* (fides historica), melly csupán mások hitelességének hódúl.

MÁSODIK ÉRTEKEZÉS.

A' Bizonytalanságról.

104. §.

A' Bizonytalanság Érteménye és Felosztása.

Azon észméret *bizonytalan*, mellynek vannak ugyan okai, de nem elegendők, nem győzők; azért egy szóval *Véleménynek* (Opinio), vagy *Vélekedésnek* (Opinatio) mondatik, és a' *Hitetést*, vagy *Reábeszéllést* (Persvasio) szűli;

p. o. ha Pétert csak azért tartom tolvajnak, mivel Pál mondja, bizonytalan itéletem, 's csak vélekedek.

A' *Bizonytalanság* tehát olly állapotja az Értelemnek, mellyben az igazság elegendő okait által nem látjuk; és *vélni* vagy *vélekedni* (opinari) annyi, mint bizonyosan nem tudni, ha igaze, vagy nem itéletünk, az az, ha még kérdést szenvedő, vagy kérdékeny az igazság.

A' Vélemény *helybenhagyható megengedhető* (o. probabilis) 's *hihető* (credibilis), vagy *kétes* (dubia), vagy *helybenhagyhatatlan megengedhetlen*, 's *hihetetlen* (improbabilis, incredibilis) lehet. *Helybenhagyható*, ha több az ok igazsága mellett, mint ellene; *kétes* (vagy a' vélekedőre nézve *kétséges*), ha ugyan annyi; *hihetetlen*, ha több ok áll ellene, mint mellette. P. o. Ezen véleményem „Péter gyilkos" megengedhető, ha tíz tanú bizonyítja, öt tagadja; kétséges, ha öt bizonyítja, öt tagadja; hihetetlen, ha kettő három bizonyítja, tíz pedig tagadja; hozzá értvén, hogy a' tanúk hitelessége egyenlő. Tehát

A' Bizonytalanság neme is három, u. m. a' *Helybenhagyhatósság* (Probabilitas), a' *Kétség* (Dubium), és a' *Hihetetlenség* (Improbabilitas), vagy *Helybenhagyhatatlanság*.

A' *Helybenhagyhatósság* olly értelmi állapot, mellyben több okom van valamit igaznak

tartani, mint nem; a' *Kétség* olly értelmi állapot, mellyben ugyan annyi okom van az igazra, mint a' nem igazra; ha pedig kevesebb az ok az igazra, 's több a' nemigazra, *Helybenhagyhatatlanság* értelmi állapotom.

A' Helybenhagyhatósság a' Bizonyossághoz közelítvén *Hasonigazság* 's *Valószínűség* (Verisimilitudo) nevet nyer; és vagy *magános* (absoluta probabilitas), vagy *mással 's képestlegvaló* (relativa). *Magánosan* vagy *magában megengedhető a' Vélemény*, ha különösen véve 's másokkal öszve nem hasonlítva is inkább igaz, mint nem igaz: *képestleg megengedhető* pedig, ha más Véleményeket okainak mind számokra, mind fontosságokra nézve felülmúl. De lehet még

Egynemű is, vagy *különnemű* (homogenea, vel heterogenea); *egynemű*, ha ugyan azon értékű, az az, ollyan okokra épül, mellyeket csak számolni kell: ellenben ha különértékű okokból, az az, ollyanokból támad, mellyeket nem elég csak számolni, hanem egyenként szükséges böcsmérni, 's mintegy latra vetni, *különnemű* a' Helybenhagyhatósság. Azért ezt *gondolatbeli* (logica vel subjectiva), vagy *bölcselkedésbeli* (philosophica), amazt pedig *tárgybeli*, *tárgyügyelő* (objectiva) vagy *mennyiségtudományos* (mathematica) Helybenhagyhatósságnak is szokták nevezni. Ennyiféle lehet a' Helybenhagyhatatlanság is.

A' *Kétség* is vagy *tárgy* vagy *személyügyelő* (objectivum, vel subjectivum dubium); amaz a' vélemény tárgyának mivoltából, ez a' vélekedő határozottságából p. o. miveletlenségéből vagy tudatlanságából származ, és *Kételkedés* (dubitatio) a' tulajdon neve. A' tárgyügyelő Kétség, ha más állításának ellenébe tétetik, *Ellenvetés* (Objectio) a' személyügyelő vagy személyes pedig, ha tőle valaki nem szabadúlhat, *Kéthedés* (Scrupulus), vagy *Aggódás* (anxietas). — Az igazság vagy legalább hason-igazság végett támasztott Kétség *tudományos* (methodicum), *nyomozó* (criticum), vagy *józan* (sobrium) *Kétségnek* neveztetik, hogy a' *Kétségvitatástól* (scepticismus), 's *oktalan Kétségeskedéstől* (imprudens dubitatio) különböztessék, mellynek az a' czélja, hogy a' legvilágosabb igazságot is homályossá és kétessé tegye.

Jegyzés.

A' *mennyiségtudományos* Helybenhagyhatósságot röviden *mennyiségesnek* (p. quantitativa) a' *bölcselkedésbélit millyenségesnek* (p. qualitativa) lehet mondani.

105. §.

A' Helybenhagyhatósság Mennyisége, 's ennek Törvényei.

Mivel a' helybenhagyható Vélemény olly észméret, melly noha nem elegendő, de mégis

fontos sok okokon épűl, ezek pedig mind számokra, mind fontosságokra nézve különbözhetnek, és így a' belőlök kölcsönözött Vélemény is többet, vagy kevesebbet közelíthet a' Bizonyossághoz; ezekhez képest a' Helybenhagyhatósság is különféle lépcsőjű, az az nagyobb vagy kissebb lehet felfelé a' Hasonigazságig és Bizonyosságig, lefelé a' Helybenhagyhatatlanság felső lépcsőjéig, melly a' tudatlanságnak tőszomszédja.

Ezen lépcsöket a' következő törvények határozzák meg.

I-ső Törvény: Ha valamelly Véleménynek magános Helybenhagyhatósságát akarom meghatározni, megszámlálom, és becsmérem igazsága okait; mennél többeknek és fontosabbaknak találom ezeket, annál nagyobb Helybenhagyhatóssága, ellenben mennél kevesebbek 's csekélyebbek, annál kissebb. P. o. ezen Vélekedésem „Péter tolvaj", annál helybenhagyhatóbb, mennél több és hitelesebb tanúk bizonyítják azt, ellenben annál helybenhagyhatatlanabb, mennél kevesebbek és kissebb hitelűek. Szinte így

II-dik Törvény: Ha képestlegvaló Helybenhagyhatását keresem Véleményemnek, öszvehasonlítom ezt más Véleményekkel; annak lesz közűlök nagyobb Helybenhagyhatóssága, melly a' többieket okainak mind sokaságára, mind erősségére nézve meggyőzi. P. o. ezen két Véleményem közűl, „Péter a' gyilkos, vagy Pál a'

gyilkos", ha Péter ellen tíz hiteles tanú van, Pál ellen pedig csak három, az első lesz helybenhagyhatóbb, mert két tanúval haladja felül a' másikat.

III-dik Törvény: Az egynemű Helybenhagyhatósság mennyiségét bizonyos számba lehet venni, ha tudva van, hány ok szükséges valamelly Vélemény Bizonyosságára. T. i. A' Bizonyosság vétessék egy egész gyanánt, a' Véleménynek okai pedig úgy tekintessenek, mint azon egésznek egynemű részei, azonnal kitűnik, hogy annál nagyobb a' Helybenhagyhatósság, mennél több az említett ok. P. o. ha a' földmíves megakarná tudni az őszi koránvetés után mennyi hihetőséggel várhat bő aratást, ezt így számlálhatná ki: feltévén, hogy itt a' Bizonyosságra húsz őszi koránvetést követő ugyan annyi bő aratás szükséges, ő pedig húsz esztendei tapasztalásából azt vette észre, hogy őszi koránvetése csak tizenötször hozott bő aratást; Véleményének helybenhagyhatósága olly arányzatban van a' Bizonyossággal, mint 15 a' 20 számmal, az az = a' Bizonyosság két harmad részéhez, és így inkább várhat jó aratást, mint nem.

IV-dik Törvény: A' különértékü Helybenhagyhatósság mennyiségét kiszámolni nem illy könnyen lehet, mert ez különerejű okokon épül, mellyeket öszvehasonlítgatva mérni szükséges, nem számlálni; ez pedig mély bélátást gyakor-

lott ítéletet minden körülállások szemes felfogását, 's több másokat kíván; a' mi együtt ritka ember' tulajdona.

Ezekből ezeket lehet a' közélet hasznaira következtetni: —

1. Hogy még az *egyértékű* Helybenhagyhatósságnak kiszámlálása is csak akkor lehetséges, és helyes, ha a' Bizonyosságra megkivántató okoknak számok tudva van; mint p. o. a' két hatszegletű koczka játékban, melly csak harminczhatféleképen adhatja elő a' koczkákon lévő tizenkét számot. *Lásd Car. Frid. Bachmann System der Logik* §. 233.

2. Mivel a' *különértékű* Helybenhagyhatóságban a' Bizonyosságra megkívántató okok számát ritkán lehet meghatározni, 's mivel itten az okokat egynemü részek gyanánt nem lehet venni; azt ugyan megmondhatom mennél nagyobb, vagy mennél kissebb a' Helybenhagyhatósság, de melly közel áll a' Bizonyossághoz, azt meg nem határozhatom. P. o. a' tanúk száma 's hitelességéhez képest megitélhetem, mennyire hihető, vagy nem hihető, hogy Pál vétkes; de ennek teljes Bizonyosságára hány, 's millyen tanú volna szükséges, és a' megjelenők millyenek, 's mennyi hitelt érdemlenek? ezt ugyan ezer együtt tanácskozó Birák is igen ritkán, 's nagy nehezen süthetik ki igazán. — Igy van ez a' polgári,

hadi, kereskedői, és más közéleti számtalan esetekben is; vigyázz tehát, hogy ezekre a' mathematikai hihetősség kiszámolását általában alkalmaztatván, úgy ne járj, mint a' ki a' 90 számú Lotteriába minden vagyonát berakván, először tizenöt forintot, ezután koldusbotot nyer! *Lásd Fejér Közhasznú Logikáját a' 302—303. lapon.*

Jegyzés.

Az egyértékű Helybenhagyhatósság lépcsöit igen alkalmasan lehet jelenteni olly *töröttszámmal* (fractio), mellynek *nevezője* (denominator) a' Bizonyosságra szükséges okokat, a' *számlálója* (numerator) pedig a' jelenvaló Helybenhagyhatósságnak okait adja elő. Mennél nagyobb lesz ugyan azon nevezőhez képest a' számláló, annál nagyobb a' Helybehagyhatósság, és mennél kissebb annak felénél, annál nagyobb a' Helybenhagyhatatlanság, ha pedig egyenlő a' számító a' nevező felével, Kétséget jelent.

406. §.

A' Véleményekkel való Élés.

A' Vélemények igen meszsze terjedők, és mind itéleteinkbe, mind cselekedeteinkbe sokféleképp befolyók; mivel elhalgatván, hogy gyermekkori észméreteink eleinten, míg saját eszünkkel nem tudunk élni, majd mind véleményesek, a' Vélemény kormányozza többnyire az Orvosokat, Katonákat, polgári Rendügyelőket, Birákat,

Természetvisgálókat, 's a' t. kik a' Bizonyosságig nem juthatván, a' Helybenhagyhatósággal és Hasonigazsággal is megelégednek, 's meg is elégedhetnek. Felette szükséges tehát tudni, szabad-e a' Véleményekkel élni? 's ha szabad, hogy, és mikor?

1. A' *Helybenhagyható Véleménnyel* mindenkor bátran és okosan élhet kiki, ha valamiről bizonyos nem lehet; mert az illyen Vélemény, noha nem csalhatatlan 's elegendő, de sok és fontos okokon épűl, a' sok és fontos okokon pedig okosan 's bátorságosan megnyugodhat akár ki, tehát megnyugodhat a' Helybenhagyhatóságon is, ha minden erölködésével sem találhat Bizonyosságot. P. o. noha nem lehetek mindég 's mindenkép' bizonyos, ha az ételbe vagy italba nincs-e méreg egyelítve, azért ugyan éhen, vagy szomjan meg nem halok.

2. A' *Kétes Véleményt* be nem lehet fogadni, hanem fel kell függeszteni az itéletet addig, míg egy vagy más részre több okokat nem találván, a' Bizonyosságig, vagy legalább a' Hasonigazságig nem juthatunk; mert a' Kételkedésben egyenlők lévén az ellenkező okok, egymást kölcsönösen megsemmisítik, tehát a' ki a' kétes Véleményre reá állana, minden ok nélkül ítélvén, oktalanúl cselekednék. Következésképen a' Kételkedésben nem itélni, hanem új mellett vagy ellenokokat szükséges keresni. P.

o. ǀ oktalanúl ítélne a' Biró, ha Pált tolvajnak állítaná, noha valamint ellene, úgy mellette is hat hiteles tanú van; hanem függeszsze fel addig ítéletét, míg vagy melléje, vagy ellene több más hiteles tanúkat találhat.

3. A' *Helybenhagyhatatlan Vélemény'* mivolta mutatja, hogy vele okosan senki sem élhet, mert csak némelly csekély, 's többnyire csalóka okokon épűl, mellyek az ellenkező helybenhagyható Véleménynek több 's fontosabb okai által egészen elenyésztettnek; tehát a' ki mégis illy Véleményhez ragaszkodnék, oktalan ítéletet hozna, 's oktalanúl cselekednék. P. o. ha valaki a' 90 számú Lotteriába két számot tévén, magát bizonyos nyertesnek tartaná, oktalanúl ítélne, mivel kétszámú reménységének 88 bizonytalanság áll ellenébe.

Jegyzés.

A' Bizonytalanságról ennyi itten elég; mivel azok, a' miket mások a' régi Oskoláskodók után újra a' Logikába zavarnak, vagy haszontalan tudákosságok, vagy a' Mennyiség, Természet, vagy Erkölcstudományhoz tartozók. Azonban, ha valaki e' kevéssel meg nem elégednék, olvassa: *Aristotelis Top. L. I. Andr. Rüdigeri de sensu veri et falsi Lips.* 1722. 4. *Opus Gallicum Laplace per Langsdorf, et Lacroix per Unger in Germanicum versum. C. F. Bachmann System der Logik.*

NEGYEDIK SZAKASZ.

Az Észméretek tudományos Tökélletességéről Mennyiségökre nézve.

Mennyiségökre nézve tudományos tökélletességűek észméreteink, ha *számosak*, és *bőségesek;* az az, ha annyit tudunk, a' mennyit mivoltosan határozott észmérkedő tehetségünk tudhat, 's különféle czéljainkra nézve tudnunk kell. Visgáljuk tehát, mit, és mi útakon észmérhetünk tudományosan?

ELSŐ ÉRTEKEZÉS.

Az Észméretek Láthatáráról.

107. §.

Az Észméretek Láthatára, 's ennek Kijelelése általában.

Az Észméretek *Láthatára* vagy *Határköre* (Horizon) annyi, mint észméreteink mennyiségének ereinkkel 's erányzásainkkal megegyezése, az az, annak meghatározása, a' mit tudni lehet, és kell, és attól elválasztása, a' mit tudni nem lehet, vagy nem kell.

Mivel pedig minden embernek van bizonyos mennyiségű észmérete, 's ezt naponként szaporítani ügyekezik, ezen ügyekezetében pedig gyak-

ran által szokta hágni a' kiszabott határt; azért az emberi észméretek Határkörét szükséges kijelelni: ez háromféleképen eshetik meg: —

1. *Értésügyelőleg* (logice); meghatározván t. i. *a)* meddig terjedhet értő tehetségünk, az az mit tudhatunk általában? *b)* mit kell tudnunk? *c)* mi módon érhetjük el észméreteink fő irányzását legsikeresebben? A' ki ezen három kérdésre nyomosan meg tud felelni, *értelme javát* mozdítja elő.

2. *Érzésügyelőleg* (aesthetice); ha olly észméreteket iparkodunk szerezni, mellyek nem csak magunknak, hanem másoknak is érthetők, nem csak nékünk, hanem egyebeknek is kedvesek, és a' mostani időszellemhez, melly többé nem vad és oskoláskodó, illők. A' ki efféleképen tudja meghatározni észméretei Határkörét, érzéseit nemesíti.

3. *Akaratügyelőleg* (practice); ha leginkább arra irányzunk, hogy észméreteink által mind magunkat mind másokat erkölcsiképp' jobbakká, 's tökélletesebbekké tegyük, mert mit használ az embernek akár melly nagy, ékes, vagy szép észmérete, ha általa jobbá nem lesz? Ugyan azért ezen tekintetbéli meghatározása észméreti Határkörünknek a' legjelesebb és szükségesebb.

108. §.

Az Értelmi vagy Értésügyelő Határkör különösen.

Az *Értelmi Határkört* kétféleképen lehet tekinteni, az *észméret tárgyára*, és az *észmérőre* nézve (objective, et subjective.)

Az *észméret tárgyát* tekintvén, *tapasztalás* vagy *észbéli* lehet a' *Határkör*; amaz tapasztalásból, ez észből vett észméreteket foglal magában: p. o. a' Természettudomány' Határköre tapasztalásbéli, a' Mennyiségtudományé észbéli; minthogy pedig a' tapasztalható tárgyak számlálhatatlanok, ellenben az ész tapasztalás nélkül igen szoros korlátok közé van szorítva; a' tapasztalásbéli Határkör is meghatározhatatlan, ellenben az észbéli ezen három kérdés helyes megfejtésével „*mit tudhat az ember? mit szükséges tudnia? 's tudása után mit remélhet?*“ elegendően kijeleltetik.

Az *észmérőre nézve* pedig vagy *közönséges*, vagy *különözött* és *rideg* lehet a' Határkör. A' *közönséges Határkör* úgy jeleltetik ki, ha meghatározzuk, mit tudhat általában az ember? behathat-e a' tárgyak' belső mivoltába is, vagy sem? ha csupán a' tapasztalásbeliekkel észmérkedhetik-e, vagy a' tapasztalást haladókkal is? melly kérdésekre, mivel a' Metaphysika tar-

tozik felelni, itten csak annyit mondhatok, hogy mind az észmérhető általában, a' mit tapasztalhat, és gondolhat az ember; mert azt, a' mit se nem tapasztalhat, se bizonyos okfőknél fogva nem gondolhat, lelkiészméretébe sem fogadhatja, tehát eszéhez sem mérheti, és ha ezt tenné, puszta képzelődésekkel, 's álképekkel vesződvén eszelősködnék.

A' *különözött Észméréthatárkört* pedig azzal jeleljük helyesen ki, ha kitudakozzuk, ez, vagy amaz egyes ember mit tudhat? 's mit szükséges neki tudni? 's ebből látni való, hogy ezen Határkör olly sokféle lehet, mint az emberi kor, nem, állapot, élésmód, tehetség, és szükség; p. o. mást tudhat az öreg, mást az ifiú, többet a' miveltt, mint a' miveletlen, más észméretek szükségesek a' tudósnak, más a' pórnépnek, más a' férfinak, más az aszszonynak, más a' mai, más a' régi Magyarnak. Ezeket tehát mind tekintetbe vegye, a' ki a' különözött Határkört pontosan ki akarja mérni.

Lehet még ezen utóbbi Határkör *tudományos* is (scientificus H. s. rationis cultae), vagy *nemtudományos* (rationis communis sanae); amaz bizonyos okfőkre épült rendszeres, ez rend és okfő nélkül' szükölködő észméreteket foglal magába, ez a' tudatlanoké, amaz a' tudósoké.

Jegyzés.

Noha az Ész Láthatárát könnyebb kijelelni, mint a' Tapasztalásét; mindazonáltal, miélta az újabb bölcselkedők az Észhatárai felett hevesebben kezdettek vetekedni, ezen munka is megnehezítetett, és az Ész Határköre is pör alatt van; *Kant* p. o. csupán a' tapasztalható tárgyak külsőjire szorította az Ész Határkörét, ellenben Schelling egyedül a' tárgyak belsőjének tudását (οντως οντα - rerum in se) tartja valódi észbélinek; ezen pörnek eligazítása is a' Metaphysika tisztje.

109. §.

Az Észméretek Határkörének helyes Kijelelésére szükséges Törvények.

Bővíteni kell ugyan észméreteink Határkörét, de nem kelleténél tovább, hanem csak bizonyos határokig; az az, kiki igyekezzék jókor meghatározni, miket tudhat, 's minek tudására van szüksége? mivel nem minden észmérethez fogható minden, nem is szükséges ugyan az kinekkinek; hanem némellyek a' közönséges Határkörbe esvén, a' különös és rideg Határkörön. *túl*, *alól*, vagy *kivűl* esnek.

Lássuk tehát, mellyek azok a' Törvények, mellyek szerént kiki meghatározhatja, mennyit lehet, és kell tudnia?

I-ső Törvény: Az észméretek Határkörét korán szükséges ugyan kijelelni; mivel máskép' czél nélkül vakoskodunk; a' köztapaszta-

lás azonban azt javalja, hogy korunk huszadik esztendője előtt, észmérkedő tehetségünk még nem lévén elegendően kifejtve, ne fogjunk e' munkához.

II-dik Törvény: A' már kijeleltt Határkört nem könnyen kell változtatni, az az, az elkezdett tanúlást félbe szakasztva nem tanácsos máshoz kapkodni; máskép' mindenikből valamit, az egészből semmit se fogunk tudni; mert a' *mindenhez kapó itten is semmivel biró.*

III-dik Törvény: Mások Határkörét a' magáéhoz senki se mérje, se meg ne vesse; mivel csak saját tehetségeit és czélzásait illik méregetni, nem a' másokét, 's minden emberben becsülni kell azt, a' mivel a' maga Körében hasznos lehet, és most is igaz amaz közmondás „*csak a' tudatlan gunyolja a' tudást.*"

IV-dik Törvény: Az észméretek Határkörét se igen kiterjeszteni, se igen öszveszorítani nem kell; mert a' ki igen sokat akar tudni, végre semmit sem tud, sokbeszéde (polyhistoria), és soktanultsága (polymathia) miatt pedig balgataggá, és a' valódi tudósok előtt nevetségessé lesz; valamint ellenben az is, a' ki némelly észméreteket, mint haszontalanokat, megvet, gyakran csalatkozik, és a' legszükségesebbekben is fogyatkozást lát; p. o. nagyon csalatkoznék a' Törvénytanuló, ha Gondolkodás és Erkölcstudomány nélkül magát előmenetellel kecsegtetné.

V-dik Törvény: A' közönséges emberi Határkörre mindenekelőtt szükséges ügyelni; mert valamint lehetetlen p. o. Magyar Országnak helyes rajzolatját készíteni, ha Európának, sőt az egész Földnek határait 's kiterjedését előre nem tudjuk: úgy a' különözött Határkört is nehéz pontosan kijelelni, ha a' közönséges Határkör, az az ha az nem tudatik, mit tudott a' régi, mit tud a' mostani, 's mit tudhat a' jövendő kor?

VI-dik Törvény: Meg kell határozni, micsoda helyet foglalnak szerzett észméreteink a' közönséges Határkörben, az az micsoda arányzatban van észmérkedő tehetségünk az emberi tehetséghez általában? millyenek különözött czélzásaink az ember utolsó czéljához képest? mennyire felelnek meg azoknak észméreteink? mennyiben mozdítjuk elő a' közjót észméreteinkkel, 's mennyivel mozdíthatnánk még előbbre? megfelelnek-e a' mostani kor szellemének 's ízlésének észméreteink? máskép' különözött saját Határkörünktől igen könnyű az eltávozás.

VII-dik Törvény: Szorosan nézze körül kiki magát, mit tanúlhat meg legkönnyebben, és millyen észméretekben leli legnagyobb gyönyörüségét; mert a' hol erő és kedv van, könyű ott a' munka, 's bizonyos az előmenetel, ellenben tehetség és kedv nélkül tanúlni, annyi mint fal-

ra borsót hányni, vagy szilaj tulkokon szántani. Azonban

VIII-dik Törvény: Bár melly könnyen tanúljon is, bár mi nagy gyönyörüséget találja is valaki az észmérkedésben; Teremtőjének, embertársának, és önnön magának tartozó kötelességeiről soha meg ne felejtkezzék; mert ezek tellyesitése a' parancsoló ész fő törvénye. Észmérkezzünk tehát, visgálódjunk, tanúljunk, de emberi és polgári kötelességeinket is tellyesíttsük; máskép' azon ártatlan gyönyörüség is, mellyel a' tudományok barátjaiknak kedveskednek, tilalmas lesz.

Jegyzés.

1. *Sokbeszédű* (polyhistor) embernek azt mondjuk, a' ki mindég történeteket keres, csupán ezekkel terheli emlékezetét, mindent, a' mi csak valaha történt, vagy történik, öszveszedegét, nem itél, nem okoskodik, mindent könnyen hisz, egynek vévén, akár igaz, akár nem, csak hogy szajkó gyanánt mások után csacsoghasson.

2. A' *Soktanúltságú* vagy *Mindentudós* ember (polymathos) pedig az, a' ki határtalan észbéli tudással dicsekedik, és ha egyszer'smind sokbeszédű is, *mindenkép'* vagy *mindenben bölcs* (pansophos) nevetséges nevezete; *nevetséges* mondám, mert akár az észmérhető dolgok sokaságát, akár a' tudományok nagy kiterjedését, akár értelmüuk és eszünk mivoltos határjait, és földi létünk rövid voltát tekintjük, a' balgatag vagy kevély *mindenkép'bölcs*, ha megvetést nem, kinevetést minden esetben érdemel.

110. §.

A' Tudatlanság.

Az észméretek tudományos tökélletességével bövségökre nézve ellenkezik a' *Tudatlanság* (Ignorantia), az az a' tudás vagy észmérés fogyatkozása; melly

1. *Tárgyára* nézve *szerbeli*, vagy *képzésbeli* lehet (i. formalis, vel materialis); a' *szerbeli* tudatlanság a' tettek (facta) észméretének fogyatkozásában áll, nem tudja t. i. az illyes tudatlan, mi van, mi tétetik, vagy történik: a' *képzésbeli* Tudatlanság, ellenben a' tettek okainak nemtudása, nem tudja t. i. az illyes tudatlan miért van, esik, vagy tétetik valami, sem észméreteinek kútfőit fel nem fedezheti.

2. A' *Tudatlanra nézve* (subjective) *tudományos* (i. scientifica), vagy *községes* (vulgaris, plebeja) a' Tudatlanság; a' *tudományos* Tudatlanság fogyatkozása ugyan valamelly észméretnek, de ezen fogyatkozásnak okát tudja adni, az az, az illyen tudatlan valamit nem észmér, de általlátja, miért nem, és megvallja Tudatlanságának vagy belső vagy külső akadáljait, azért ezen Tudatlanságot *okosnak* (i. prudens rationata) lehet nevezni, mivel az okos Tudatlanságát megvallani nem szégyenli, sőt dicsőségnek tartja; így vallá meg követésre méltó szemé-

remmel Sokrates, hogy semmit nem tud, csak ezt, hogy semmit sem tud.

A' *községes* vagy *balgatag* avagy *oktalan* Tudatlanság (i. imprudens, insana) pedig a' tudatlanság' tudatlansága, nem tud. p. o. egy némelly semmit, és még azt sem tudja, hogy semmit sem tud, azért vagy megvetésre, vagy szánakodásra méltó. Ezen felül: —

Ha valaki olly észméret nélkül szükölködik, mellyet könnyen megszerezhetett, 's meg is kellett volna szereznie, *vétkes feddendő* (i. culpabilis), *elkerülhető* (i. vincibilis), vagy *szántszándékos* Tudatlansága, és ez az igazi *Nemtudás* (ignoratio); illyen volna p. o. az Orvosnak vagy Törvénykedőnek a' Bölcselkedésben járatlansága: ha pedig ellenben valaki ollyast nem tud, a' mi értelme láthatárát felülmúlja, vagy azon kivül esik, *vétketlen fedhetetlen* (inculpabilis) vagy *elkerülhetetlen* 's *meggyőzhetetlen* (invincibilis) Tudatlansága; p. o. ha az Orvos a' halálos nyavalyának orvosságát nem tudja, elkerülhetetlen, ha pedig a' csillagvisgálathoz nem ért, vétketlen vagy ártatlan tudatlansága.

A' *Nemtudás* ismét vagy *tett* vagy *törvénynemtudás* (ignoratio facti, vel juris); amaz a' tilalmas cselekedetet vagy ennek tárgyát, ez a' tilalmazó törvényt nem észméri; p. o. ha lopott jószágot veszek, mivel nem tudom,

hogy ez tilalmas, törvény nemtudással, ha pedig tudom ugyan e' tilalmazó törvényt, de nem tudom, hogy lopott a' jószág, tett vagy cselekedet nemtudással vétkezem.

111. §.

A' Tudatlanság Okai.

Akár melly nemű legyen a' Tudatlanság, leginkább ezek szokták okozni.

1-ször *Az emberi Értelem igen szűk mivoltos határai;* ha t. i. értő tehetségünket az érthető tárgyak sokaságával öszvevetjük, igen erőtlennek találjuk, melly kimeríthetetlen titok p. o. csak az ember is önnön magának!

2-szor A' *Restség*, melly miatt azokat sem tudjuk, mellyeket majd nem minden fáradság nélkül tudhatnánk; így p. o. nem tudja sok Magyar Honnja törvényeit.

3-szor *A' zavartt tanulás:* sokan vannak t. i. főkép' az ifiak között, kik, mivel könnyű munkával szeretnének tudósokká lenni, mindenféle könyveket mohon öszve olvasnak, most Költőket, most Szónokokat, már Orvosokat, már Törvénytudókat, már Sz. Irást, már Románt forgatnak, és mindent egybe zavarván, mindent derekasan tudnak, de tagadólag.

4. A' *külső segedelmek* u. m. a' pénz, könyvek, étel, ital, ruházat, ösztön, és

pártfogás *fogyatkozása;* mert ezek nélkül a' legnagyobb elmék is szunnyadoznak, 's *ha nincs Mecaenás, most sem lehet Máró.*

5-ször *A' kevélység, 's mértékletlen nagyravágyás;* mert a' kevély csak magának temjényez, másokat nem halgat, maga lát mindent, maga ítél, maga határoz meg, 's készebb tudatlanságában átalkodva megmaradni, mint az idegen oktatást vagy tanácsot bevenni.

MÁSODIK ÉRTEKEZÉS.

Az Észméretek Szerzésére és Bővítésére vezető Útakról.

Minden észméretét vagy maga vagy mások által szerzi, 's szaporítja az ember; mert vagy maga tapasztalja, és elmélkedve találja fel, vagy mások tanuságiból, és tanitásiból fogadja be az igazságot, következőleg a' *Tapasztalás*, az *Elmélkedés*, a' *Tanúság*, és *Tanítás* azok az útak, mellyeken észméreteket szerezni, és a' szerzetteket szaporítani lehet.

112. §.

A' Tapasztalás.

Az érző tehetség által szerzett észméret *Tapasztalásnak* neveztetik. Valamint tehát az érző tehetség külső vagy belső (*nézd a' Bevezetést*), úgy a' Tapasztalás is *külső* vagy *belső* lehet;

amaz a' külső, ez a' belső érzékiség által nyertt észméret; p. o. külsőképen tapasztalom, hogy a' tűz éget, belsőképen, hogy örvendek, vagy szomorkodom.

A' külső Tapasztalás vagy *tudós*, vagy *községes*; ez minden keresés és eránzás nélkül magától támad, 's mint egy erőszakosan tolja reánk magát, és *mindennapinak* (experientia quotidiana) is mondatik; amazt pedig mi keressük bizonyos feltételek és eránzatok végett, vagy t. i. azért, hogy a' természetnek már tudva lévő tüneményeit 's törvényeit magunk is tapasztalhassuk, vagy hogy tulajdon tapasztalásink által a' természet új tüneményeivel és törvényeivel megészmérkedhessünk; 's mivel ez tudományos foglalatosság, az efféle tapasztalásunk is *tudományos*.

A' *tudományos* Tapasztalás vagy *Visgálat* 's *Visgálódás*, vagy *Tapasztalat Tapasztalás-tétel* vagy *Tapasztalgatás* (observatio, vel experimentum = próbatétel.) A' *Visgálat* valamelly természeti tüneménynek tudományos nyomozása: a' *Tapasztalat* vagy *Tapasztalgatás* (experimentatio) pedig a' természet tüneményeinek tudományos másolása; amaz adott tárgyval, ez készítettel vagy keresettel észmérteti a' természetet; amaz a' természet lassú szavára halgatódzik, ez mint egy szóllásra fakasztja a' természetet. P. o. a' csillagokat visgálom, a' menny-

kőnek természetét pedig, noha visgálhatnám, de bátorságosabban csak tapasztalattal másolom.

A' *Visgálat*, ha minden mesterség és szerszám nélkűl tetetik, *természetes*, ha pedig ezek is használtatnak, *mesterséges*; p. o. ha a' Holdfogyatkozást szabad szemmel nézem, természetesen, ha meszszelátó csővel, mesterségesen visgálom.

113. §.

A' Tapasztalás' közönséges Törvényei.

Mivel a' Tapasztalás általában érzések, vagy egybekötött észrevételek által szerzett észméret; hogy igaz és helyes legyen, a' következő Törvényekhez kell szabni: —

I-ső Törvény: Tiszta, teljes, és elég beható legyen az érzés; *tiszta* lesz, ha egyszerre csupán egy tárgyat, vagy legalább keveset veszünk érzékeink alá; *teljes*, ha a' mi csak a' tárgyban érezhető, mind észbe veszük; *elég beható* pedig, ha az értelem minden észbevételeit világosan átlátja.

II-dik Törvény: Kerülni kell itten is, mint a' Hibáknál (87. §.), a' mértékletlen indúlatoskodást; mert ez az érzést megrontja, és a' helyes észbevételt akadályoztatja.

III-dik Törvény: Ha valahol, a' tapasztalásbéli itéletekben nem szabad hirtelenkedni;

hanem az érzés alatt lévő tárgynak minden részére, helyheztetésére, mozgására, 's képestségeire szorgalmatosan vigyázva, kell csak természetéről itéletet hozni.

IV-dik Törvény: A' külső érzékek tárgyait nem kell öszvezavarni a' belsőével, hanem állandóan megemlékezni, hogy ez csak a' belső, amazok a' külső vagy kivülünk lévő tárgyakról tehetnek tanúságot.

V-dik Törvény: Az érzékiség körét nem szabad nagyon kifeszíteni, hanem meg kell adni az észnek, a' mi az észé, és az érzékeknek, a' mi az érzékeké; az érzékek csak a' természetben lévő magános tárgyakat, 's ezeknek eseti nehányos tulajdonságaikat állítják elő: az elvontt tárgyakat, az értelmenyeket, nemeket, fajakat, az alkatlanúl közönséges 's szükséges itéleteket csak az ész adhatja.

VI-dik Törvény: Különösen szükséges felvigyázni, hogy a' tapasztalás által szerzett észméretekben becsúszó hiba (vitium subreptionis) ne legyen; az az, olly valamit ne vegyünk tapasztaltt dolognak, a' mit nem tapasztaltunk, nem is tapasztalhattunk; máskép' újra boszorkányokat égetünk, vagy rémlelkekkel bajoskodunk.

Jegyzés.

Az észbéli észméret alkutlanúl közönséges és szükséges voltával nem ellenkezik azon történeti adat, hogy mind

a' régi, mind a' mostani Bölcselkedők egy felekezete tagadta, a' mit a' másik igaznak tartott, sőt gyakran megesett, hogy ugyan azon Bölcselkedő is állításait, 's rendszerét változtatta; mert ez csak annak a' jele, hogy az észbéli észméretek is hibázható ember észméretei, hogy egyik bölcs így, a' másik máskép' fogja fel a' dolgot, ez mélyebb belátású mint amaz; 's azért, hogy valaki az igazságot megtámadja, nem következik, hogy meg is győzi: a' ki pedig tanításmódját, vagy rendszerét változtatja, nem az igazat cserélgeti mindég az igaztalannal, hanem a' meggyőződés alsóbb lépcsőjéről a' felsőbbre lép által.

114. §.

A' belső Tapasztalás Törvényei.

A' belső Tapasztalás lelkünk belső állapotját adván elő, maga soha sem csal, mivel így éreznénk is, nem is; hanem az érző csalja meg magát, ha az ő tanúságára nem figyelmez, az az ha belső változásait egymástól helyesen meg nem különbözteti, vagy a' külsőkkel öszve keveri. Ennek így lehet elejét venni: —

I-ső Törvény: Szabad légy minden rosz szokástól, és zabolátlan indúlattól.

II-dik Törvény: Ne zavard öszve belső érzékiséged által szerzett képzeletedet azokkal, mellyeket ugyan azon tárgyról más úton, leginkább az előítéletekből nyertél.

III-dik Törvény: Kerűld itten is a' becsúszó hibát, az az, ne mond, hogy belől érzed, a' mi kivűled van.

IV-dik Törvény: Elnefelejtsd, hogy a' képzelődés legelevenebb érzeményeket, 's csudatüneményeket szül; lásd tehát, hogy ezen szülemányeket valóságos érzeményeknek ne vedd.

V-dik Törvény: Minekelőtte belső érzeményeidről itélj, az észtől, mint fő bírótól, kérj tanácsot.

115. §.

A' külső Tapasztalás Törvényei.

I-ső Törvény: Az érzékeny, nem *érző* (sentiens), mert a' lélek érez, a' test pedig csak érzékeny (anima sentit, corpus est sensibile solum), testi részek vagy *Érzékek* (organa sensoria), u. m. a' szemek, fülek, orr, iny, és az idegek (nervi), egésségesek és alkalmasak legyenek; mivel ugyan azon tárgy is másképp érdekli az egésséges és alkalmas érzékeny részeket, másképp' a' betegeket vagy alkalmatlanokat; p. o. ugyan azon ital édes az egésségesnek, keserű a' betegnek.

II-d Törvény: A' külső tárgyak az inyt orrot és idegeket közvetetlenül, a' szemet és fület közvetve érintsék meg, és ezen megérintést a' lélek észbevegye; mert ha akár a' megérintés vagy benyomás (impressio), akár az észbevétel vagy megtudás és megérzés kimarad, semmi, vagy igen hijányos a' tapasztalás; ez az oka p.

o. hogy gyakran húzamosan nézünk valamit, még sem tudunk róla semmit, mert eszünk máshol jár.

III-dik Törvény: Egyszerre keveset, vagy, ha lehet, egy tárgyat kell az érzékek körébe venni; mert a' sok együttképzeltt tárgy megzavarja az észbevételt, és egyenként keveset tudat „*pluribus intentus minor est ad singula sensus*".

IV-dik Törvény: A' külső tárgyak az érzékekhez helyes arányzatú távúlságban legyenek; mert ha ez kelleténél nagyobb vagy kisebb, semmi, vagy zavaros benyomás követi; p. o. valamint ha nagyon messze, úgy ha nagyon közel tartom szememhez a' könyvet, nem különböztethetem betüit. Valamint pedig az érzékek millyensége és éle különféle embereknél különféle, úgy azon távolság arányzatja is majd annyiféle, a' mennyi az ember.

V-dik Törvény: Minden érző erő saját tárgyának legyen tanúja; mivel valamint minden érzék, úgy a' lélek minden érző tehetsége is csak némelly tárgyak előállítására van alkotva; p. o. a' szem a' látásra, a' látás a' szín érzésre, a' fül a' hallásra, a' hallás a' hang különböztetésre rendeltetett.

VI-dik Törvény: Állandó legyen az érzés, és egyenlő; *állandó* lesz, ha ugyan az az érzék ugyan azon tárgyat mindég egyképen adja elő;

egyenlő, ha több érzékek is azon tárgyról egyet bizonyítnak. Ha pedig egy érzék ezt, másik mást bizonyít, azé az elsőség, mellynek a' tárgy tulajdona; p. o. az étel és ital mennyiségét nem a' szemtől, vagy inytől, hanem a' gyomortól kell tudakozni.

VII-dik Törvény: Az Érzés és kültárgy közére is kell ügyelni, millyenek a' víz, levegő, köd, felyhő, üveg, 's a' t. mert ezek a' tapasztalóra nézve módosítják a' tárgyat; p. o. a' zöld üvegű cső zöldnek mutat akár melly színű testet.

116. §.

A' Visgálódás, és Tapasztalgatás Törvényei.

Hogy a' Visgálódás, és Tapasztalgatás foganatos legyen, ez eddig előadott Törvényeken kívül sok más különösökre is szükséges ügyelni, mellyeket a' Természet és Csillagtudomány fejt ki; ezeknek állapjaik a' következők: —

I-ső Törvény: A' visgálódó éles és finom érzésű, eleven képzelésű, kész figyelmű, hiv emlékezetű, mély belátású, 's fáradhatatlan munkájú tudakozó legyen; hogy az újat a' régitől, a' szokottat a' váratlantól 's rendkivűlvalótól, a' szükségest és mivoltost a' szükségtelentől 's csupa esetitől helyesen megkülönböztetni, a' közbe jövő akadályokat serényen meggyőzni,

's minden csekélynek látszó környűlményre is szemesen vigyázni tudjon.

II-dik Törvény: Mind azt, a' minek Visgálatjához, vagy Tapasztalatjához köze van, vagy elmozdítsa, vagy számba vegye, 's szorosan felvesse; ne hogy a' poros csőben hállózó pókokat felhőkben bújdosó csillagoknak lássa.

III-dik Törvény: Termett legyen a' visgáló, nem erőltetve keresett, az az, mind tehetséggel, mind elegendő kedvel bírjon, mert valamint a' kit a' természet maga búvárjának nem alkotott, úgy az is, kinek feje másban föl, a' tünemények ragyogó világánál is maga és mások kárára vakoskodik.

IV-dik Törvény: A' segédeszközök és szerszámok nemeikben legtökélletesebbek legyenek, mert a' hiányosak vagy rosz készűletűek máskép' láttatják a' dolgot, mint magában van; tehát a' nagyító vagy meszszelátó üvegek, tűkrök, bonczoló eszközök, 's t. e' f. a' legügyesebb mesterek művei legyenek.

V-dik Törvény: Ne csak azt tudja, Visgálódására vagy Tapasztalgatására mint készüljön, melly szerszámokkal éljen; hanem azt is, ezekkel mint bánjon, rajtok, ha megromlanának, mint segítsen, vagy legalább a' hozzá értők által mint segítessen?

VI-dik Törvény: Ha az egyszeri visgálat, vagy tapasztalat kétséget hagy maga után, kü-

lönféle körülállásokban ismételtessék, 's más helyes visgálatokkal, és tapasztalatokkal hasonlítassék öszve.

VII-dik Törvény: Mivel a' Visgálódások, és Tapasztalgatások tudományos észméreteket készítenek; minekutánna általok valamelly tárgynak több tulajdonságai tudva vannak, ezen rideg észméreteket egy egészbe kell foglalni, az egyneműket a' különneműktől elválasztani, az előbb mondandókat előre tenni, az ezekből érthetőket utóbbra; azután helyes megjegyzésekkel, felosztásokkal, 's a' hol szükséges, példagyűjtő 's hasonlító okoskodásokkal (54. §.) mindnyájokat világosokká rendesekké és bizonyosokká, az az tudományosokká szükséges alkotni.

Jegyzés.

A' Visgálódások és Tapasztalgatások által nem csak előbbeni észméreteinket jobbíthatjuk, vagy erősíthetjük, hanem újakra is szert tehetünk. Az, a' ki olly valamit tesz észméretessé, a' mi már az előtt is meg volt a' természetben, p. o. valamelly csillagot vagy szigetet, *Felfedező* vagy *Fellelő* (Detector), a' ki pedig ollyast állít elő, a' mi még nem volt, vagy legalább a' természetben nem úgy volt, *Feltaláló* (Inventor.). P. o. Columbus Kristóf nem találta fel, hanem felfedezte Amerikát, ellenben Guttenberg János, a' mint a' Németek tartják, nem fedezte fel a' könyvnyomtatást, hanem feltalálta. A' Felfedezőnek vagy Feltalálónak legyen-e nagyobb érdeme? általában nem lehet meghatározni, mert ez a' szándéktól, 's az emberiségre háromló hasznoktól függ.

117. §.

Az Elmélkedés.

A' második út, mellyen önnön magunk szerezhetünk észméreteket, vagy a' már birtokunkban lévőket szaporíthatjuk, és a' hézagosokat kipótolhatjuk, az *Elmélkedés* (meditatio), vagy is azon munkája a' léleknek, mellyel több öszvekötött észméretek által újakat keresünk, vagy a' régieket erősítjük, és jobbítjuk; azon igazság, mellyről elmélkedünk, *Elmélkedés tárgyának* neveztetik. P. o. ha valaki meg akarván győződni a' lélek halhatatlanságáról, e' végből több észméreteket öszvehord, elmélkedik, 's elmélkedésének tárgya a' lélek halhatatlansága.

Az Elmélkedés kétféle lehet, u. m. *feltagoló*, mellyel a' már észmért igazságot világosabbá teszszük, és *öszvekötő*, mellyel több igazságokat egyesítvén, ezekből új igazságot keresünk. P. o. ha azt akarom megtudni, vétek-e, az öngyilkosság, öszvekötve, ha pedig tudom, hogy az öngyilkosság vétek, de világosabban 's több okokkal akarom erről magamat meggyőzni, feltagolva elmélkedem.

118. §.

Az Elmélkedés Törvényei.

Az Elmélkedés határtalan kiterjedésű 's kimondhatatlan hasznú észméretút, mert se

üdőhöz se térhez vagy érzékhez nincs kötve, 's általa lehet leginkább már gyermekkori legfontosabb észméreteinket szaporítani, világosítani, vagy pótolni. Azonban őtet is bizonyos Törvények alá szükséges szorítani:

I-sső Törvény: Az elmélkedő mindenekelőtt Elmélkedése tárgyával észmérkedjék meg; az az tudja, mit keres, mi tartozik annak köréhez, mi van már róla mondva, tudva, és végezve.

II-dik Törvény: Vessen számot magával, alkalmas-e az elmélkedésre? vannak-e szükséges elő-észméretei? 's a' világos rendes 's pontos gondolkozásban elegendő jártassága? vagy talán elmélkedése tárgya fölül vagy kívül esik elméje láthatárán?

III-dik Törvény: Lelkének kedvező állapotját használja; midőn feje felderült, értelme tiszta, képzelődése eleven, kedve nagy, igazságszeretete lángol, akkor elmélkedjék.

IV-dik Törvény: Húzamos fáradhatatlan figyelemmel birjon, hogy az elmélkedés tárgyát szemei elől el ne veszesse, hanem mind addig tartsa, mig erányához nem jut.

V-dik Törvény: Meghatározván elmélkedése tárgyát, tagolja ezt fel jegyeire, a' jegyeket megint új jegyekre, vesse öszve más tudva lévőkkel; így fog jutni azon okfőkhöz, mellyekre azután könnyen épithet.

VI-dik Törvény: Különféle helyen és időben, 's különböző tekintetekben elmélkedjék, különfélékkel értekezzék, ide 's tova hányja elméjében a' tárgyat, hogy így a' reá vezető útakat együtt láthassa, 's a' legalkalmasabbat választhassa.

VII-dik Törvény: Vonja el figyelmét minden más gondolatoktól, ballagva siessen, 's a' mit már feltalált, tegye papirosra, de világos tiszta és pontos szókkal.

VIII-dik Törvény: Az így leírtt észméreteit vesse öszve, ha megegygyeznek-e? kimerítik-e az elmélkedés tárgyát, vagy sem? mi van már meg? 's mi van még hátra?

119. §.

A' Kérdések.

Az eddig mondottak arra mutatnak, hogy a' kívánatos előmenetellel elmélkedő legjobban cselekszik, ha elmélkedése tárgyát *Kérdésekbe* (quaestiones) foglalja, hogyha már ez neki másoktól kérdezve nincs feladva.

A' *Kérdés* sokféle lehet; legfőbb 's legközönségesebb nemei ezek:

1.) A' feladott itélet-aljhoz kerestetik a' mondat; p. o. micsoda kötelességei vannak az igaz Magyarnak?

2.) A' feladott mondatnak kerestetik allyazatja; p. o. ki az igaz Magyar?

3.) Mind az allyazat mind a' mondat feladatván, az kérdeztetik, mint vannak ezek egymáshoz? p. o. igaz Magyar-e, ki anyanyelvét nem tudja?

4.) Néha valamelly észméretnek következtetjei kerestetnek; p. o. micsoda jók háromlanának a' Magyar Hazára, ha minden fia magyarúl tudna, és szóllana?

5.) Máskor valamelly következetnek oka kérdeztetik; p. o. mi az oka, hogy nem minden Magyar tudja anyanyelvét? Vagy pedig

6.) Valamelly oknak okozatjával való összefüggése kerestetik; p. o. nyertesek-e valóban azon nemzetek, kik anyai nyelvök csinosítása által keresték hazai boldogságokat?

7.) Néha felveszünk valamelly észméretet egész gyanánt, 's tudakozzuk kirekesztő részeit; p. o. A' Magyar Nemzet csínosodására szükséges-e, vagy nem, hogy minden Hazafi magyarúl tudjon? Vagy

8.) Tudva lévén az osztályos részek, ezeknek egészszök kerestetik; p. o. mi szükséges, vagy nem szükséges a' Magyar Nemzet virágzására? Vagy pedig

9.) Azt kell kitalálni, az egésznek osztályrészei teljesen kirekesztik-e egymást? p. o. igaz-e, hogy az anyanyelv csínosítása a' Magyar Nemzet boldogságára szükséges, vagy nem?

120. §.

A' Feleletek.

Akár melly kérdést tegyünk, vagy fogjunk fel, ezek a' felelő Törvényei: —

I-ső Törvény: Tökélletesen értse a' kérdést, 's annak indító és erányzó okát; mert ez az a' látpont, mellyből a' kérdést felfogni kell.

II-dik Törvény: Vigyázzon a' kérdés bökkenőjére, vagy is azon pontokra, mellyektől leginkább függ a' helyes felelet, és azon nehézségekre, mellyek az igazság feltalálásában akadályoskodnak.

III-dik Törvény: Többféleképen forgassa, 's fejezze ki a' kérdést; mert gyakran egyképen könnyebb találni feleletet, mint másképen.

IV-dik Törvény: Lássa, részekre nem osztható-e? vagy nem foglal-e magában más apróbb kérdéseket? ezen esetben azokra feleljen először, mellyekből a' többiek önként érthetők.

V-dik Törvény: Mennél közönségesebbé igyekezzék tenni a' kérdést; mert a' közönségeseknek jegyeik kevesebbek 's könnyebben öszvefoglalhatók.

VI-dik Törvény: Nézze körül, ha vallyon nem egyértékű-e a' kérdés valamelly másikkal, melly már meg van fejtve, vagy legalább könnyebb feleletű, mint a' feladott. De

VII-dik Törvény: Azt se nézze el, ha nincs-e szövetségben más kérdésekkel, mellyekre talán előbb kellene felelni. Sőt

VIII-dik Törvény: Szabadon és hasznosan folyamodhatik néha a' feltételekhez is (100. §.); ha igazat hozhat ki belőlök, jó úton jár, ha nem, térjen az ellenkezőre.

Hogy kellessék ezen Törvényeket akár melly kérdésfejtegetésben használni, láthatod azon megjutalmaztatott *Értekezésben, melly egy Magyar tudós Társaság legkönnyebb, és leghelyesebb felállításáról iratott Pesten* 1809.

121. §.

A' Tanúság.

Mivel rövidebb az ember élete, 's határozottabb már mivoltára nézve értelme, hogy sem csak a' legszükségesebbeket is, elhalgatom a' többit, maga tapasztalásából, vagy elmélkedéséből tudhassa; azért kéntelen mások tapasztalásához is gyakran folyamodni, és ezekre támaszkodni.

Az, ki tapasztalását mással közli, *Tanú* (testis), tapasztalása *Tanúság* vagy *Bizonyság* (Testimonium), az, a' mit bizonyít, *Tett* (Factum), helybenhagyása *Hivés* (Fides), a' helybenhagyásra indítóok *Hitel*, *Hitelesség* vagy *Tekintet* (auctoritas), a' tanúk által szerzett

észméret pedig *történetinek* (cogn. historica) neveztetik.

A' *Bizonyság* ha irással tétetik, *Oklevél* vagy *Bizonyságlevél* (documentum), ha szóval, *Előbeszéllés* vagy *Élőbizonyság* (narratio), ha pedig mestermivvel jegyeztetik, *Emlék* vagy *Emlékeztető Bizonyság* (monimentum) a' neve; ha az emberektől származik, *emberi*, ha az Istentől, *isteni* Bizonyság. Így lehet a' Hitelesség is vagy *isteni*, vagy *emberi*, és a' tanú is vagy *emberi*, vagy *isteni*. Ezen felül

A' *Tanú* 1.) vagy *szemtanú* vagy *fültanú* (t. oculatus, v. auritus); amaz jelenlévén a' tettnél, maga tapasztalta, a' mit bizonyít, azért helyesebben *jelenlévőnek* (praesens) vagy *eszközetlennek* (immediatus) mondatik, mert nem csak a' szemes, hanem a' vak is jelen lehet valami történeten, 's hitelesen bizonyíthatja azt: ez pedig maga jelen nem lévén a' tettnél, csak mások beszéllése után bizonyít, és *eszközösnek* (mediatus) vagy *máshollévőnek* (absens) neveztetik. 2.) Ha maga idejéből bizonyít valamit a' tanú, *egykorú* vagy *együdős* (coaevus), ha előtte nem régen történt dolgot beszél, vagy ír, *majd együdős* vagy *iméntes* vagy *közellévő tanú* (suppar), ha pedig régi dolgokról ád tanuságot, *távúllévő* vagy *újabbkori* (remotus, vel recentior) tanú. 3.) A' saját Hazája tetteit vagy szenvedéseit bizonyító, *hazai* vagy *honni* (domesti-

EGYETEMI KÖNYVTÁR DEBRECEN

cus), a' külföldét vagy idegen nemzetét, *külföldi* vagy *idegen* (extraneus) tanú.

A' máshol vagy meszszelévő Tanúktól tett Tanúság, ha észméretlen a' szemtanú, általában *Hír* (Fama), különösen vagy *Mendemonda*, és *Hírlelés* (rumor), vagy *Hagyomány* (traditio); ez egykorú, amaz máskorú Tanúktól származik.

122. §.

A' Hitelesség.

Hogy az Istennek valódi 's jól értett Bizonysága alkutlan bizonyosságot szül, 's határtalan hitelt érdemel, csak az tagadhatja, a' ki a' mindentudó 's végtelen jóságú Isten csalhatatlanságát vakmerő kétségbe hozza; nem is szükséges itten másra ügyelni, csak a' valóságra és helyes értésre, az az csak azt kell visgálni, ha Isteni Bizonyság-e az, a' mit az emberek annak mondonak, 's az e' igaz jelentése, mellyben közönségesen veszik, erre a' *kijelentett Istentudomány*, amarra az *észbéli Vallástudomány* ád útmutatást.

De nem illyen ám az emberi Bizonyság ügye; mert az ember nem lévén mindentudó, csalatkozhatik, és a' hazugságra lévén hajlandó, meg is csalhat tanúságával. Hogy tehát mégis ez a' Bizonyság is bátorságos útja legyen az igazság ke-

resésének, 's feltalálásának, szükséges, hogy mind *belső* mind *külsőképen* hitelt érdemeljen.

Az emberi Bizonyság *belső hitelességéhez* ezek kivántatnak:

I-ső Törvény: A' tett, mellyet bizonyít, ment legyen minden képtelenségtől, tehát se a' gondolat, se a' természet törvényével ne ellenkezzék, máskép' valamint a' meggyőződésnek, úgy a' hivésnek sincs helye; ha csak valamelly ellenkező körűlállás csupán toldalék gyanánt nem adatott a' történethez, illyenkor maga a' történet hihető marad; p. o. ha valaki azt bizonyítaná, hogy valahol hegyet völgy nélkül, vagy élő embert fő nélkül látott, hitelt nem érdemlene, mert ez a' természet, amaz a' gondolkodás törvényeivel ütköz öszve. Azonban őrizkedni kell, hogy a' *megfoghatatlant* ne vegyük *lehetetlennek;* mert sokat meg nem foghat értelmünk, a' mi magában lehetséges, sok lehetséges különböző tekintetben, a' mi egyben lehetetlen, 's mennyi lehetséges már ma természetesen, a' mi egykor lehetetlennek látszott, de hogy a' természet mindenható Alkotója 's bölcs Kormányozója is sokat tehet, a' mi a' természet erejét felül múlja, a' *Világtudomány* bizonyosítja.

II-dik Törvény: A' Bizonyság tárgya érezhető, az az *tett* vagy *történt dolog* (res facti) legyen; következőleg az elvontt tárgyak, a' kö-

zönséges és szükséges igazságok, valamint a' tapasztalásból, úgy a' Bizonyságból sem, hanem magából az észből tanúlhatók. Azért

III-dik Törvény: Hogy ha a' Bizonyság közé valamelly következtetés vagy okoskodás egyelítetik, csupán a' tanúnak tekintete miatt semmit sem, hanem az erősítő okok miatt annyit nyom, a' mennyit ezek: mert az *illyenekben nem a' szerzőket, hanem az okok fontosságát kell keresni. Cic. l. 1. de nat. deor.*

IV-dik Törvény: Ha a' bizonyított dolog érezhető magában, arra kell ügyelni, ha illyen-e a' tanúra nézve is, az az ha olly helyen, olly időben történt-e, mellyben a' tanú világos észméretéhez férhetett; máskép ismét vagy semmi, vagy csak kétséges és gyanús hitelnek van helye.

V-dik Törvény: Ha csudálatos 's rendkívülvaló a' Tanúság tárgya, késni kell a' hivéssel mind addig, míg annyi, 's ollyan tanúk nem jelennek meg, kiknek nem hinni oktalanság volna, mivel tudva van, mennyire kapkod az ember az új 's csuda dolog után.

De még ezek a' Bizonyság hitelességére nem elegendők, hanem azt is kell visgálni, ha maga a' Tanú hitelt érdemel-e vagy se? az az *hiteles-e* a' Bizonyság *külsőképen* is? — Erre nézve a' Tanú alkalmasságát szükséges kitudni, a' mi kettőtül függ, u. m. az *elégtudástól* (scientia sufficiens), és az *igazmondástól* (veracitas);

mivel maga eszes természetünk arra ösztönöz, hogy csak azt hitelezzük, a' ki helyesen tudja, a' mit mond, 's úgy mondja, a' mint tudja.

Van-e *elegendő tudása* vagy *észmérése* a' Tanúnak tanusága tárgyáról? ezen törvények szerént lehet megitélni: —

I-ső Törvény: Ha tudva van, hogy a' tanú nagy elméjü, mély belátású, 's nem könnyen hivő; mivel az illyes pontosan megkülönbözteti a' költeményt a' tettől, a' mesét az igazságtól, a' menvemondát a' valódi hírtől, 's nem olly könnyen csalatkozik, mint a' buta 's tudatlan mindent könnyen hivő: mindazonáltal a' legtudatlanabb ember is elegendően megtudhatja a' nyilvános vagy könnyen érezhető történeteket, millyenek p. o. a' vízáradás, égés, döghalál, vagy a' mi házában szemei előtt történt.

IIdik Törvény: Ha a' tettek visgálása alatt ép és egésséges érzékekkel birt.

III-dik Törvény: Ha elegendő figyelemmel és az előitéletektől 's indúlatoskodástól ment lélekkel tette tapasztalását.

IV-dik Törvény: Ha szükséges előészméretei voltak.

V-*dik Törvény:* Ha tapasztalására, a' szükség úgy hozván magával, jól készített segédeszközöket, és szerszámokat használt.

VI-dik Törvény: Ha egyébiránt is többet hallgat az észre, mint a' képzelődésre, mert nem ennek, hanem amannak jogja (jus, régi szó) a' tett' körülállásos visgálása.

VII-dik Törvény: Ha bizonyságtételének hiteles kútfői vannak; millyenek p. o. a' nyilvánvaló oklevelek, levéltárok, országos végzések, emlékirások, szobrok, és pénzek.

A' mi pedig a' Tanú *igazmondását* illeti, az az, vallyon nem csalt-e meg, vagy nem akar-e megcsalni? mivel ez leginkább erkölcsi béllegétől, és azon gondolkodás és érzés módjától függ, mellytől vezéreltetett; ezen Törvényekből lehet megitélni: —

I-ső Törvény: Minden Tanút igazmondónak tarts, míg róla ellenkezőt nem tudsz, ezt kivánja az emberség: nem tudhatsz pedig

II-dik Törvény: Ha szelíd erkölcsű, egyenesszívü, nem indúlatoskodó, igazságszerető.

III-dik Törvény: Ha olly időben helyben alkalmatosságban tett bizonyságot, midőn hazugsága bizonyos ellenmondást és megczáfolást szenvedett volna.

IV-dik Törvény: Ha bizonyságtételéért mellékes hasznot kedvet nevet vagy dicsőséget nem keresett, nem reménylett, nem vett.

V-dik Törvény: Ha kész volt az igazságért szenvedni, és szenvedett is.

VI-dik Törvény: Ha Hazája, Nemzete, Barátja, Vallása, vagy akár mi más kedveltei ellen is félelem, hímezés, 's színeskedés nélkül kimondja az igazat.

VII-dik Törvény: Ha senkit érdeme felett nem magasztal, de nem is kisebbít.

VIII-dik Törvény: Ha valakihez vagy valamihez nem vakon ragaszkodó.

IX-dik Törvény: Ha Bizonyságtétele olly tiszta, csendes, 's egyaránt folyó, mint a' csergedező patak; következésképen ha szóllása nem heves, nem tördeltt, nem kicsapó, nem kétes vagy csavartt értelmenyű, vagy zajoskodó, és irásmódja nem szerfelett hímes, keresett, mesterkéltt, érzékeny, 's t. e' f. —

123. §.

A' Tanúk' Öszveütközése.

Gyakran megesik, hogy egy Tanú ezt, másik mást, amaz így, ez amúgy bizonyít; illyen esetben ezen törvényeket kell szem előtt tartani:

I-ső Törvény: A' szemtanú általában több hitelt érdemel, mint a' fültanú; mert amaz, ha egyszer'smind igazmondó, könnyebben megtudhatta a' történet igaz vagy nemigaz voltát.

II-dik Törvény: Egy tudós igazmondó többet ér egész buta vagy hazug seregnél.

III-dik Törvény: Az egykorú és hazai tanú nagyobb hitelre méltó, mint az utóbbkori, vagy külföldi, de csak úgy, ha alkalmas, mert ha tudatlan vagy részrehajló, a' tudós 's igazmondó utóbbinak és külföldinek kéntelen engedni.

IV-dik Törvény: A' számtalan egy kútfőből merítő Tanúk csak annyit érnek, mennyit azon egy, kitől eredetikép' tudósításokat vették.

V-dik Törvény: A' ki egyszer rajta kapatott a' hazugságon és szántszándékos csaláson, többé hitelt nem érdemel; kivévén azon körülállásokat, mellyekben csalóka Péter is kéntelen az igazat megvallani.

VI-dik Törvény: Annál nagyobb a' Tanúk hitelessége, mennél többen megegyeznek valamiben, de csak úgy, ha előre öszve nem beszéltek.

VII-dik Törvény: Legnagyobb a' Hitelesség, ha azok is bizonyítnak valamit, kiknek személyes javok tagadást kivánt volna.

VIII-dik Törvény: A' nevetlen Tanú általában gyanús lévén, kevesebb hitelt érdemel, mint a' neves.

IX-dik Törvény: A' Történet *mivoltos* körülállásainak tudósitásiban ellenkező Tanúk hitelt nem érdemlenek, vagy legalább gyanúsak: de csak az *eseti* körülállásokban ellenkezők az igazságot még nagyobb hitelre emelik.

*

X-dik Törvény: A' ki valamit nem említ, azt azért nem tagadja; tehát azt, a' mit az egykorú tanúk bizonyítnak, azért hogy egy vagy több más róla hallgat, kétségbe nem lehet hozni; ha csak ollyan tett nem volna, mellyet nyilvánvalóságára nézve mások is tudhattak, sőt hivatalokhoz képest kötelességek is lett volna tudni, és feljegyezni.

Jegyzés.

Ha bizonyos, hogy mind az, a' mi eddig előszámláltatott, a' Tanuságban meg van (a' mit mindazonáltal különös esetekben igen nehéz kitudni), az is bizonyos, hogy a' Tanú igazat mondhatott, sőt mondott is: ha pedig az kétséges, és csak lehető, az itélést fel kell függeszteni, vagy csak a' lehetősség mennyiségéhez szabni. Általában valamint könnyen hinni, úgy húzamosan kételkedni, vagy épen semmit nem hinni, nem illik okos emberhez.

124. §.

A' Tanítás.

Tanítani szorosan véve annyi, mint saját észméreteit 's ezeknek okait másokkal közölni, azért *Oktatásnak* is neveztetik a' *Tanítás;* mivel pedig ez vagy irás, vagy beszéd által eshetik meg, a' *Tanítók* is kétfélék lehetnek.

Az, a' ki irással tanít, *Író* vagy *Szerző;* tanítása *irott* vagy *nyomtatott Könyv*, tanítványa az *Olvasó:* a' ki pedig beszéddel tanít, *Előadó*, *Felolvasó*, *Szóvaloktató*, tanítása *Elő-*

adás, *Felolvasás* vagy *Szóvaloktatás*, 's tanítványa a' *Hallgató*.

125. §.

Az Iró.

A' ki néminemű tanúltságra szert tévén, nem csak a' jelenlévőket 's vele egykorúkat, hanem a' távúl lévőket és későbbi maradékot is szándékozik észméreteiben részéltetni, ezen törvényeket tartsa:

I-ső. Mindenekelőtt jól visgálja meg magát, és kedvét, hogy láthassa, elégséges-e az irásra vagy nem, 's ha elégséges, mikor, és millyenre? Horátziusnak amaz bölcs tanácsát követvén: „*Sumite materiam vestris, qui scribitis aequam viribus, et versate diu, quid ferre recusent, quid valeant humeri*". „*Iró! olly tárgyat válaszsz, a' millyen erődhöz — Illik, 's lásd mit bir, 's mit nem bir vállad el* — —

Virág.

II-dik. Azon tárgyat, mellyről írni akar, minden részéről észmérje, mások, legalább a' nevezetesek, hogyan itéltek róla? tudja, sokszor leírja, jobbítgassa, egyengesse, pótólja; hogy így eleget tegyen Horátzius hasznos javallásának: „*nonumque prematur in annum*", „*tedd félre kilenczkorig*".

Virág.

III-dik Nem a' tárgyat irásmódjához, hanem irásmódját szabja a' tárgyhoz; mert más szószerkesztetést kíván az ékes beszéd, mást a' költés, mást a' levél, mást a' bölcselkedő értekezés, 's a' t.

IV-dik. Az egész munkát kellemesen, csínosan, tisztán, értelmesen, rendesen, 's a' mi legfőbb, tömötten dolgozza ki.

V-dik. Kerülje a' haszontalan kicsapongásokat, a' szerfelett hoszszú, számos, a' tárgyhoz nem tartozó, 's egyedűl a' nagy olvasottságot fitogtató jegyzéseket, az idegen szók és mondások keverékét, mások embertelen megtámadását, mocskolását, 's megvetését, ellenben a' maga szemérmetlen dicsérését, magasztalását, és röviden szólván, mind azt, a' mi sok, illetlen, unalmas, és gyülöletes.

VI. Mindég szeme előtt hordozza azt, a' miért ír, és egyedűl erre törekedjék; ne hogy máskép' mind az olvasó Községet, mind a' nyomtató műhelyt haszontalanokkal fáraszsza, 's a' mint szokták mondani, az eperfán túl menjen (extra oleas vagetur). Csak az új igazság, vagy az ó csalatkozás felfeddezése, vagy valamelly tudománynak bővitése, tökélletesitése, és pótolása lehet igazságos indító ok a' könyvirásra.

VII-dik. Igazságszerető legyen ugyan az Iró, de e' mellett szemes is, és okos, az az lássa, kiknek, hogyan, hol, és mikor ír? ne talán má-

sokat, máskép', alkalmatlan időben vagy helyben vigyásztalanúl oktatván, többet ártson, mint használjon az igazságnak.

VIII-dik. Hogy a' Szerzőnek a' nyelvet, mellyen ír, jól kell tudni; hogy előbeszédében magát nem illik mentegetni, vagy sokat igérni; hogy a' könyvczimnek és felírásnak nem rejtett szónak, hanem érthetőnek, együgyűnek, 's olly rövidnek kell lenni, hogy a' könyvnek tárgyát, ne egész foglalatját, jelentse; ezek magokból is érthetők.

126. §.

A' Könyvek.

A' Könyv általában, akár írott akár nyomtatott legyen, vagy *történetes* 's *előbeszélő* vagy *ágazatos* (l. dogmaticus); amaz tetteket, 's különféle történeteket, ez pedig bizonyos észméreteket okaikkal 's következéseikkel foglal magában; azért *tanúlságosnak* (l. doctrinalis) vagy *okosnak* is mondatik.

A' *történetes* Könyvnek, mivel tanú gyanánt szolgál, *hitelesnek* kell lenni, és *épnek*; *hiteles* vagy *eredeti* (l. authenticus, v. genuinus) a' Könyv, ha valóban az a' Szerzője, kinek nevét viseli, és azon időkori, mellyben irottnak mondatik; máskép *meghamisított* vagy *felcseréltt* (l. spurius, vel suppositus): *épnek* pedig azt

a' Könyvet mondjuk, melly se nem *csonka* vagy *hijános* (mutilus), se nem *fóltos* vagy *pótalékos* (interpolatus), az az mellyben se kevesebb, se több nincs, mint a' Szerző bele írt.

127. §.

A' Könyvvisgálás.

Azon tudomány, melly a' Könyveknek eredeti hitelességöket, és épségöket keresgeti, a' *Könyvvisgálás* vagy *Könyvhitelezés* (Critica); melly a' *Könyvitéléstől* vagy *Könyvbecsüléstől* (Censura) annyiban különböz, hogy ez a' Könyvnek belső értékét érdekli.

A' mi a' Könyvvisgálásnak azon részét illeti, melly az *írás eredeti hitelességéről* végez; ezek allapos törvényei:

I. Hiteles a' Könyv, ha nincs olly mi benne, mellyet a' vélt Szerző azon időtájban, mellyben élt, és írt, nem tudhatott, nem használhatott; millyenek p. o. az utóbbi esetek, a' későbbi irásmód vagy Könyvek; ha csak ki nem tudódnék, hogy ezek később csúsztattak be a' munkába.

II. Ha semmi ollyast nem foglal magában, melly a' Szerzőnek máshonnan tudvalévő és meg nem változtatott gondolkodás és irásmódjával ellenkezik.

III. Az egészen tudatlan munka a' tudós Szerzőnek, a' mesés és költeményes a' józannak és igazmondónak tulajdona nem lehet. 'S ezek a' Könyvhitelességnek *belső* jelei. *Külső* jele pedig az:

IV. Ha ezt vagy amazt a' Könyvet a' régi Könyvek is említik, és ha az akkori hiteles Irók is ugyan azon Szerzőnek tulajdonítják.

A' Könyvek *eredeti épségét* pedig ezekből lehet megitélni:

I. Ha eredeti kéziratjaikkal, vagy első nyomtatmányaikkal, 's legidősebb fordításaikkal szóról szóra megegyeznek, számba nem vévén a' leirás vagy nyomtatásbéli hibákat.

II. Ha ma is annyi részekből állanak, 's anyi szakaszokat foglalnak magokban, a' mennyit a' régi hiteles Irók emlegetnek.

III. Ha olly szók, olly nevek, olly tettek és esetek nem fordúlnak bennek elő, mellyek csak a' későbbi időkornak szüleményei.

Ha nem csupán *történetes* a' Könyv, hanem *ágazatos* és *tanúlságos*, se hitelességéről, se épségéről nem szükséges ennyire aggódni; mert az íllyenben nem annyira arra, hogy ki, vagy mikor írta? vagy pótolva van-e, avagy csonkítva? mint azon okokra szükséges ügyelni, mellyekre támaszkodik az Iró. Itt is t. i. mint a' Tanúknál igaz a' Cicero mondása: „*nem a' Szerzőt, hanem az okokat kell keresni*".

128. §.

A' Könyvek' helyes Értése és Fejtegetése.

Ha valamelly Könyvből haszonnal akarunk tanúlni, nem elég annak hiteles vagy ép voltáról meggyőződve lennünk, hanem az is szükséges, hogy a' szókat úgy értsük. és vegyük, mint maga az Iró értette, és vette, és a' mint ő akarta értetni és vétetni; erre a' *Könyvértetés* (Hermeneutica) és *Irásfejtegetés* (Exegetica) mutatnak útat; mellyeknek noha tárgyaik különfélék, törvényeik mindenkor ezek a' legközönségesebbek:

I. Az Irásfejtegető az Irónak, kinek tolmácsa, eredeti, saját, 's egyedűlvaló értését keresse, és adja elő. Eredeti pedig az az értés, mellyet az Iró akkor gondolt, mikor írt, nem pedig a' mit mások gondoltak, vagy reá adtak; ez pedig egyetlen egy lehet még akkor is, midőn az Iró kétesen jelenti ki magát. Azért a' mit az Iró értett, attól, a' mit kimondott, pontosan meg kell különböztetni, mivel e' kettő nem egyez meg mindég, sőt néha egymással ellenkezik, p. o. *a' gúnyirásokban* (ironia.). Tehát

II. Az Irásfejtegetőnek olly járatosnak kell lenni azon nyelvben, mellyen szóllott az Iró, hogy ne csak a' közönséges *szójárást* (idiotismus), melly annak a' nyelvnek tulajdona, ha-

nem az Iró különös szóllásmódját (usus loquendi auctori proprius) is tudja. A' *közönséges szójárást*, mivel történetes dolog (res facti), a' Szerzővel egy időbeli Szótárokból, és hiteles irókból lehet kitudni: az *Iró szóllásmódját* pedig vagy irásából, az az tulajdon jegyzéseiből, példáiból, leirásaiból, ugyan azon munkájának hasonlatos szavú vagy értékü helyeiből (paralellismus verbalis, vel realis), beszéd részeinek öszveköttetéseiből, szavainak egybefüggésiből, 's öszveszövésiből (contextus), vagy az egykorú rövid jegyzésekből (scholia), és a' szokatlan szók fejtegetéséből (glossaria.)

III. Az Iró eránt igazságos és kiméllő legyen a' Fejtegető; az az, az Iró szavainak, a' mennyire lehet, jó jelentést adjon, hirére 's becsületére vigyázzon, durva kiejtéseit simítsa, tudatlanságról és képtelenségről csak akkor vádolja, ha szavai akár melly jelentésben vagy tekintetben egyenesen és nyilván azt következtetnék.

IV. Tudja az Irónak személyes helyhezteteséit 's körülállásait, u. m. hazáját, vallását, felekezetét, életemódját és folyását, magános 's társaságos létét, 's a' t. mert ezek is gyakran, néha akaratja ellen is, módosítják, sőt egészen megváltoztatják az Iró szavainak jelentésit.

V. Az Iró szavait mind addig természetes jelentésben vegye, míg képtelenség vagy ellen-

mondás nélkül így veheti; mert minden józan emberről fel kell tenni, hogy azért beszél, és ír, hogy gondolatjait ne csak maga, hanem mások is értsék.

VI. Ha az olvasás változó (lectiones variantes), az az, ugyan azon Könyvnek többszöri leirásában vagy kinyomtatásában ugyan azon egy hely különböző szókkal, 's különböző jelentéssel fordúl elő, azon olvasással éljen a' Fejtegető, melly a' legrégibb leirásban vagy nyomtatásban találtatik, és a' Szerző arányzásával leginkább megegyez.

VII. Ha mind ezek mellett is homályos marad a' Könyv, legalább némelly helyein, kérjen a' Fejtegető felvilágosítást magától az Irótól, mert önnön szavainak ki ki legjobb tolmácsa: ha pedig már az Iró nem élne, vagy a' Fejtegető vele öszve nem jöhetne, kérdezze az ő közellévőit, kik között első helyen állanak barátjai és tanítványai.

Jegyzés.

Mivel a' ki valamelly irást más nyelvre tesz által, azt valóban fejtegeti; neki is az itten előadott törvényeket kell szeme előtt tartani.

129. §.

Az Olvasó.

Mivel itt nem csupa únűző, vagy időtöltő Könyvolvasásról van a' szó, hanem tu-

dományosról; annak a' ki hasznosan akar olvasni, az az valamelly Könyvből tanúlni, mind az olvasás *előtt*, mind az olvasás *közben*, mind az *után*, bizonyos törvényekhez szükséges magát szabni.

Az Olvasás előtt.

I. Észmérkezzék meg az Iróknak mesterkedéseikkel, 's különös szokásaikkal. Némellyek a' helyes okfőkből helytelen következtetéseket tesznek, vagy nem igaz allapokra építnek, vagy igaz állításaik közé alattomban hijánosokat csúsztatnak be, vagy öszvetépik 's szaggatják azt, a' mit más tanított, hogy így véleményeiknek álló helyet szerezzenek; némellyek a' köz érthetőséget erőltetik, homályos határozatlan újjonczszókkal, hímes mondásokkal, 's olly megbizottsággal adják elő véleményeiket, mintha már világszerte észméretesek volnának, 's így akarnak elcsúszni az ész bírószéke előtt; mások azoknak hízelkednek, 's ollyanokkal szövetkeznek öszve, kik időkorunkban tudományosságokról elhíresedvén mint egy fő hangot adnak, p. o. a' *Kant Wieland* vagy a' *Kis-Faludyak* majmolói; némellyek a' képzelődést tüzelvén fel, fennyen 's tele torokkal csatáznak, szívrehatólag beszélnek, fellázzítják az indulatokat, tündöklő szókkal élnek, 's így vetnek csalt az észnek, illyen p. o. *Rousseau*; mások színlik magokat, mintha

semmit sem végeznének, hanem azt az Olvasóra bíznák, vagy pedig mintha valamit védelmeznének, 's ebben olly csekélyen járnak el, hogy az Olvasót éppen ki nem elégítik, így cselekedett *Clericus*, *Fichte*, *Erasmus*, és más gúnyirók; némellyek pedig ellenfeleiket nevetségesekké teszik, csúfot űznek belőlök, buták-nak, babonáskodóknak, vakbuzgóknak kiáltják, hogy ügyököt annál jobban elrejthessék, illyen volt *Voltaire*. Ezeket előre tudván az Olvasó,

II. Ne ragadjon meg vaktában akár melly Könyvet, hanem okos választást tegyen; mind azért, mivel különféle lehet az olvasás czélja, 's erre ez, másra más Könyv alkalmas, mind pedig azért, mivel számtalan a' Könyvek sokasága, mellyeknek egy része haszontalan, más része az Igazságnak, Erkölcsiségnek, vagy Religiónak ártalmas; itt tehát magát csupán a' vak esetre bízni, szörnyű oktalanság volna. Azonban

III. Hogy ezen megválasztásban ne hibázzon; a' tudós 's jámbor jelesebb emberek tanácsaival éljen, azután használhatja a' tudományos Újságokat, a' Könyvtárak Öszveirásait, a' Könyvek és Tudományok Történeteit az Észméretek Tárkönyveit (encyclopoediae), és a' tudós Társaságok Értekezéseit 's Visgálásait; de szabad lélekkel.

IV. Inkább kevés 's válogatott Könyveket olvasson, mint sok roszszat vagy középszerűt.

V. Olly renddel olvasson, hogy egyik a' másiknak értésére szolgáljon; tehát előbb a' *szükséges*, azután a' *hasznos*, előbb a' *hasznos*, azután a' csupán *mulató*, előbb a' *könnyebben érthető*, azután a' *nehezebb*, előbb a' *rövid*, azután a' *bőv* tartalmú, előbb az *eredeti*, azután a' *másoltt* vagy *fordított*, előbb a' *régi*, azután az *újabb* Könyveket olvassa.

VI. Soha se vegyen kezébe ollyan Könyvet, mellyet előbb legalább mennyire annyira nem észmér, vagy értésére még elkészűlve nincs.

Az Olvasás között.

I. Csendes, figyelmes, és az indúlatoktól 's előítéletektől szabad lélekkel olvasson az Olvasó; ne emlékezzék saját képzeletire, itéletire, 's kedves véleményeire, hanem csak magát az Irót hallgassa, és a' helyes gondolkodás törvényeiből itélje.

II. Mivel minden Irónak tulajdon erányzása, bizonyos tulajdonsága, és sajátsága van, mindenekelőtt ezekről tudakozódjék az Olvasó; mivel pedig ezeket az elöljáró Beszédekben, mutató Táblákban, a' Szakaszok 's Fejezetek czimjeiben lehet feltalálni, ezeket fussa előbb által, mint sem a' Könyvet rendre olvassa.

III. Az Olvasást gyakor elmélkedéssel szakaszsza félbe, kivált a' fontosabb tárgyaknál; mert az egyre olvasó, és soha nem elmélkedő a' gondolkodásból egészen kitanúl, emlékezetét rontja, értelmét tompítja, 's csak a' feledékenységnek tanúlván, hasonlít a' sokat evőhöz, 's keveset emésztőhöz.

IV. Vigyázzon az Iró' gondolatinak folyamatjára, elmélkedésének 's okoskodásának módjára, tudja meg mit tesz fel, minő okokra épít, mit, és miképen következtet?

V. Az előadás ékességétől el ne csábítassa magát; sőt mennél inkább kapkod az Iró az ékes kellemes 's hímes szókon, annál nagyobb gyanúba vegye állításait.

VI. Kerülje a' *tétovázó*, *futó*, és *sokas* olvasást, az az, míg az előbbenieket teljesen nem érti, tovább ne menjen, ide oda ne kapkodjon, egyszerre csak annyit olvasson, a' mennyit megérthet, 's ne *sokakot* imigy amúgy, hanem *sokat* jól értve olvasson.

VII. Olvassa az ellenfélnek munkáit is részrehajlás nélkűl, hogy így minden részt visgálván az igazsághoz annál nagyobb szabadsággal 's meggyőződéssel juthasson. Sőt

VIII. Olvassa a' szokatlan gondolkodásúakat is; mert ezek új 's tulajdon oldalról tekintvén a' dolgot, gyakran bátorságosabb 's könnyebb útat nyitnak az igazság feltalálására.

Az Olvasás után.

I. Fussa által még legalább egyszer, kivált a' nevezetesebb helyeit a' Könyvnek, és a' mit kijegyzésre méltónak itél, jegyezze ki.

II. Azonban ha valamelly Könyvhöz mindenkor hozzá férhet, nem szükséges, sőt drága időveszt'és a' sok kijegyzés; elég illyenkor a' munkának velejét 's fő czikkelyeit feljegyezni, a' mi pedig más használni való van különösen benne, annak levél vagy lap számát felírni, hogy a' szükség úgy hozván, akár mikor fellehessen találni.

III. A' mit az Olvasó kiír, szedje rendbe, 's ha lehet, betűrendbe, és csak azon jelentésben használja, mellyben az a' Könyv egyébb állításaival öszveszőve használtatott.

IV. Hasonlítsa öszve az olvasottakat önnön és mások gondolatival, 's lássa megegyeznek-e, vagy sem?

V. Soha el ne felejtse, hogy az olvasás mással való tanulás.

130. §.

Az Oktató.

Oktatóra kissebb nagyobb mértékben minden embernek szüksége van, mert mindent a' maga újjából senki sem szophat, sem a' Könyvekből nem tanulhat, de ha tanúlhatna is, a'

szóbeli tanítás az irásbélinél annyival hasznosabb, hogy a' hallott igazság többnyire nagyobb bényomást tesz a' lélekbe, mint a' csupán olvasott, és ebben mind a' Tanító jobban szabhatja magát a' Tanúlóhoz, mind a' Tanúló könnyebben 's rövidebben érthet mindent.

Hogy az Oktatás általában helyes legyen, ezek szükségesek:

I. Az Oktató akár *magános* és *házi* (d. domesticus), akár *közönséges* és *nyilvános* (publicus) legyen, azokat, mellyeket másokkal közölni akar, tökélletesen tudja; azért

II. Azon legyen, hogy homályos, zavart, elégtelen, 's hibás észméretein tulajdon tapasztalása 's elmélkedése által kiadjon.

III. Addig soha se tartsa észméreteit elégségeseknek, míg nem bizonyos, hogy semmi nem maradt tudtán kivül; se hijános érteménnyeiből a' tárgyak mivoltáról, erejéről, állapotjáról 's végerányáról határozást ne tegyen.

IV. Azokért, a' miket, és a' kiket oktat, kész legyen mindenét, még legkedvesebb hajlandóságát 's vágyódását is feláldozni; máskép nem lehet igazság-mestere.

V. El ne hitesse magával, hogy semmi bal vélekedése 's előitélete nincs, vagy hogy éppen csalhatatlan; azért senkit meg ne vessen, mások vélekedését is halgassa, ellenmondásikat semmibe ne vegye, de szavokra se esküdjék egészen.

VI. Alkalmaztassa magát tanítványaihoz oktatásának mind tárgyára mind előadására nézve, az az lássa, mi való nékik, 's mi módon érthetőbb?

VII. Gondolja meg, hogy azok is, kiket oktat, előítéletekben vannak; ezekkel ha csak *tágas jelentésben* illyenek (73. §.), úgy bánjon, hogy oktatását ne akadályoztassák, ha pedig *tulajdonképvalók*, okkal, móddal, 's nagy vigyázással irtsa ki, ne hogy a' konkolylyal kigyomlálja a' tiszta búzát is, hagyja inkább abba, bízza az időre, és a' csínosodás nevekedésére, úgy is az embert minden előítélettől meg akarni szabadíttani, annyi mint természetét nem észmérni; azután hol a' föld kerekségen az az Oktató, kinek magának is legalább egy pár előítélete nem volna, 's gyakran veszedelmesebb mint a' tudatlanoké?

A' mi pedig a' *közönséges 's nyilvánoktatót* illeti különösen, ennek az előbb mondottakon kivűl, ezen tulajdonokkal kell bírnia:

I. Ép testű legyen, és állandó egésségű, tehát éles érzésű, jó látású, finom hallású, tiszta 's hibátlan szavú; mert ezek nélkűl magának terhére, tanítványainak kipótolhatatlan károkra van.

II. Jámbor legyen és fedhetetlen életű; mert a' közönséges Tanítószék olly szent hely, mellyből csak a' megszemélyesült Erkölcs szólhat

sikeresen, és a' rosz életü oktató a' tanítás fő czélját 's közvezércsillagát, az Erkölcsiséget, Tanítványainak iszonyú botránkoztatására önnön lábaival tapodja.

III. Nem csak azon tudományt tudja egész kiterjedésében és minden részeiben az alkalmas kiválasztás, és rendszeres egyesítés végett, mellynek oktatója: hanem a' folyvást való tanulás, és a' remek Irók szünetlen olvasgatása mellett azon tudományokban is járatos legyen, mellyek a' gondolkodó és érző erőt gyakoroljak, (millyen a' Gondolkodás (Logica), és Észmérés (Gnoscologia) tudománya), vagy az emberi természetnek bővebb észméretére vezetnek, mint a' Lélektudomány, vagy az igaz jót és szépet közelébb illetik, millyen az Erkölcs és jó Izlés tudományok.

IV. Azon nyelvet, mellyen tanít, tökélletesen tudja, tisztán, világosan, megválasztva 's csínosan beszélje, és a' leghomályosabb képzeleteket 's elvont tárgyakat is közéleti példákkal világosítsa. De

V. Leginkább iparkodjék minden közönséges Oktató anyai nyelvének tökélletes észméretére; mert ha a' mostoha körülállások idegen 's már kihalt nyelven való tanításra kénszerítenék is, gyalázatos, 's vétkes tudatlanság volna mégis, azon Nemzetnek nyelvét gyökeresen nem tudnia, mellynek bőkezüségével azért táplálta-

tik, mert fia, 's édes reményeinek a' Hazaszetetére hites buzdítója.

VI. Hallgatóinak tehetségeiket előészméreteiket és czéljaikat jól észmérje, 's mindég szemei előtt hordja. Mivel pedig

VII. Akár melly tárgyú legyen az oktatás, mindég oda szükséges általa erányozni, hogy a' Tanítványok a' felvett tárgyat értsék, igazságáról meggyőződjenek, hozzá buzgóan ragaszkodjanak, ügyesen és teljesen tudják alkalmaztatni, és azokról, a' mit tanúltak, híven megemlékezzenek; ezekre nézve fő kötelessége az Oktatónak, hogy felvett tárgyát érthetővé, igazságát meggyőzővé, kellemetesé, könnyen használhatóvá, 's nem könnyen felejthetővé tegye.

VIII. Emlékeztesse Tanítványait, hogy ezek csupa eszközlések 's előkészületek jövendő tudósságokra, hogy azokat magoknak kelletik magokévá tenni, kiképzeni, 's tökélletesíteni önnön tanulások 's elmélkedéseik által; erreval ó nézve észmértesse meg velek Oktatásának kútforrásait, segédeszközeit, és használhatása módját.

A' ki ezekkel, és ezekhez hasonló más tulajdonokkal nem bir (*Lásd Fabii Inst. Orat. L. 2, de mor. et off. praecept. és Szilasy János Nevelés Tudományának 1. Kötetét. Budán* 1827.), hanem csupán papirosról mondogál, 's papirosra irat, leszállván a' Tanítószékről, melly

alatta izzad, fogja inkább az eke szarvát, vagy a' kapta fát, mert így se magának, se Hazájának terhére 's kárára nem lesz.

131. §.

Az Oktatásmód.

Az Oktatás foganatossága főképen annak millyen voltától függ; lássuk tehát hányféle lehet a' *Tanításmód* (methodus docendi), 's mellyek annak közönséges törvényei?

132. §.

Az Oktatásmód Nemei.

A' *Tanításmód* lehet:

1. *Feltagoló* (m. analytica), vagy *öszvekötő* (synthetica); a' *Feltagolómód* az okfők következeteiről az okfőkre, az egészről az elemekre (elementa), az okozatokról az okokra, a' különösökről a' közönségesekre emelkedik fel: az *öszvetevő* ellenben az okfőkről a' következetekre, az elemekről az egészre, az okokról az okozatokra, a' közönségesekről a' különösökre ereszkedik le. Mivel pedig előbb szükséges gondolni az okfőt, mint a' következeteket, előbb az elemeket, mint az egész testet; azért a' feltagoló tanításmód *visszszatérő* vagy *hátráló* (regrediens a principiatis ad principia), az öszvetevő pedig *előremenő módnak* (progrediens a principiis ad

principiata) is neveztetik. Valamelly egész tudományt csak öszvekötőleg lehet előadni, t. i. előre bocsájtván az észméretek allapjait, kútforrásit, segéd eszközeit, felosztásit 's a' t: a' magányos észméreteket pedig könnyebb feltagolva tanítani, mivel közönségesen a' következet és okozat inkább észméretes, mint az allap és okfő.

2. Mivel vagy a' tudósokat, vagy a' tudatlanokat (köznépet) taníthatjuk, a' Tanitásmód is vagy *tudományos* (scientifica), vagy *köznépes* (popularis) lehet; ez csupán a' közérthetőséget eszközli, amaz pedig az érthetősség mellett az öszvefüggésre és okokra is ügyel.

3. A' valódi tudományos tanításmód egyszer'smind feltagoló 's öszvekötő is, nem mint valami ezekből öszvetett, hanem mint közép való (indifferentia), melly amazokon mint annyi sarkokon forog. Elkezdvén t. i. a' tettekről vagy tételmenyes dolgokról, keresi az észméretnek mind képzésére mind tartalmára nézve alapos okait, és a' feltaláltakból öszvekötve alkatja az egész tudományt; azért az öszvekötő mód legalkalmasabb a' rendszeres alkotásra, különösen a' Mérés és Bölcselkedés-tudományban, innen *mérőtudományosnak* (mathematica) is moudatik; noha itten is az öszvekötés az előrevaló feltagolás nélkül lehetetlen. *Lásd Carl Frid. Bachmann System der Logik* §. 256—260.

4. A' tudományos Oktatás *oskolás* vagy *rendszeres* (m. scholastica, systematica, esoterica), a' köznépes pedig *életoktatás* (doctrina vivendi v. m. exoterica) nevet is visel. Ez a' nyilványaló beszédekben és a' levelekben, amaz a' mérő 's bölcselkedő tudományokban tűnik ki leginkább.

5. A' tudományos oktatás *becsmérő* vagy *bíráló* (meth. critica), ha a' rideg tételmények dolgoktól 's adott tárgyaktól kezdvén, vigyázva tesz minden lépést, szoros visgálatra veti az okfőket, és a' legnagyobb pontossággal alkatja ezekből a' következtetéseket: ennek segédje a' *Kételkedés* (σκεψις), vagyis az addig való tartózkodás, míg nem bizonyos az igazság (81. §.), és pedig nem csak a' tudomány küszöbén, mint *Descartesnél*, hanem a' belső hajlékában is: ellenébe pedig áll az *ágazatos tanítás* (met. dogmatica), melly a' bevett észfogásokból és okfőkből okoskodik, a' nélkül hogy ezeknek igaz vagy nemigaz volttokat keresné.

6. Vagy *öszvefüggő* és *rendszeres* (systematica), vagy *öszvenemfüggő* 's *nemrendszeres* az oktatás; amaz bizonyos okfőkből egymásután öszvekötve származtatja a' gondolatokat, ez minden egymásból való következés nélkül, 's azért *zavarékos* (rapsodica) vagy *darabos* (fragmentaria) oktatásnak is neveztetik; az ollyan oktatás pedig, mellyben alattomos a' gon-

dolatok öszvefüggése, különösen *szakadékos* (aphoristica) nevet visel; így tanított p. o. *Platner*, így írt nálunk is Lélek-tudományt *Rozgonyi.*

7. Ha az Oktató gondolatit maga fejtegeti a' nélkül, hogy halgatóit kérdezze, *fejtegető*, vagy *megvilágosító* (acroamatica, discursiva, explicatoria), ha pedig kérdezve tanít, *kérdező* (erotematica) a' tanításmódja. Ez megint

8. Ha a' már közölt észméreteket, az az a' megtanúlt feleleteket alkalmas kérdésekkel tudakozza ki a' tanítványoktól, *kikérdő* (catechetica s. examinatoria), ha pedig a' tanítványra bízza a' felelet feltalálását, *kérdeződő* (erotematica) tanításmódnak mondatik, és mivel a' szemérmes nagy Sokrates élt vele, *Sokrates oktatásmódjának is.*

133. §.

A' Feltagoló Oktatás Törvényei.

Mivel a' Feltagoló Oktatás az észméretek folyóján felevezni tanít a' kútfőhöz; ezek a' törvényei:

I. Mivel itt az allap és ok kerestetik; azokra szükséges ügyelni, mellyekre a' kérdések megfejtésében. 118. §.

II. Állandó okfőket szükséges választani az igazság felkeresésére, és olly közép értemény-

ket, mellyekkel a' jelenvalókat öszve lehessen vetni, máskép' nincs allaposság.

III. Vigyázni kell honnét következik azon kimondás, mellynél a' feltagolást kezdjük; ezen szükséges a' figyelemnek mulatni, 's kérdezősködni, honnét származik ez? szükségképen-e, vagy nem? miért? hogyan? 's így tovább; mert ez a' Feltagolás mivolta.

IV. A' Feltagolást világos észfogásokkal kell kezdeni, folytatni, és végezni; máskép lehetetlen az igazsághoz jutni.

V. Azon képestségeket, mellyek az öszvehasonlítás, meghatározás, felosztás, 's t. e' f. által tűnnek ki, meg kell itélni, mire valók? mellyek helyesek, és fontosak? a' hijánosokat, hogy akadályt ne okozzanak, el kell hagyni.

VI. Azokat, a' mellyek így fennmaradtak, nem futólag, hanem hoszszas figyelemmel kell meg fontolni, a' világosokat és helyeseket vitatni, a' nyilván ellenkezőket tagadni, a' bizonytalanokat pedig homályosoknak, 's kéteseknek mondani.

VII. Azokat, mellyek öszvefoglalva találtatnak valamiben, lásd, magányosan megállanak-e vagy nem? ha meg, különböző tulajdonságaikat különböző okaiknak tulajdoníthatod, ha nem, ugyan azon okokon épülnek.

VIII. Ha hoszszas nyomozás után se fedezheted fel valaminek okát, ismételd még egyszer

a' nyomozást, és ha ekkor sem boldogulnál, ne mond, hogy ez vagy amaz nem igaz csupán azért, mivel te nem tudod az okát, mert közönséges biró egy halandó sem lehet.

134. §.

Az Öszvekötő Oktatás Törvényei.

A' feltaláltt okfőket és magányos észmére teket egy testbe, az az tudományba, az öszvekötő Tanításmód foglalja; mellynek ezek a' főbb törvényei:

I. A' kétes vagy homályos szókat, mellyekkel kéntelen vagy élni, előre határozd meg, az az a' névmegjegyzéseken (56. §.) kezd oktatásodat.

II. A' névmegjegyzéseket kövessék a' valómegjegyzések, ezeket a' szembetünő okfők, közmondatok 's a' t. vagy ezek fogyatkozásában a' feltételek, sőt gyakran az ellenfélnek véleményei is (argumentum ad hominem), noha te ezeket igazaknak nem tartod.

III. Semmit se állíts, a' mi bizonyos okfőkből, vagy már megbizonyosított állítmányokból helyesen 's erőltetés nélkül nem következik; máskép eltéveszted az észméretek egyességét.

IV. Olly kimondásokat be ne hozz, mellyek a' fennforgó tárgyhoz nem tartoznak, vagy a'

mellyek sem az előbbiek megvilágosítására, sem a' következők bebizonyítására nem szolgálnak.

V. Azon kimondásokat, mellyek mások értelmesítésére 's bizonyosítására szolgálnak, ezek eleibe tedd, a' közönségeseket a' különösök, az egyszerűket az öszvetettek eleibe.

135. §.

A' Köznép Oktatásának Törvényei.

Hogy a' Köznép Oktatása helyes légyen és erányos, ezek kivántatnak hozzá:

I. A' régi 's mostani remek Irók szorgalmatos olvasása.

II. A' világbanforgás és különféle emberekkel való társalkodás; hogy az embert úgy észmérhesd, a' mint van, és munkálkodik.

III. Tanuld ki az embereknek gondolkozás és érzésmódjokat, vigyázz, ezekhez képest mit cselekesznek, 's mennyire függnek polgári, vallásos, és más e'béli helyheztetéseiktől?

IV. Tudd ki azt is, millyenek a' mostani világ uralkodó véleményei, vágyódásai, elhatalmazott szokásai? mellyek észrevehetetlenül a' Köznépre is hatnak.

V. Gyakorold magadat az elvont igazságok előadásának mesterségében alkalmatos példák hasonlatosságok és jelek által.

VI. Tudd ki a' népnek szükségeit és hibáit, 's ezekhez úgy alkalmasztasd tanitásodat, hogy a' vakoskodók szemeinek napod hirtelen világa ne ártson, és a' mint felebb mondám, a' konkollyal a' tiszta búza ki ne irtassék. *Lásd Fejér György Közhasznú Logikáját.*

136. §.

A' Szóbéli Nyilvánoktatás' Törvényei.

Az eddig előadottakon kivül a' szóbeli nyilvános, vagy is *oskolai Oktatásnak* ezek a' főbb törvényei:

I. Az Oskolai Tanitásmód tudományos legyen; az az érthető, jól felosztott, öszvefüggő, és tömött: *érthető*, hogy a' halgatók mindent megfoghassanak, 's átláthassanak; *öszvefüggő*, hogy mindenről könnyen megemlékezhessenek; *tömött*, hogy elegendően meggyőződjenek; és *jól felosztott*, mert a' helyes felosztástól függ mind az érthetősség, mind a' meggyőződés.

II. A' Tanítás elején el kell mellőzni a' vagy igen nehéz, vagy igen csekély, 's a' tárgyhoz nem tartozó kérdéseket.

III. Az előfordúló kérdések rövidek, világosak, meghatározottak, és a' Hallgatók láthatárihoz szabottak legyenek.

IV. A' nehezebb tárgyakon mint egy mást mivelvén észrevehetetlenül kell által vinni a' ta-

nítványokat; mert az előre látott nehézség elszokta ijeszteni az ifiú elmét.

V. Az előadás ne legyen parancsoló és hímes, se nagyon gyermekes, és oskolaporos; hanem szabad, természetes, közhasznú, és úgy rendeltt, hogy a' tanítványok visgálását ki ne rekeszsze, 's ne kénszerített vak hivést, hanem önkényes meggyőződést szűljön. Azonban

VI. Vigyazzon az Oktató, ne hogy egy felől ki akarván kerülni az örvényt, más felől zátonra vettessék; az az, se az oskolai por-kitisztitása, se a' közérthetőség 's haszon, se a' kedvezés végett fel ne áldozza az igazságot.

VII. Az Oktatás a' Hallgatóknak mind emlékezetökön mind értelmökön segítsen, az az, az előadni valókat egy rövid kivonatban terjeszsze elő, oszsza fel részeire, 's mindenikének kezdetével és végével láttassa, hogyan függenek öszve, az apróságokra, 's mellékesekre ki nem csapván maradjon a' fő pontok mellett, és ezek között intézzen alkalmatos kérdéseket a' halgatókhoz; így mind az Oktatónak nagyobb öröme és érdeme, mind a' halgatóknak nagyobb kedvök, figyelmök, és előmenetelök lészen.

VIII. A' másképʼ gondolkodók kétségeit 's ellenvetéseit is elő lehet adni, de nagy vigyázással; mert gyakran tanácsosabb a' mások hibáit elhallgatva megvetni, mint azoknak a' gondos és feles czáfolgatással tekintetet, sőt a' kön-

nyenhívőknél pártfogást 's helybenhagyást szerezni.

IX. A' Tanítás módnak fellyebb előszámláltt nemei közűl mellyik légyen alkalmatosabb? a' tárgy, a' hallgató, az idő, 's leginkább a' tanítás czélja határozza meg.

137. §.

A' Tanulók.

Haszontalan fáradoz a' legjelesebb Tanító bár melly jól készűlt tanításával is, ha Tanítványai 's Hallgatói nem serény tudományszeretők; illyenek lesznek: Ha

I. Oktatóikat úgy szeretik, mint a' tudományokat, 's mint lelki szülőiket becsülik.

II. Az Oskolát örömest, gyorsan, 's szakadatlanúl járják.

III. A' Tanítónak se dorgálására, se dicsérésére nem csüggedezvén ügyekezetök 's jó magokviselete által a' „*kedves Tanítvány*" nevet megérdemlik.

IV. Ha az Oskolában készűletlenűl meg nem jelennek, hanem az adandó oktatás foglalatját az úgy nevezett *Kézikönyvekből* előre kiolvassák, és a' feljegyzett nehezebb pontokra a' tanítás alatt leginkább figyelmeznek.

V. Kézikönyvök nem lévén, a' tanítás alatt csupán a' fő pontokat, 's előkelő tárgyakat jegyezik meg, millyenek az észméretek felosz-

tása, a' mesterszók, nevek, időszámok, az állítások állapjaikkal, és a' Tanító által kútfők gyanánt ajánlott jelesebb Könyvek. Azonban ezen jegyzéseket olly röviden tegyék, hogy a' szükséges figyelem ne gátoltassék, a' kárhozatos szórólszóra irás pedig', az egésségnek 's kivántt előmenetelnek ama halálos ellensége, egészen számkivettessék.

VI. Ha Oktatóik szavaira nem esküdvén, a' hallottakat újra elő veszik, rólok elmélkednek, önnön visgálások után magokat meggyőzik, 's a' ne talán elfelejtettekről ismét tudakozódnak.

VII. Ha másoknak, kiváltképen náloknál értelmesebb barátjaiknak, a' tanúltakat előadják; mivel így nem csak újra tanúlnak, hanem az előadásban is tökélletesítik magokat: a' mi a' nyilvántanúlásnak egy fő erányzatja, és semmi más tanulás által ki nem pótolható haszna!

VIII. Ha az Oktatásnak valamelly része végeztetvén, ezt újra általfutják, hogy láthassák, mi, miért, 's hogyan függ öszve egymással? ez által az észfogások, itéletek, és okoskodások képzéseiben gyakorolják magokat, melly nélkül a' kivántt tudományos előmenetel lehetetlenség.

IX. Soha se felejtsék el a' Tanúlók, hogy a' tanulásnak az oskolában csak kezdete, 's oda haza van vége.

138. §.

Az Othon Tanulók.

A' ki oskolai tanulását végezvén, Aesopus meséiben nem akarja mását látni, ezen törvényeket tartsa:

I. Oskolai gyüjteményét szedje rendbe, tisztogassa, alkalmaztassa az életre, bővítse, 's erősítse saját tapasztalásával, elmélkedésével, 's az olvasással.

II. Figyelmét egyszerre többre ne oszlassa, mert megzavarja, 's fogyasztja.

III. Tétovázva 's könnyüdeden vagy kedvetlen soha se tanúljon; mert az igazság temploma csak fáradozó barátjának nyitja fel ajtaját.

IV. A' nehézségektől meg ne ijedjen; mert az igazságszeretőnek semmi sem nehéz, az ember mindenhez hozzá szokhat, 's mennél terhesebb a' munka, annál nagyobb az érdem.

V. Valamint az Óságnak, úgy az Ujságnak se legyen szerfelett való ellensége, se hajházója.

VI. A' józan közgondolkodáshoz szabja magát, ne hitesse el soha magával, hogy csak ő okos a' világon, de szavára se esküdjék senkinek; mert az emberek közt nincs csalhatatlan biró, és a' tudományok csak az igazság és téveledés között hányódnak előre.

VII. A' legbölcsebbektől tanúljon; mert ezek tanácsai által legkönnyebben szabadúlhat az előítéletektől, 's csalatkozásoktól.

VIII. Becsülje a' tudományos férfiakat, nyomdokaikon járjon, életek leirását figyelmesen olvassa; mert ezek példájára lehetetlen nem élednie, és a' tudományban nem erősödnie.

IX. Mivel semmi sem táplálja úgy a' tudományos izlést, és semmi sem segíti jobban elő a' tanulásra készvoltot, mint az irogatás; írjon, vagy ha még erre elégtelennek érzi magát, válaszszon egy derék munkát, 's tegye által anyai nyelvére; ennek helyes itéletével a' magáét is tökélletesíti, 's jó ízlésével ő is megkedveli a' szépet, igazat, és jót.

X. Kerülje a' mértékletlen testi gyönyörűségeket, a' sok alvást, ivást, evést, 's más e'féléket; mert ezek a' testet ellankasztják, az életerőt gyengítik, az agyvelőt terhelik, 's az elmét tompítják: de ellenben egésségére is felvigyázzon, a' szoros magamérséklés, test mozgatás, az emésztő gondok távoztatása, és az ártatlan mulatságok által.

XI. A' tanulásra alkalmatos 's kész voltát a' hoszszas henyélés által el ne gyengítse; mert könnyebb azt elvesztegetni, mint megszerezni; azért bizonyos egyenlő életmódot tartson.

XII. Minden más elmélkedései, 's visgálódásai mellett se mulassa el a' jó izlésű munkák

olvasgatását; mert ez által nem csak izlése nevekedik, hanem észmérkedő ereje is éled, és erősödik.

Jegyzés.

1. A' felebb előszámlált módokon kívül az Oktatás, különösen az irásbéli, lehet még *beszélgetés*, vagy *levelezés alkotású* is (m. dialogica v. epistolaris); ha t. i. valaki nagyobb elevenség és világosság végett észmereteit úgy adja elő, mintha mással beszélgetne, vagy levelezne. Jeles példáit lehet az illyen Tanitásmódnak látni a' *Plátó Xenophon* és *Cicero* munkáiban: de mivel ez, hogy unalmas, sikeretlen, száraz és csábitó puszta költemény ne legyen, nagy észt, különös járatosságot, 's legjobb erkölcsi bélleget kíván; inkább a' tudósoknak való, mint a' köznépnek, sőt a' tudósoknak is nagyon vigyázva kell vele élni, ne hogy úgy járjanak mint *Plátó*, ki midőn maga beszél (monologice), könnyen, mikor pedig másokkal együtt beszélget, alig érthető. *Olvasd Carl Frid. Bachmann S. der Logik* 310—311 §.

2. A' *Sokrates tanitásmódja*, (melly által valamint a' bába nem ád életet a' gyermeknek, hanem csak életre segíti azt: úgy ezen nagy Tanító is a' megfogásokat és itéleteket csupán (kifejteni segíté tanítványai elméjéből), noha leginkább a' szóbéli oktatásban használható, ha mindazonáltal a' személyes ridegség 's esetiség belőle kihagyatik, igen tetemes fontosságu a' tudományokban is, kiváltképen az észbéliekben, hogy a' Tanuló a' Tanító által ugyan segítessék, de maga találja fel az igazságot, így lesz ez neki örökös tulajdona, így fogja tudni helyesen alkalmaztatni azon esetekre is, mellyeket a' tanító nem érintett.

3. A' *becsmérő* vagy *biráló Tanitásmódot* meg kell különböztetni a' *Kant rostálásától* mellyet ő az *ágaza-*

tos tanításmódnak ellenébe tett. Ugyan is hogy az Észmérettudományban mondandókat fel ne hordjam, noha a' Kant *tiszta ész rostálásában* sok jó és igen fontos észrevétel van, annyi mindazonáltal bizonyos, hogy Előbeszédének ellenére (*Vorr. XXXV. és* 763—65 *l.*) igen sűrű rostával élt, és a' mértékletes becsmérésen túl ment. De az is nem kis kérkedés Kanttól, hogy ő előtte egészen észméretlen volt a' biráló tudomány, hogy a' régiek azt képzelni se tudták; mert a' ki csak félig meddig tekint is be a' Bölcselkedés történetébe, látni fogja, hogy minden jelesebb tudósok visgálódva 's becsmérelve okoskodtak, hogy ugyan azon kérdéseket fejtegették, mellyeket Kant, csak hogy másképen, más szókkal és színekkel. Sőt nekem ezen nevezet is „*A' tiszta Észnek Birálása*", (Kritik der r. Vernunft) helyesnek nem látszik; mert kérdezni lehet, ki hát a' biráló? a' Tapasztalás nem, mert ennek nem alattvalója a' tiszta Ész; de a' tiszta Ész sem, mert ez keringés volna, 's a' maga ügyében biró senki sem lehet; azután micsoda törvények szerént bíróskodnék az Ész, midőn még allapos törvényei is kérdésben vannak? Igy botlanak t. i. a' nagy elmék is!

139. §.

A' Tudós Viaskodások.

Az észméretek bővitésére és közlésére a' *Tudós Viaskodások* is (concertationes literariae) igen hasznos segéd-eszközök; mert ezek által az itéletek két vagy több felek között kölcsönösen felváltatván, 's mindenik fél a' maga okait előadván, a' hibák felfedeztetnek, és az igazság világosabbá, meghatározattabbá, és bizonyosabbá tétetik.

Lehet pedig tudósan viaskodni vagy irással, vagy szóval, vagy nyilván, vagy nyilvántalanúl, vagy az igasság mellett, vagy ellene, vagy meggyőződésből, vagy csupán tettetésből gyakorlás végett.

A' szóbeli nyilvántalan viaskodás *tudós Beszélgetés* vagy *Közértekezés* (colloquium eruditum); az idegen hibák kiírtására törekedő viaskodás *Megczáfolás* (refutatio); a' más igaz állítását megtámadó *Ostromlás* vagy *Megtámadás* (impugnatio); és ha ez szóval 's nyilván történik, leginkább a' Tanítványok gyakoroltatása végett, *Nyilvánvetélkedés* (disputatio publica) a' neve; így azon írományok is, mellyekkel véleményeinket az ellenfelek ellen védelmezzük, *védők* vagy *védelmezők* (apologiae), azok pedig, mellyekkel mások hibáit czáfolgatjuk, *czáfolók*, vagy *vetélkedők* (polemica scripta).

140. §.

A' Tudós Beszélgetés.

Mivel a' tudományos Beszélgetés [erányzása nem más lehet, mint az igazság könnyebb feltalálása, vagy a' feltaláltnak megvilágosítása, 's bizonyosítása; ezen Törvényekre ügyeljenek a' beszélgetők:

1. Jól válaszszák, és észmérjék Beszélgetésök tárgyát.

II. Ennek velejét előre pontosan meghatározzák, 's mindíg szemek előtt tartsák; ne hogy haszontalan szócsatába keveredjenek.

III. Gondolatikat tudományosan, az az világosan, jó rendben, 's helyes okaikkal terjesszék elő, következőleg a' gondolkodás Tudományában járatosak legyenek.

IV. Egyedűl az igazságra törekedjenek, ne a' hijábavaló elmefuttatásra, 's agyaskodásra.

V. Egy tárgyról másra ne ugráljanak, míg a' felvettet egészen ki nem merítik.

VI. Ne indulatoskodjanak, egymást ne sértegessék, ne zavarják, hanem jól értsék, csendesen halgassák, 's ki beszélni hagyják.

VII. Egyik se tartsa magát csalhatatlannak, ha az igazság már szembetünő, ne lármázzon, ne elméskedjék, hanem fogadja be, 's tartsa tekintetben; máskép' az egész beszélgetés feleselléssé, 's pörpatvarkodó czivakodássá válik.

141. §.

A' Megczáfolás.

Mivel a' Megczáfoló az ellenfélnek véleményét meggyőző okokkal akarja hamisítani, nem könnyű munkához fog; mert saját véleményétől, leginkább ha régi megrögzött és haszonnal járó, senki sem áll el örömest, kiváltkép' ha indulatosan, csalfán, vagy embertelenül

támadtatik meg. A' ki tehát mást meg akar czáfolni, ezekre vigyázzon:

I. Egészen bizonyos legyen a' maga véleményének igazságáról, és az ellenfél hibájáról.

II. Ha az ellenfél csupán kimondásában hibázik, intse meg, hogy alkalmasabb szókkal fejezze ki gondolatit.

III. Nem elég pusztán vitatni, hogy valaki hibázott, hanem azt is meg szükséges mutatni, hogyan hibázott 's okai-e, vagy csupán következtetései helytelenek? Azonban

IV. Mivel igaz lehet magában valamelly itélet, noha nem igaz okokkal támogattatik; nem elég az ellenfélnek csak okait meghamisítani (κατ' ανθρωπον), hanem olly ellenokokat is szükséges elő hozni, mellyek azt bizonyosítsák, hogy az itélet magában sem igaz, (κατ' αληθειαν).

V. Az igazságot ugyan soha se árúlja el színeskedésből, vagy hizelkedésből a' czáfoló, mert így a' hibázót vagy erkölcstelennek, vagy ostobának tartja: de ellenben embertelenül se vitassa, mert ezt nem csak az erkölcs, hanem a' helyes gondolkodás törvénye is tiltja; mivel semmi sem akadályoztatja inkább az igazság megészmérését, mint az embertelen reátolás, és erőszakoskodás. Ugyan azért

VI. Nem kell megpiritani a' hibázót (argumentum ad verecundiam); mert gyakrabban pirúl az igazság, mint a' hamisság és gonoszság. De

VII. Érthetetlen elmefuttatásokkal se szabad őtet megnémítani (argumentum ad ignorantiam); mert a' reczés mese nem igazság, és az elhallgatás nem mindig a' meggyőződés, hanem gyakran a' tudatlanság' jele. Nem különben

VIII. Ne tegye a' czáfoló nevetségesé vagy gyülöletesé (argumentum ad inuidiam) a' hibázót; mert nem mind hibás, a' mi nevetséges vagy gyülöletes az embereknél. De

IX. Végkerítőt (Consequentiarius) se jádzék a' czáfoló; az az ollyan következéseket ne toljon a' hibázóra, mellyekről ő nem is álmodott; mert az illyen nyomorúlt fogdosás vagy a' tehetetlenség vagy az erkölcstelenség jele.

142. §.

A' Megtámadás.

Ha valaki csupán feleselésből 's kikoholtt elégtelen okokból támadja meg itéleteinket, így védelmezzük ellene magunkat:

I. Ha állításod helyes okokra épűlt, és szorosan meg van mutatva, ne féltsd a' vivástól, mert bevehetetlen vár.

II. Ha szavaidat érti el, vagy támadja meg valaki, mutasd meg hogy helyesek, 's minő jelentésűek; ha ezzel meg nem elégednék, hallgass, hogy bölcs maradj, mert magának kiki legjobb tolmácsa.

III. Ha okoskodásod okfője vagy alkatása hozatik kétségbe, mind ennek törvényes, mind amannak igaz voltát bizonyítsd meg.

IV. Ha hibás vagy képtelen következeteket húz ki állításodból a' vivó; mutasd meg, hogy nem ollyanok, vagy hogy nem állításod' tulajdonai.

V. Az embertelen gunyolóval 's nem helyesen okoskodóval soha se szállj szembe; mutass csak reá újjal, 's vesdmeg, már győzött igazságod.

143. §.

A' Nyilvánvetekedés.

Hogy a' Nyilvánvetekedések, mellyek a' fő oskolákban szoktak tartatni, 's ma nálunk a' köz pártfogás fogyatkozása miatt annyira elallyasodtak, hasznosak legyenek, kétséget sem szenved; mivel ezek által mind a' tanító gondolkodása oktatásmódja 's alkalmatos volta, mind a' tanítványok előmenetele bátorsága 's előadása köz nyilvánvaló próbára tétetvén, élesztetik, gyakoroltatik, és a' köz életre hasznosan készítetik; csak mind azok szorosan megtarttassanak, mellyek ezen tudományos intézethez kivántatók.

Ezek vagy magát a' Vetekedést általában vagy a' Vetekedőket illetik különösen; mivel pedig a' Vetekedők közűl egyik a' *Védő Állító* vagy *Felelő*, a' ki valamelly feladott vagy sza-

badon választott állítást vitat, és okokkal támogat, másik a' *Vivó Kérdező* vagy *Megtámadó*, a' ki amannak vitatását ellenokokkal ostromolja; ennek is, amannak is bizonyos törvényekhez kell magát szabni.

A' *Vetekedés* fő törvényei ezek:

I. Mivel nyilvánság nincs közönség nélkül, és valamint minden más igyekezetet és mesterséget, úgy a' tudományokat is a' tisztelés és példa ápolgatja (honos alit artes); minden ekelőtt szükséges, hogy Nagyaink az efféle vetekedéseket az ősi dicséretes, de ma fájdalom! majd nem egészen másra csavartt szokás szerént személyes jelenlétökkel megtiszteljék, 's gyermekeik tudományos pályafutását, ha nem drága billikomokkal, legalább szíves részvételökkel 's magasztaló szavaikkal buzdítsák.

II. A' Nyilvánvetekedésre ne vétessenek fel valami alávaló állítások, vagy csak azért keresett tételmények, hogy a' feltett vagy feladott szám betöltessék, hanem fontosak, erányosak, és öszvefüggők.

III. Az állítások érthetők legyenek, nem zavartak, 's olly homályos szókba szöttek, mellyeket senki sem érthet.

IV. Állítások helyett ne tétessenek Kérdések, p. o. mi ez, vagy amaz? igaz-e ez vagy nem igaz? 's más e' f.; mert a' puszta kérdés

semmit sem tesz, se nem állít, a' mit meg lehetne támadni.

V. Előre határoztassék meg a' Vetekedés pontja (status contraversiae), az az, az előadott tételekből egyet vagy kettőt ki kell választani; máskép' haszontalan szócsatába keveredvén a' vetekedők magokat nevetségesekké teszik.

VI. A' Vetekedőket egyedül az igazságszeretete vezérelje, és csak az ellenok győző ereje bírja a' hallgatásra. Erre való nézve

VII. Távúl legyenek a' haragtól, irígységtől, 's minden más indúlatoskodástól; hogy csendes 's barátságos beszélgetés, ne embertelen lármás veszekedés legyen vetekedésök.

VIII. A' Védő az ellenvetéseket, a' Vivó a' feleleteket türedelmesen hallgassa ki, engedjenek magoknak a' kölcsönös meggondolásra elegendő időt, 's egymás szavába ne kapkodjanak.

A' *Vivónak* vagy *Ellenvetőnek* különös törvényei e' következők:

I. Ellenokait férfias illendőséggel, röviden, érthetően 's tudományos rendben adja elő; mert a' sok hímes 's rendetlen szószaporítás a' Védőnek mind emlékezetét, mind értelmét annyira megzavarja, hogy az ellenvetés velejét vagy igen nehezen, vagy épen nem értheti.

II. Ha ellenvetésének valamelly kimondása még homályos volna, vagy tagadtatnék; új okokkal erősítse mind addig, míg ezekre a' Védő ta-

gadhatatlan ellenokokkal nem felel, vagy el nem hallgat.

III. Vigyázzon a' felelőnek minden szavaira, 's ha szükségesnek látja, tegyen ezek ellen új kifogásokat, főképen pedig a' rövid feleletnek bővebb kifejtését 's megvilágosítását sürgesse.

IV. Ne hogy a' nyilvánvaló oskolai Vetekedés, némellyek balvélekedése szerént, *legesleghaszontalanabb* legyen; emlékezzék meg, hogy az efféle viaskodás nem szoros mesterbírálás, de nem is gyermekjádzás, nem a' tanító kikémlése, de nem is az Ellenvető tudósságának fitogtatása, hanem az ifiú tanulóknak kikérdése és dicsóitése; szóról szóra tehát gyermekesen mindent a' Védő szájába előre ne rakjon, de azonban a' szemérmesség 's kölcsönös megkéméllés törvényeit szemei előtt hordván, mind a' maga, mind a' tanítvány, mind a' tanító becsületére is szorgalmasan felvigyázzon.

A' *Védő* különösen ezekhez tartsa magát:

I. Állítását értelmesen pontosan meghatározva 's helyes okokkal támogatva adja elő.

II. Fogja fel az egész ellenvetést, az az, hiven ismételje az ellenfél szavait; hogy ezeknek meggondolására 's helyes megczáfolására időt nyerhessen.

III. A' felfogott ellenvetésnek nézze körűl egyenként minden kimondásait; ha igazak, *engedjemeg;* ha nem igazak, *tagadja;* ha kétesek,

különböztesse; ha fonákosok, *forditsa meg;* ha a' dologhoz nem tartozók, *nézze el;* ha hamis okokon épűlnek, *tagadja allapokat;* 's mind ezeknek adja bővebb okait.

IV. Ha a' vetekedés folyamatjában a' felvett tárgytól eltávoznék az ellenvető, kémélve, de tüstént idézze viszsza; ne hogy vak vakot vezetvén együtt a' setét verembe essenek.

V. Ha szembetünő okainak sem engedne a' Vivó; lássa ezt mi okból cselekszi? ha megátalkodásból, emlékeztesse, melly illetlen az igazság elészmérése; ha tudatlanságból, tanítsa; ha szégyenből, engedjen meg neki, mert az igazság harcza békességet, nem embertelen diadalmat kíván.

Jegyzés.

A' *Könyvbirók*, 's nálunk is igen szaporodó *Becsmérök* (127. §.) hasznára szükséges még ezeket is tudni:

1. Ha a' Becsmérő valamelly Könyvnek csupán foglalatját adja elő: csak úgy hiteles tudósitása, ha az a' Könyvvel megegyez, és a' Szerző ellene nem mond.

2. Ha belső értékét veti latra a' Könyvnek; annyit nyom a' felől itélete, a' mennyi és minő okokkal ezt támogatja; mert ez illyen itélet, mint új Könyv, ismét itélés-tárgy az Olvasókra nézve, és itten a' hatalomszó = O. Mivel

3. Az igazság keresése nyugott elmét és csendes akaratot kíván; az indulatoskodó Könyvbecsmérés maga magát bec teleníti, és kárhoztatja.

4. Mivel a' Könyvbiró nem embert, hanem tudományt idéz az ész és közönség eleibe; hangja és szóllása is tudományos méltóságú, nem felénk, nem hizelkedő, nem részrehajló, de nem is hatalmaskodó, embertelen, gúnyoló, 's a' t. legyen. Ezt kivánja az erkölcs, az illendőség, az olvasó Közönség tekintete, és a' tudós ügyekezetnek, bár melly csekélynek, élesztése, buzditása, nem elijesztése, 's már csirájában megfojtása.

5. Ha valamelly Könyvbiró a' Szerző gondolatit helytelenül fogja fel, vagy elcsavarja, szétszaggatja, vagy nem igaz okfőket 's következeteket tol reá, és így őtet oktalan embertelenséggel sértegeti; természeti igaza sőt kötelessége a' Szerzőnek ellene mondani, 's igaztalan megtámadását ellenbecsméréssel viszszaverni; máskép a' tudományok szabad Köztársasága egynehány önkényes hatalmaskodóknak minden szabad érzést és gondolkodást kegyetlenül bilincselő uralkodásokká válnék, az észnek és igazságnak botránkoztatására és kimondhatatlan kárára!

6. Mivel az igazság világot keres, nem setétet, 's mivel a' Könyvbiró nem csak tanú, hanem tanító is, és a' kit minden észmér, jobban szokott vigyázni szavaira, és szavainak igaz 's illendő voltokra; ezekre nézve a' *névtelen* Könyvbiróról mit itélhet a' tudós Közönség? gondolhatja, vagy ha nem gondolná, a' neves és nevetlen Becsmérőknek itéleteiket öszvevetvén tanúlhatja. *O: Acta Eruditorum Lipsiensium, és D. A. Metz Handbuch der Logik.*

Foglalat.

Bevezetés.

	Lap.
Lelkünknek fő tehetségei, és munkái	7
1. §. A' Philosophia' Eredete - -	16
2. §. A' Philosophia' Nevezete - -	17
3. §. A' Philosophia szoros és valódi értelményben? - - - - -	17
4. §. Különböz a' Philosophia minden egyéb észméretek öszveségétől - -	19
5. §. A' Philosophia' Felosztása - -	20
6. §. A' Philosophia' Tárgya - -	23
7. §. A' Philosophiának Erányzása -	23
8. §. A' Philosophia' Kútfője - -	24
9. §. A' Philosophiának más tudományokkal szövetsége - - - -	25
10. §. A' Philosophia' Haszna - -	27
11. §. A' Philosophus - - - -	29
12. §. A' Philosophia' Segédtudományai	31
13. §. Rövid kihúzása a' Philosophia viszontagságainak - - -	34
14. §. A' Philosophia' nevezetesebb Rendszerei - - - - - -	61

A' Gondolkodás' Tudománya.

Bevezetés.

Lap.

1. §. A' Logika Értemény e - - - 66
2. §. A' Logika' Tárgya, és Erányzása 69
3. §. A' Logika' Felosztása - - 69
4. §. A' Logika' haszna, és szükséges volta 70
5. §. A' Logika' rövid Története - - 71

ELSŐ RÉSZ.

A' helyes Gondolkodás Törvényeit fejtegető Logika.

Bevezető Értekezés.

A' Gondolkodó Tehetségről, és ennek fő Törvényeiről, 's Munkáiról általában.

1. §. A' Gondolkodó Tehetség általában 83
2. §. A' Gondolkodás Fő Törvényei - 84
3. §. A' Gondolkodó Tehetség' fő Munkái 89

Első Szakasz.

A' Megfogásokról.

Első Értekezés.

Mivolta, alkotó részei, és eredete a' Megfogásnak.

4. §. A' Megfogás' mivolta - - - 90
5. §. A' Megfogás' alkotó részei - - 91
6. §. A' Megfogás' eredete - - - 92

Második Értekezés.

A' Megfogások' Felosztásáról.

Lap.

7. §. A' Megfogások' felosztása kölcsönös viszonyban - - - - - 95
8. §. A' Megfogások' felosztása kiterjedésökre nézve - - - - - 95
9. §. A' Megfogások Felosztása Foglalatjokra, vagy is Jegyeikre nézve - 97
10. §. A' Megfogások' Felosztása Értelmünkre, vagy 'is gondolkodó Erőnkre nézve - - - - 101

Harmadik Értekezés.

A' Megfogások' Jeleiről.

11. §. A' Jelek Értemény e, és Felosztása 105
12. §. A' Szók' Használása, 's ennek Törvényei - - - - - 106

Második Szakasz.

Az Itéletekről.

Első Értekezés.

Az Itélet' Értemény éről, 's alkotó Részeiről.

13. §. Az Itélet Értemény e - - - 111
14. §. Az Itelet' alkotó Részei - - 113

Második Értekezés.

Az Itéletek' Felosztásáról.

Lap.

15. §. Az Itéletek' Felosztása különözött vagy magányos Nézetben - - 116
16. §. Az Itéletek' Mennyisége - - 116
17. §. Az Itéletek' Millyensége - - 119
18. §. Az Itéletek' belső Viszonya - - 120
19. §. Az Itéletek' Módosúlása - - 124
20. §. Az Itéletek' Felosztása külső Viszonyokra, vagy egymásra nézve 126
21. §. Az Egyenlő Itéletek - - - 127
22. §. A' Különféle Itéletek - - - 127
23. §. A' Különrendű Itéletek - - 128
24. §. A' Fordító, vagy Forduló Itéletek 128
25. §. Az Ellenséges Itéletek - - - 129

Harmadik Értekezés.

Az Itélet Törvényeiről.

26. §. Az Itéletek különös Törvényei - 133

Harmadik Szakasz.

Az Okoskodásról.

Első Értekezés.

Az Okoskodás Érteményéről, alkotó Részeiről, és Felosztásáról.

27. §. Az Okoskodás' Értemenye - - 144

Lap.
28. §. Az Okoskodásnak alkotó Részei - 145
29. §. Az Okoskodás Felosztása - - 148

Második Értekezés.

Az Egyszerű Teljes Okoskodásról.

30. §. A' tulajdonkép' való Okoskodás Értemény e és Képzése - - - 149
31. §. A' Tulajdonkép' való Okoskodás alkotó Részei - - - - 150
32. §. A' Tulajdonképvaló Okoskodás Felosztása - - - - - - 152

Harmadik Értekezés.

Az Egyszerű teljetlen Okoskodásról.

33. §. A' megkurtított Okoskodás, és ennek Nemei - - - - 153
34. §. A' Megfordított Okoskodás - - 155

Negyedik Értekezés.

Az Öszvetett Tökélletes Okoskodásról.

35. §. A' sokas Okoskodás, és alkotó Részei - - - - - - 158
36. §. A' sokas Okoskodásnak Nemei - 159

*

Ötödik Értekezés.

Az Öszvetett Tökélletlen Okoskodásról.

Lap.

37. §. A' Halmozó Okoskodás - - 161
38. §. A' Kétélű Okoskodás - - - 162
39. §. Az Okadás - - - - - 164
40. §. A' Példázás, vagy Példa-Gyüjtés - 166
41. §. A' Hasonlító Okoskodás - - 166

Hatodik Értekezés.

Az Okoskodások Helyrehozásáról.

42. §. A' Csonka Okoskodás' Helyrehozása 168
43. §. A' Zavaros Okoskodás Helyrehozása 170
44. §. A' Halmozó Okoskodás' Helyrehozása 172
45. §. Az Okadás Helyrehozása - - 174
46. §. A' Példagyüjtő, és Hasonlító Okoskodások' Helyrehozása. - - 175

Hetedik Értekezés.

Az Okoskodás' Törvényeiről.

47. §. Az Okoskodásoknak közös Törvényeik 176
48. §. Az alkutlan Okoskodásnak különös tulajdon Törvényei - - - 178

Lap.
49. §. Az Alkus Okoskodásnak Törvényei 184
50. §. A' Szétválasztó Okoskodás Törvényei - - - - - 185
51. §. A' Csonka Okoskodás Törvényei 187
52. §. A' Rakásos Okoskodás különös Törvényei - - - - - 190
53. §. A' Kétélű Okoskodás különös Törvényei - - - - - 191
54. §. A' Példázó és Hasonlító Okoskodásoknak különös Törvényeik - 193

MÁSODIK RÉSZ.

A' Tudományos Gondolkodást Tanító Logika.

55. §. Értéménye és Foglalatja ezen Résznek 195

Első Szakasz.

Az Észméretek Tudományos Tökélletességéről Millyenségökre nézve.

Első Értekezés.

A' Megjegyzésekről.

56. §. A' Megjegyzés Értéménye és Nemei 197
57. §. A' Megjegyzés' Törvényei - - 200
58. §. A' Megjegyzés Alkotása - - 203

Második Értekezés.

A' Felosztásokról.

Lap.

59. §. Értéménye, és Nemei a' Felosztásnak 205
60. §. A' Felosztás Törvényei - - 207

Második Szakasz.

Az Észméretek Tudományos Tökéletességéről Képestségökre nézve.

Első Értekezés.

Az Észméret Igazságáról.

61. §. Az Igazság Értéménye, és Felosztása 209
62. §. A' Képzeményes Igazság Jelei - 210

Második Értekezés.

Az Észméret Igaztalanságáról.

63. §. A' Tévedés Értéménye, és Nemei 214
64. §. A' Hibázás Eredete, és Fő Oka - 215
65 §. A' Hibáknak legnevezetesebb különös Okaik - - - - - 217
66. §. A' Külső Érzékiségből származó Hibák - - - - - - 218
67. §. A' Belső Érzékiségből származó Hibák - - - - - 219

Lap.

68. §. A' Képzelődő Tehetségből származó Hibák - - - - - 219
69. §. Az Emlékezetből származó Hibák 220
70. §. Az Értelem Hibái - - - 220
71. §. Az Értelem Nyavalyáiból származó Hibák - - - - - 221
72. §. Az Akaratból származó Hibák - 222
73. §. Az Elő-itéletekből származó Hibák 223
74. §. A' Nyelvből származó Hibák - 226
75. §. A' Testből, és ennek Mértékleteiből származó Hibák - - - 227
76. §. A' Korból származó Hibák - - 228
77. §. A' Nevelésből származó Hibák - 229
78. §. A' Szokásból, és Társalkodásból származó Hibák - - - 230
79. §. A' Nemzettől származó Hibák - 231
80. §. A' Vallásból származó Hibák - 231

Harmadik Értekezés.

A' Hibák Orvoslásáról.

81. §. A' Hibáknak közönséges Ellenszerök 232
82. §. A' Hibáknak különös Ellenszereik 234
83. §. A' Hibáknak legkülönösebb Orvosságaik - - - - - 235
84. §. Az Érzékiségből származó Hibák Orvoslása - - - - - 236
85. §. A' Képzelődésből származó Hibák

Lap.
Orvossága - - - - - - 237
86. §. Az Emlékezetből származó Hibák Orvoslása - - - - - - 238
87. §. Az Értelemből származó Hibák Orvoslása - - - - - - 238
88. §. Az Értelem' Nyavalyáiból származó Hibák Orvoslása - - - 239
89. §. Az Akaratból származó Hibák Orvoslása - - - - - - 240
90. §. A' Nyelvből származó Hibák Orvoslása 240
91. §. Az Előítéletekből származó Hibák Orvoslása - - - - - - 241
92. §. A' Testből származó Hibák Orvoslása 241
93. §. A' többi Okokból származó Hibák Orvoslása - - - - - - 242

Harmadik Szakasz.

Az Észméretek Tökélletességéről Módosúlásokra nézve.

Első Értekezés.

A' Bizonyosságról.

94. §. A' Bizonyosság' Értéménye, és Nemei 243
95. §. A' Szembetűnés - - - - 247
96. §. A' Bizonyosítás - - - - 248
97. §. A' Bizonyosítás Okfői - - - 249
98. §. A' Bizonyosítás Felosztása - - 252

Lap.
99. §. A' Bizonyosítás Törvényei - - 254
100. §. A' Bizonyosítás' Fogyatkozásai - 256
101. §. A' Bizonyosításokkal való Visszaélés - - - - - - 259
102. §. A' Feltétel - - - - - 260
103. §. A' Bizonyosság' Szüleményei - 261

Második Értekezés.

A' Bizonytalanságról.

104. §. A' Bizonytalanság Értéménye és Felosztása - - - - - - 263
105. §. A' Helybenhagyhatósság Mennyisége, 's ennek Törvényei - - 266
106. §. A' Véleményekkel való Élés - 270

Negyedik Szakasz.

Az Észméretek tudományos Tökélletességéről Mennyiségökre nézve.

Első Értekezés.

Az Észméretek Láthatáráról.

107. §. Az Észméretek Láthatára, 's ennek Kijelelése általában - - 273
108. §. Az Értelmi vagy Értésügyelő Határkör különösen - - - 275

Lap.

109. §. Az Észméretek Határkörének helyes Kijelelésére szükséges Törv. 277
110. §. A' Tudatlanság - - - - 281
111. §. A' Tudatlanság Okai - - - 283

Második Értekezés.

Az Észméretek Szerzésére és Bővítésére vezető Útakról.

112. §. A' Tapasztalás - - - - 284
113. §. A' Tapasztalás' közönséges Törv. 286
114. §. A' belső Tapasztalás Törvényei 288
115. §. A' külső Tapasztalás Törvényei 289
116. §. A' Visgálódás, és Tapasztalgatás Törvényei - - - - - 291
117. §. Az Elmélkedés - - - - 294
118. §. Az Elmélkedés Törvényei - - 294
119. §. A' Kérdések - - - - 296
120. §. A' Feleletek - - - - 298
121. §. A' Tanúság - - - - 299
122. §. A' Hitelesség - - - - 301
123. §. A' Tanúk' Öszveütközése - - 306
124. §. A' Tanítás - - - - - 308
125. §. Az Iró - - - - - 309
126. §. A' Könyvek - - - - 311
127. §. A' Könyvvisgálás - - - 312
128. §. A' Könyvek' helyes Értése és Fejtegetése - - - - - 314

Lap.
129. §. Az Olvasó - - - - - 316
130. §. Az Oktató - - - - - 321
131. §. Az Oktatásmód - - - - 326
132. §. Az Oktatásmód Nemei - - 326
133. §. A' Feltagoló Oktatás Törvényei 329
134. §. Az Öszvekötő Oktatás Törvényei 331
135. §. A' Köznép Oktatásának Törvényei 332
136. §. A' Szóbéli Nyilvánoktatás' Törvényei - - - - - - 333
137. §. A' Tanulók - - - - 335
138. §. Az Othon Tanulók - - - 337
139. §. A' Tudós Viaskodások - - 340
140. §. A' Tudós Beszélgetés - - - 341
141. §. A' Megczáfolás - - - - 342
142. §. A' Megtámadás - - - - 344
143. §. A' Nyilvánvetekedés - - 345

DEBRECENI EGYETEMI KÖNYVTÁR
Lelt.
14.575-1953

779 505